

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE
DE BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES
DES SCIENCES ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT
DES ETUDES BALKANIQUES

X

BELGRADE 1979.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**МЕБУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА
БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

БАЛКАНИКА

**ГОДИШЊАК МЕБУАКАДЕМИЈСКОГ КООРДИНАЦИОНОГ
ОДБОРА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА**

Х

Уредник

Проф. др РАДОВАН САМАРЦИЋ
дописни члан САНУ и
директор Балканолошког института

Секретар

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ
научни саветник
Балканолошког института САНУ

Редакциони одбор

**Из Југославије: ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ
БЕНАЦ, ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, РАДОВАН СА-
МАРЦИЋ, МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ, НИКОЛА ТАСИЋ, ДРАГОСЛАВ
АНТОНИЈЕВИЋ**

**Из иностранства: ИВАН ДУЈЧЕВ, Софија (Бугарска), HALIL INALCIK,
Анкара (Турска), JOZSEF PERENYI, Будимпешта (Мађарска)**

БЕОГРАД 1979.

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES**

BALCANICA

**ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE
DE BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES
DES SCIENCES ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT
DES ETUDES BALKANIQUES**

X

Rédacteur

Prof. dr RADOVAN SAMARDŽIĆ
membre correspondant de l'Académie Serbe
des Sciences et des Arts et Directeur de l'Institut
des Etudes balkaniques

Secrétaire

PETAR MILOSAVLJEVIĆ
Conseiller scientifique de l'Institut
des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: PETAR MILOSAVLJEVIĆ, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ
BENAC, VASA ČUBRILOVIĆ, MILUTIN GARASANIN, RADOVAN SA-
MARDŽIĆ, MIHAIL PETRUŠEVSKI, NIKOLA TASIĆ, DRAGOSLAV
ANTONIJEVIĆ**

**De l'étranger: IVAN DUJČEV, Sofia (Bulgarie), HALIL INALCIK, An-
kara (Turquie), JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)**

BELGRADE 1979.

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући
финансијским средствима која је обезбедила
Заједница науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије
број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког
пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ
TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

<i>Никола Тасић</i> , Територијално, културно и хронолошко разграничење даљске и босутске културе	7
<i>Србољуб Живановић</i> , Апсолутна старост скелетних остатака Кроманьонаца са падине у Бердапу	25
<i>Vojislav M. Simić</i> , On Chemical composition of Roman copper, bronze and Brass coins minted in the 1 st , 2 nd and 3 rd centuries in local Balkan mints	31
<i>Димитрије Стефановић</i> , Неки аспекти испитивања словенских паралела грчке речи <i>ἀρχιερέυς</i> у црквенословенским јеванђељским и апостолским текстовима српске редакције у XII, XIII и XIV веку	51
<i>Драгољуб Драгојловић</i> , Дуализам средњовековних јеретика	75
<i>Драгослав Антонијевић</i> , Византијске брумалије и савремене маскиране поворке балканских народа	93
<i>Верена Хан</i> , Трговина дубровачким стаклом у јужној Италији и на Сицилији	131
<i>Миодраг Стојановић</i> , Грчке народне песме у српском преводу	147
<i>Јован Ф. Трифуноски</i> , Сточарство на планини Јабланица	163
<i>Галиб Шливо</i> , Бамил-паша у Босни и Херцеговини у 1853. години	177
<i>Душан Лукач</i> , Дилеме Стојадиновићеве спољне политике у време утемељивања осовине Рим — Берлин	211

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
RECENSIONS, CRITIQUES, COMPTE-RENDUS

<i>Олга Зиројевић</i> , Дивна Бурић-Замоло, Београд као оријентална ва-рош под Турцима 1521—1867. Архитектонско-урбанистичка студија, Музеј града Београда, Монографије 5, Београд 1977	221
<i>Милан Ванку</i> , Mustafa Ali Mehmed, Istoria Turcilor, Bucureşti 1976,	222
<i>Милан Ванку</i> , Nicolae Ciachir, Razboiul pentru independenta româniei în contextul european (1875—1878), Bucureşti 1977.	223
<i>Душан Лукач</i> , Енвер Реџић, Аустромарксизам и југословенско питање. Народна књига и Институт за савремену историју, Београд, 1977.	224
<i>Милан Ванку</i> , Nicolae Iordache, La Petite entente et L'europe. Genève, 1977.	225

<i>Душан Лукач, В. К. Волков, Мынхенский сговор и балканские страны. Москва, 1978.</i>	226
<i>Душан Лукач, Др Живко Аврамовски, Трећи Рајх и Борски рудник. Бор, 1975. стр. 300.</i>	228
<i>Милан Ванку, V. Moisuc, D. Tuțu, E. Campus, C. Botoran, I. Calafeteanu, Ch. Zaharia, Probleme de politica externa a României 1918—1940. București, 1977.</i>	230
<i>Бурица Крстић, Wayne S. Vucinich, A Study in Social survival: The Katun in Bileća rudine, Monograph Series in World Affairs, volume thirteen, book one (Essays in honor of Josef Korbel), University of Denver. Graduate School of International Studies. 1975.</i>	231
<i>J. Ф. Трифуноски, Момчило С. Лутовац, Сточарство на Смиљевци у прошлости и данас. Гласник Српског географског друштва, св. 57—I, Београд, 1977.</i>	232
<i>Растко Васић, Љубиша Б. Поповић, Архајска грчка култура на средњем Балкану. Народни музеј — Београд, Београд, 1975.</i>	233
<i>Миодраг Стојановић, Флангинисова школа у Венецији. ('Αθανασίου, 'Ε Καραθανάση, 'Η Φλαγγίνειος σχολή τῆς Βενετίας. Θεσσαλονίκη 1975)</i>	234
<i>Верена Хан, Д. Богдановић — В. Ј. Бурић — М. Медаковић, Хиландар. Изд. Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Југословенска ревија, Вук Караџић, Београд, 1978.</i>	235
<i>Верена Хан, Бојана Радојковић, Ситна пластика у старој српској уметности — Les objets sculptés d'art mineur en Serbie ancienne. Издање „Југославија” — Музеј примењене уметности. Београд, 1977.</i>	237
<i>Верена Хан, Динко Давидов, Српска графика XVIII века. Нови Сад, 1978.</i>	238
<i>Димитрије Е. Стефановић, E. Bláhová, Nejstarší staroslověnské homilie (Syntax a lexikon), Praha, 1973.</i>	240
<i>Момчило Д. Савић, Helmut Wilhelm Schaller, Die Balkansprachen. Heidelberg, 1975.</i>	244
<i>Момчило Д. Савић, Contribuții la istoria culturală a romanilor din Voivodina IV. Vršac 1977.</i>	247
<i>Момчило Д. Савић, Analele societății de limba română 8. Zrenjanin, 1977.</i>	249
<i>Миодраг Стојановић, Balkan Studies. Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies. Thessaloniki, 1976.</i>	252
<i>Глигор Попи, Енциклопедија румунске историографије — Enciclopedia istoriografiei românești. București, 1978.</i>	254
<i>Бурица Крстић, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића”, V. Пријепоље, 1978.</i>	256
<i>Извјештај о раду Центра за балканолошка испитивања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине у 1977. години</i>	258

IN MEMORIAM

<i>Милан Ванку, Академик Михаљ Берза. 1907—1978.</i>	261
<i>Глигор Попи, Константин К. Буреску. 1901—1977.</i>	262

Никола ТАСИЋ
Балканолошки институт САНУ

ТЕРИТОРИЈАЛНО, КУЛТУРНО И ХРОНОЛОШКО РАЗГРАНИЧЕЊЕ ДАЉСКЕ И БОСУТСКЕ КУЛТУРЕ

(Прилог проучавању односа средњоевропских
и балканских култура у праисторији)

Неједнака истраженост појединих култура праисторије, у овом случају култура старијег гвозденог доба (халштата), разлог је формирању неких мишљења у области релативно хронолошких односа култура која је нужно мењати. Овде смо се определили за односе двеју култура од којих је једна доста добро истражена (даљска или ваљско-даљска), док је друга тек одскора ушла у литературу као самостална културна манифестација (босутска култура). Њихов додир и мешање на периферији два културна подручја — средњоевропског и балканског — пружају могућност успостављања чврстих хронолошких односа ових подручја и њиховог културно-историјског развоја. То је пре свега и био разлог нашег опредељења за обраду ових питања: територијалног разграничења култура, њихове тачне хронолошке валоризације и њихове основне стилске и типолошке детерминације.

Налази и налазишта (насеља и некрополе) даљске или ваљско-даљске (Vál-Dalj), како се још назива ова култура, били су познати знатно пре него што је босутска култура изборила своје место у културним периодизацијама гвозденог доба као самостална појава са свим елементима који је стилски и културно опредељују. Све доскора то је био разлог да се у већини радова — чланака, студија и извештаја — већи део територије босутске културе сматрао интегралним делом великог Урненфелдер-комплекса коме је припадала и даљска култура. Такво мишљење се задржало све до наших дана, чак и у веома исцрпној и, ван сумње, из ове области врло драгоцену монографију К. Вински-Гас-

парини у којој се подручје Срема и Славоније обрађује као део Урненфелдер-комплекса.¹ Међутим нова истраживања на неким налазиштима у долини Саве, као и ревизија одраније познатих налаза, показала су да у југословенском Подунављу, тачније између Саве и Дунава, затим у јужним деловима Бачке и Баната, у северним деловима уже Србије, постоји једна нова култура, названа по Градини на Босуту *босутска култура*, чији би однос према суседној даљској култури требало тачно утврдити.² То посебно кад је реч о територијалном разграничењу ових двеју култура чија међусобна граница није била константна, него је у појединим фазама развоја ових култура долазило до продора даљске према југу, односно босутске према северу и северо-западу.

Назив *даљска култура* је новијег датума и он је настао у жељи да се јужна варијанта великог Урненфелдер-комплекса издвоји у самосталну културну појаву.³ Она у исто време представља хронолошку фазу коју бисмо кад је реч о налазиштима у Барањи и делу Славоније могли да означимо као финалну или позну фазу Урненфелдер-културе. Ове напомене су важне кад се жели да се тачно утврде временски односи даљске и босутске културе, мада стављање почетка даљске групе у На В3 Müller-Карпеове периодизације не би морало да се прихвати као сасвим сигурна временска одредница.⁴

Имајући у виду нове резултате са теренских истраживања и актуелност проблематике старијег гвозденог доба у Срему и Славонији, нарочито после цитиране књиге К. Вински-Гаспарини, овде ће нас пре свега интересовати три основна задатка:

а) извршити територијално разграничење подручја даљске и босутске културе, чиме се постављају и границе два велика културна комплекса: карпатско-подунавског, с једне, и источно-алпског, односно средњоевропског, са друге стране;

б) одредити основне стилске карактеристике, сличности и разлике у материјалној култури, посебно у керамичком инвентару ових двеју култура;

¹ Књига К. Вински-Гаспарини *Култура поља са жараме у сјеверној Хрватској*, Задар, 1973, прва је монографија у којој је обухваћена готово целокупна до сада откривена и приступачна граба са подручја Срема и Славоније у периоду од краја раног бронзаног до почетка гвозденог доба. Посебно је значајно то што се у овој књизи први пут објављују налази из Археолошког музеја у Загребу од којих су неки откривени почетком XX века.

² Босутску културу је издвојио аутор овога рада и он је углавном писао о њој: Н. Тасић, *The Bosut Group of the Basarabi Complex and the „Traco-Cimmerian” Finfs in Yugoslav region along the Danube and in the Central Balkans*, *Balkanica*, II, 1971, 28 и даље; исти, *Босутска група — нова култура старијег гвозденог доба на подручју Војводине и уже Србије*, Материјали, VII, Славонски Брод, 1971, 61 и даље. Исти, *Праисторија Војводине*, Нови Сад, 1974.

³ К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 170.

⁴ *Ibid.*, 159 и д.

с) утврдити хронолошки однос даљске и босутске културе на основу импорта босутске и басарабијске керамике на налазиштима даљске културе; постојање тракокимеријског металног инвентара на налазиштима ових култура и на основу појаве истих облика металног накита у њима.

А. Територијално разграничење

Подручје даљске културе одређено је пре свега појавом некропола спаљених покојника, а ребе и скелетних, типичних по свом инвентару — урнама са канелурама, пехарима са дршкама изнад обода, зделама са унутра повијеним ободом, шољама, итд. Можемо га посматрати или као интегралан део великог културног комплекса — Урненфелдер, Vál-Dalј културе, или као подручје самосталне стилске појаве.⁵ К. Вински сматра да је наша даљска култура млађа од северног суседа Вал-културе и да је њена појава на нашем тлу последица експанзије овог старијег језгра из Транданубије према међуречју Сава—Драва—Дунав, које се даље везује за егејску сеобу.⁶ Не улазећи на овом месту у проблематику ове сеобе која је, како су показала новија истраживања, доста хипотетична, изнели бисмо мишљење које је већ присутно у литератури да је подручје даљске културе део јединственог комплекса чији се развој може пратити кроз две развојне фазе од којих старија почиње непосредно после хоризонта остава комплекса На А2, односно на прелазу између халштата А у халштат В период.⁷ У прилог оваквом мишљењу наводи се и датовање неких налаза из Батине које Е. Патек ставља у халштат А период.⁸ Ако овако поставимо развој даљске, односно валско-даљске културе, онда се њена северна граница помера знатно према северу, према подручју Baierdorf-Velaticе и Подоли-групе, док јужна граница која нас овде посебно интересује иде до линије Жупања—Вуковар. Њени југоисточни продори могу се пратити преко појединачних налаза и нешто даље до западних рубова Фрушке горе, Илока и Шида, заправо до подручја на коме је сигурно утврђено постојање босутске културе. На истоку преко Дунава, присуство даљске културе забележено је на подручју северозападне Бачке у близини Оцака и Сомбора (некрополе код Дорослова).

Од десетак налазишта даљске културе која се помињу у литератури,⁹ систематски су истраживане једино две некрополе:

⁵ Е. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Budapest, 1968, 13 и цит. лит.

⁶ К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 150.

⁷ Е. Peters, *Frühneolithisches Gräberfeld in Vál*, István Király Múzeum Közleménye, 1/2, 1960, 35—42; F. Kőszegi, *Beträge zur Geschichte der Ungarischen Urnenfelderzeit*, Acta Arch. Hungarica, XII, 1960, 179.

⁸ Е. Patek, *op. cit.*, 71.

⁹ К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 158.

Лијева бара код Вуковара и Дорослово код Оцака (овде се изучавају истраживања која су вршена у Даљу и Батини одакле или не постоје гробне целине, или нам резултати нису детаљније познати).¹⁰ Ово је разлог што су наша знања о овој култури непотпуна у овом тренутку. Тај недостатак првенствено се осећа у неистражености насеља, поготову вишеслојних, чија би стратиграфија била драгоцену у одређивању положаја даљске културе у развоју гвозденог доба у нашој земљи и њених евентуалних развојних фаза.

Подручје између Вуковара и Шида можемо означити као прелазну зону између босутске и даљске културе (Т. I). У околини Илока, Шаренграда и Товарника постоје налази који имају карактеристике и једне и друге групе.¹¹ То се нарочито односи на оставу из Шаренграда чије је културно атрибуирање хипотетично, насупрот њеном доста добро одређеном хронолошком месту.¹²

Насупрот подручју даљске културе чини нам се да је територија босутске групе прилично добро одређена, посебно западна граница њеног распрострањања. Велики број налазишта ове културе на подручју Срема (помиње се више од двадесет) показују да је ова област била интензивно насељена, а четири метра дебљине културног слоја ове културе на Градини на Босуту код Батроваца иду у прилог дугог континуираног развоја те културе на овом тлу.¹³ Поред Босутске градине, систематска истраживања су вршена на Калакачи у Срему, где је на великој површини откопавано насеље ране фазе ове културе,¹⁴ затим су ту драгоцене подаци са истраживања на Гомолави на којој су поред насеобинских остатака констатоване и две масовне гробнице са скелетним сахрањивањем,¹⁵ као и још нека друга налазишта од којих би овде требало поменути Пећине код Врдника (гроб), Градину код Старог Сланкамена, Шанчине у Белегишу и Радиостаницу код Земунa.¹⁶ Густина налазишта и њихов вишеслојан карактер потврђују да се босутска култура дуго развијала пара-

¹⁰ З. Вински и К. Вински-Гаспарини, *О угјецајима источно-алтске халитатске културе и балканске илирске културе на славонско-сремско Подунавље*, Археолошки радови и расправе (АРР), II, 1962, 271. К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 187, и цит. лит. Т. 121—124.

¹¹ К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 185, Т. 114; 130, 131; Н. Мајнарић-Панчић, „Тракокимеријска“ остава из Илока, Рад војвођанских музеја (РВМ), 15—17, 1967—1968.

¹² З. Вински и К. Вински-Гаспарини, АРР, II, 1962, 62—66; К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 168 и даље; Н. Тасић, *An Early Iron Age collective Tomb at Gomolava*, *Archeologia Jugoslavica* (Arch. Jug.), XIII, 1977, 33.

¹³ Н. Тасић у *Праисторији Војводине*, 259—260, и цитирана старија лит.

¹⁴ П. Медовић, *Калакача, Бешка — насеље старијег гвозденог доба*, Археолошки преглед, 13, 1971, 27—29, Т. XII—XVI; ово налазиште је опширније обрадио у својој дисертацији.

¹⁵ Н. Тасић, *Arch. Jug.*, XIII, 1977, 27 и даље.

¹⁶ Д. Поповић — П. Медовић, *Арх. преглед*, 11, 1969, Т. XIII (Врдник); Н. Тасић, *Balkanica*, II, 1971, 50, Фиг. 22.

лелно са даљском културом са којом се граничила на западу, како је поменуто, на линији Жупања—Вуковар. Босутска култура је заузимала у Бачкој југоисточне области ове регије (Попов Салаш, Феудвар).¹⁷ Границу између ових двеју култура у Бачкој чини линија река Јегричке и Мостонге.

В. Основне карактеристике стила босутске и даљске културе

Метални предмети су несумњиво веома значајни за хронолошко вредновање културе или налазишта. Међутим, њихов допринос културном опредељењу није велик, нарочито кад је реч о културама које се развијају у непосредној близини, какав је случај са даљском и босутском. Релативно оскудан метални инвентар на босутским и нешто чешћи на даљским налазиштима даје опште хронолошке оквире и показује да већина облика представља својину и једне и друге културе. Због свега тога, основни индикатор при одређивању културне припадности једног налазишта босутској, односно даљској култури остаје керамика (Т. II).

Босутска култура је дупотрајна манифестација старијег гвозденог доба југословенског Подунавља чији се развој прати кроз појаву појединих керамичких облика, њиховог развоја и нестајања од IX века до доласка Келта у ове области. То посебно омогућује континуиран развој живота насеља на Градини на Босуту (Шид), чија ће истраживања дати потпуну слику еволуције керамичких типова током целог трајања културе.¹⁸ Прве импресије и први подаци о налазишту показују да се у њој задржавају неки основни облици посуда које, уз специфичну орнаментику, можемо да означимо као носиоце стила. У трочлавној подели босутске културе коју смо извршили на основу истраживања на Гомолави и Босуту, најстарију фазу карактерише груба керамика, обиље питоса и великих амфора које се као и груби дубоки лонци украшавају пластичним тракама, а ребе грубо урезаним линијама, тракама гирланд-мотива, гранчицама јеле или прафираним троугловима. Поред ових посуда, један од најбројнијих облика је здела са унутра повијеним вратом која се са мањим модификацијама задржава кроз целу босутску културу (косе канелуре на ободу — тордирање, фасетирање, и сл.). Већина облика задржава се и у другој фази босутске групе уз појаву неких нових облика, посебно из круга Басараби-комплекс-

¹⁷ П. Медовић, *Попов Салаш, Каћ — насеље бронзаног доба*, Археолошки преглед, 5, 1963, 25—26; Рапајски — М. Шулман, *Преисторијска градина код Мошорина*, Рад војвођанских музеја, 2, 1953, 117 и даље; Н. Тасић, *Balkanica*, II, 1971, 34, и цит. лит.

¹⁸ *Преисторија Војводине*, 259 и даље; Н. Тасић у *Материјалима*, VII, 1971, 63—64.

са. Новину у босутској култури представљају зделе са веома разгрнутим ободом, готово хоризонталним, на коме се често налази орнамент карактеристичан за Басараби-налазишта.¹⁹ Зделе овог типа се не срећу у раној фази босутске културе, али се задржавају све до њеног краја. Поједини пехари са тракастом дршком која надвисује обод, такође припадају другој фази босутске културе, као и карактеристичан облик црноуглачаних амфора са орнаментом у облику гирланд-трака, »S« утиснутог мотива, или текућих »S« спирала. Ова, нарочито у орнаментици карактеристична фаза босутске културе (везана за Басараби-стил) јесте краткотрајна манифестација коју смењује III и најмлађа фаза босутске културе. Она се у стилу враћа првобитним узорима и у много чему је блиска раној фази културе. Ипак је издвајају неколико елемената, међу којима су код керамичких облика посебно значајне амфоре са високим вратом, украшаване на ободу и рамену канелурама, затим пехари са једном или две дршке, такође украшавани канелуром, као и неки облици здела са истим орнаментом. За ову фазу је карактеристично то да урезивање готово потпуно недостаје, а уместо њега се јавља канелура као искључива техника украшавања посуда.

Насупрот босутској групи и њеној керамици, даљска култура не пролази кроз толико развојних фаза. Она је чврсто везана за традицију, за рану Урненфелдер-културу, и већина облика је настала из те основе.²⁰ Опасност у доношењу дефинитивних закључака о стилу даљске културе лежи у недовољној испитаности насеља и познавања профане керамике. Највећи број налаза са подручја Југославије (слично и у суседству) потиче са некропола, па тако утисак о стилу може бити једностран. Према ономе са чиме се сада располаже, даљску керамику пре свега карактерише добра фактура — црна углачана површина, затим украшавање канелурама које се по стилу разликује од најмлађе босутске керамике, најзад поједини облици посуда. Овде се пре свега мисли на спљоштен облик амфора са тракастом дршком на рамену (Дорослово, Даљ, Лијева бара код Вуковара и др.),²¹ затим на сличан облик мањих посуда пехара или шоља код којих се на доњем делу налазе плиће или дубље канелуре и, по правилу, дршка која не полази од обода као што је случај на босутској керамици, него од врата и завршава се на рамену посуда.²² У хронолошком погледу је значајна еволуција која се запажа код урни: старијим формама припадају биконичне или крушколике урне које своје порекло дугују облицима средњег и позног бронзаног доба, док се у млађој фази знатно смањује

¹⁹ V. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi*, Дација, XII, 1968, 220, Fig. 26—28.

²⁰ Е. Патек, *op. cit.*, 13. 71; К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 150 и даље.

²¹ Ч. Трајковић, *Халиштатска некропола код Дорослова*, Сомбор, 1977; К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, Т. 115/11:124/1, 4, 6.

²² К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 116/9:117/3 (Даљ.):122/2 (Вуковар).

размак између врата и дна, па оне добијају спљоштен облик и у трбуху су јако проширене. Све ове елементе нема босутска група; она је у великој мери различита тако да је стилско и типолошко разграничавање могућно до у детаље. Једини облик који би могао бити заједнички за обе културе јесте здела са унутра повијеним ободом, тордираним или украшеним благим косим канелурама. Ако се изузму страни елементи (Басараби-керамика, поједини облици преузети из босутске културе о којима ће бити речи касније), даљска култура је јасно издиференцирана: њена керамографија је позната и потврђена на бројним локалитетима. Стога је могуће да се сада јасно говори о разликама у стилу између ње и босутске културе, тим пре што је и босутска керамика данас боље позната него пре неколико година. Основна разлика између керамичког стила ових култура лежи, како смо видели, у појави различитих основних облика судова и посебно различитих афинитета у начину украшавања. Док босутска култура негује украшавања урезивањем у старијој, а печатни »S« орнамент у средњој фази (даљска култура се са овим двама једино и може синхронизовати), њен северни сусед украшава своје посуде готово искључиво канелурама. Уз друге елементе који ће бити поменути у овом раду (нпр. начин сахрањивања), ово омогућује да се тачније утврде границе и међусобни односи ових двеју култура.

С. Хронолошки односи

У постављању временских релација између даљске и босутске културе, значајне податке пружају: 1. стратиграфија вишеслојних налазишта босутске културе; 2. појава босутског импорта на налазиштима даљске културе; 3. појава Басараби-керамике на даљским некрополама и на насељима босутске културе; 4. појава тракокимеријских коњаничких реквизита на налазиштима ових култура; 5. типолошке карактеристике шаренградске оставе.

1. Положај босутске културе у развоју старијег гвозденог доба југословенског Подунавља

Хронолошки положај босутске културе и њених развијених фаза одређени су прилично тачно захваљујући: а) стратиграфији на босутској градини; б) металним и керамичким прилозима у групној гробници II на Гомолави; с) истраживањима на Калакачи. Идући овим редом истакли бисмо:

а) Приликом истраживања на Градини код Батроваца, у слоју дебљине око 4 m који припада старијем гвозденом добу издвојене су три развојне фазе од којих је најстарија она у којој

нема импорта Басараби-стила, а керамика носи одлике Калакача-стила и керамичких прилога из групних гробница I и II на Гомолави. У другој развојној фази босутске културе појављује се керамика Басараби-културе («S» утиснути мотиви, повезане «S» спирале, бела инкрустација и сл.) паралелно са облицима старије фазе које сматрамо основном карактеристиком стила. Најзад у најмлађој, трећој фази, поново се губи Басараби-керамика, а уместо ње се појављују судови украшавани канелуром.²³ У апсолутним датумима, овај развој на босутској Градини, који илуструје 9 насеобинских хоризоната, одговарао би времену између 850 година пре н.е. и доласка Келта у ове крајеве.

б) Други важан елеменат за хронологију босутске културе, односно за њену најстарију фазу, чине метални и керамички прилози у групним гробницама на Гомолави (Т. III). На основу појаве неких карактеристичних облика (калемастих украсних предмета за косу) групну гробницу II на Гомолави ставили смо у исти хоризонт са шаренградском оставом (На В3).²⁴ Са друге стране, ни у једној од групних гробница на Гомолави није налажена керамика Басараби-типа, насупрот већем броју целих посуда, нарочито у групној гробници I, које припадају раној фази ове културе (Калакача тип).

с) Најзад, за почетак босутске културе важни су подаци са насеља Калакача код Бешке. Без обзира на то што керамика у целини није објављена, већ сада је јасно да ово насеље припада првој фази босутске културе. У прилог оваквом хронолошком опредељењу иде чињеница да на Калакачи, колико је до сада познато, нема Басараби-импорта, а са друге стране има неких елемената који ову културу повезују са финалним групама бронзаног доба (Белегиш II — Економија Сава код Јакова).²⁵

Из ове анализе може се закључити да рана фаза босутске групе претходи даљској култури, односно да је савремена са Vál групом у Мађарској и са Baierdorf-Velátice хоризонтом на северу.

2. Појава Басараби керамике на налазиштима босутске и даљске културе

Експанзија носилаца Басараби-стила са истока према западу забележена је у радовима В. Думитрескуа, А. Вулпеа и у нашим радовима који се односе на босутску културу и на тзв. тракоки-

²³ Карактеристичан је облик пехара са једном или две дршке и са канелурама на рамену (Градина у Старом Сланкамену, Гомолава: Н. Тасић у *Материјалима*, VII, 1971, Т. VIII, 40—41).

²⁴ Везе између шаренградске оставе и групне гробнице II са Гомолаве показују да налазе из оставе треба ставити у нешто ранији период него што се то досад чинило (уместо На С у На В3); уп. Н. Тасић, *Arch. Jug.* XIII, 1972, 33.

²⁵ Н. Тасић, *Насеље културе поља са урнама*, РВМ, 11, 1962, 127 и даље, Т. IV, 11; V (Економија Сава код Јакова).

меријски хоризонт.²⁶ Ова керамичка врста, стилски веома специфична, утврђена је и на нашим сремским и славонским налазиштима.²⁷ На Гомолави се налази у слоју Vb који у целини припада старијем гвозденом добу као млаба појава у односу на садржај групних гробница I и II (Va); на босутској градини Басараби-керамике јавља се у фази II ове културе, односно у стамбеним хоризонтима који следе Калакача-фазу босутске културе. Даље према западу, како је то у литератури констатовано, импорт Басараби-стила налази се у Босни на градини Зецови у најмлађем стратуму,²⁸ затим на некрополи у Лијевој бари код Вуковара²⁹ и на још неким другим налазиштима. Најзападнији налази овог стила сматрају се они који су нађени у Аустрији на налазишту Frögg, или у Мађарској (Шопроњ),³⁰ мада они како нам се чини нису стилски карактеристични у толикој мери да би их сматрали типичнима за Басараби-културу.

Појава Басараби-керамике на нашим налазиштима припада једном временски ограниченом периоду, те је као таква значајна за постављање одређених релативно-хронолошких релација између даљске и босутске културе. На босутским налазиштима, како је истакнуто, овај продор је забележен у другој фази развоја културе. Са друге стране, гроб из Лијеве баре (бр. 89) са пехаром Басараби-стила припада даљској, односно млабој фази Урненфелдер-културе.³¹ На овај начин би се могао поставити релативно-хронолошки однос по коме је даљска култура савремена крају I и целој II фази босутске културе.

3. Тракокимеријски налази у даљској и босутској култури

Исти значај за хронолошки однос даљске и босутске културе као поменути налази Басараби-стила има појава карактеристичних „тракокимеријских коњаничких реквизита“. Ова врста металних предмета, претежно псалија, крстасте дугмади, крстастих разводника за ремење, привесака и сл., у јужним деловима Панонске низије означава временски период који је доста добро одређен у литератури. Њихова појава на налазиштима даљске и босутске културе показује да је овај талас захватио и те об-

²⁶ V. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi*, Dacia, XII, 1968, 238 и даље; A. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur)*, Dacia, IX, 1965, 105, и даље; Н. Тасић у *Материјалима*, VII, 1971, 69—70.

²⁷ Н. Тасић у *Раду војвођанских музеја*, 11, 1962, 130 и даље; исти, *Balkanica II*, 1971, 30—35; Фиг. 1—16.

²⁸ А. Бенац, *Славонска и илирска култура на праисторијској градини Зецови код Приједора*, Гласник Земаљског музеја, XIV, 1959.

²⁹ К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, Т. 122/9.

³⁰ V. Dumitrescu у Dacia, XII, 1968, 235 и даље, Фиг. 35 и 37. Нова истраживања код Шопроња (С—З Мађарска) вршила је Е. Јерем и нашла нов материјал (необјављено) који стилски припада кругу Басараби.

³¹ Уп. нап. 29.

ласти. У Даљу је нађен већи број предмета који припадају овој групи налаза (углавном псалије и крстаста дугмад);³² на некрополи код Дорослова у једном гробу млађег периода даљске културе нађени су разводник за ремен и карактеристична тракокимеријска крстаста дугмад.³³ Појединачни и групни налази (оставе) познати су и са других налазишта на подручју даљске културе. Из Илока и његове околине, која припада јужној периферији даљске културе, поред једне оставе која је у атипичној посуди садржала више комада крстасте дугмади и три округле нешто веће крстасте украсне плочице, нађени су и други предмети који припадају тракокимеријском инвентару.³⁴ Нивес Мајнарић-Панцић је дала попис налазишта са ужег подручја даљске културе која се могу пратити даље према северу на налазиштима у Мађарској и Аустрији. Са друге стране, тракокимеријски реквизити су присутни на налазиштима босутске културе или са њеног подручја. Поред добро познате оставе из Адашеваца, ту су налази из Гомолаве (служ V а), затим из скелетног гроба са ширег подручја Хртковаца (прецизнији подаци недостају, али се може претпоставити да је и он откопан на Гомолав или у њеној близини), затим и налази из околине Земунa, Бањоваца, још одраније познати у литератури.³⁵ За временско одређивање појаве тракокимеријских металних налаза — углавном делова коњске опреме — важан је садржај оставе из Шаренграда (Т. III б), посебно једна псалија нађена са осталим металним налазима у посуди која би типолошки могла припадати раној фази босутске културе.³⁶ Овај податак, као и употребљавање садржаја оставе из Шаренграда са металним налазима из групе гробнице II на Гомолави, наводе на закључак да најранија појава тракокимеријских реквизита временски коинцидира са раном фазом босутске културе (Калакача тип). Може се претпоставити да су они присутни и почетком II фазе босутске културе, мада, како се чини на основу стратиграфских запажања на Гомолави и Градини на Босуту, не би у целини могла да се прихвати паралела између ове врсте налаза и појаве Басараби-керамике на овом подручју. Тракокимеријски налази и појава Басараби-керамике могли су да буду у узрочној вези, уз напомену да је

³² И. и П. Нађ, *Каталог археолошке збирке др. Имре Фреја*, Сомбор, 1964, 13—14, Т. VI—XIV; К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, сл. 6, Т. 130

³³ О. Брукнер, *Халитатска некропол код Дорослова*, Грађа споменика културе Војводине, III, Нови Сад, 1959, 5—17; И. и П. Нађ, *op. cit.*, 13 и даље, Т. VI—X.

³⁴ Н. Мајнарић-Панцић, „Тракокимеријска“ остава из Илока, Рад војвођанских музеја, 15—17, 1967—68, 39 и даље.

³⁵ З. Вински и К. Вински-Гаспарини, *О утјецајима источно-алтске халитатске културе на славонско-сријемско Подунавље*, Археолошки радови и расправе, II, 1962, 273, сл. 112; З. Вински, „Трачко-кимеријски“ налаз Адашевци у Срему, Рад војвођанских музеја, 4, 1955, 35 и даље. Фиг. 18.

³⁶ З. Вински и К. Вински-Гаспарини у *Археолошки радови и расправе*, II, 1962, 270, Т. I—II; К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 169, Т. 130 Б, 131.

„тракокимеријски удар” био узрочник померања Басараби-стила према западу. Басараби-керамика на налазиштима у Срему стиже нешто касније, кад престаје интерес за „тракокимеријску моду” на овом подручју. Анализа остеолошког материјала на босутској Градини и карактеристика њене економије показују да је она првенствено земљорадничка култура која није имала већег интересовања за коњаничку опрему. „Тракокимеријски реквизити” нису се дуго задржали ни у Урненфелдер-култури; они означавају краткотрајан временски хоризонт који бисмо на основу налаза из шаренградске оставе и Гомолаве могли да ставимо у крај ране фазе босутске културе и у прелаз старије у млађу Урненфелдер-културу (крај На В 3 почетак На С периода).

4. Босутска керамика на некрополама даљске културе и појава даљске керамике на босутским налазиштима

У обради V фазе културе поља са урнама (даљске културе), К. Вински је указала на неке облике посуда који не припадају стилу Урненфелдер-културе. Она их је повезала са балканским залебем, или тачније речено, њихову појаву је протумачила као последицу утицаја са југа из илирских области.³⁷ У међувремену је откривена и делом проучена босутска култура са којом управо ти облици имају јаке стилске и типолошке везе. Поред прилога из гробова код Вуковара (Лијева бара, гробови 16, 67, 80), у ову групу спадају и поједини облици посуда, па и урни из Даља, Вуковара и других некропола ове културе.³⁸ У ову групу судова спадају амфоре-урне из гробова 39 и 67 из Лијеве баре, затим шоље (гроб 80), па и неки облици здела са унутра повијеним фасетираним ободом.³⁹

Утицај босутске културе присутан је у мањој мери у начину украшавања даљских посуда. За разлику од највећег броја посуда украшаваних канелурама, што је основна стилска одлика даљске културе, на појединим посудама среће се урезивање, посебно траке у гирланд-мотиву. Овај начин украшавања је карактеристичан за рану фазу босутске културе, и заједно са пластичном траком са утиснутим јамицама могао је доћи у даљску културу са суседних јужних налазишта.

Присуство босутских елемената на даљским некрополама представља један правац утицаја и међусобних веза. Постоје такође и елементи даљске, односно Урненфелдер-културе на налазиштима босутске културе; овде бисмо навели само неке који су забележени приликом ископавања на Градини на Босуту. То су црнопечене углачане мање посуде, шоље украшаване вертикал-

³⁷ К. Вински-Гаспарини, *op. cit.*, 151.

³⁸ *Ibid.*, Т. 155/1—2 (Даљ).

³⁹ *Ibid.*, Т. 121/7, 10, Т. 120/2—8, Т. 123/1 (Лијева бара).

ним канелурама како се то често налази на некрополама даљске културе и даље на налазиштима у Мабарској. Још неки облици на босутским налазиштима дугују своје порекло узорима са даљских налазишта.

Најзад, и у области духовне културе, посебно у начину сахрањивања, босутска култура је утицала на свог северног суседа. Као део великог Урненфелдер-комплекса, даљска култура практикује спаљивање покојника и сахрањивање у урнама; то је дуга традиција наслеђена из култура бронзаног доба Карпатског басена. Међутим, паралелно са спаљивањем, али у знатно мањем проценту, у даљској култури се појављује скелетно сахрањивање (Вуковар, Дорослово, Даљ).⁴⁰ Са друге стране, колико је до сада познато на основу малог броја гробова, босутска група примењује искључиво скелетни начин сахрањивања на супрот традиција на овом подручју (Белегиш култура). На Гомолави су откривене две групе гробнице са скелетним сахрањивањем и неколико појединачних гробова који припадају овом хоризонту; на налазишту Пећине код Врдника такође је откривен један скелетни гроб босутске културе.⁴¹ Ова околност наводи на закључак да појава скелетног сахрањивања на даљским некрополама представља последицу утицаја који су од југа, из босутске културе, ишли према северу.

* *
*

Циљ овог кратког прегледа елемената значајних за територијално, културно и хронолошко разграничење босутске и даљске културе био је у томе да се на основу најновијих резултата са истраживања поставе прецизније границе између двеју култура које су се развијале у непосредном суседству. Овом питању није придаван већи значај у досадашњој литератури, што је првенствено последица недовољне истражености налазишта босутске културе која је тек у новије време издвојена као посебна манифестација гвозденог доба северних делова Балканског полуострва и јужних делова Панонске низије. Засноване на новом материјалу, на стратиграфији вишеслојних налазишта (Градине на Босуту и Гомолаве), гробних целина и слично, претходне анализе омогућују да се донесу одређени закључци:

а) *Територијално разграничење.* Даљска и босутска култура додирују се на сектору Жупања—Вуковар, односно на релацији Шид—Илок, где је у материјалу запажено мешање ових двеју култура. Северно од овог подручја развија се даљска, а јужно и југоисточно босутска култура.

⁴⁰ *Ibid.*, 160, 162—163.

⁴¹ Д. Поповић — П. Медовић, *Пећине, Врдник — насеље неолитског и бронзанодобног периода*, Арх. преглед, 11, 1960.

б) *Културно и стилско разграничење*. У облицима, орнаментима и другим видовима материјалне и духовне културе, даљска и босутска култура се веома разликују, што је последица различитог начина настанка (различите аутохтоне подлоге), дужине трајања и различитих спољних утицаја међу којима су Басараби-утицаји били јачи на босутску културу него на даљску. У својој генези и културно-историјској еволуцији, даљска култура је део средњоевропског културног комплекса Урненфелдер-културе, а босутска је део ширег балканско-подунавског комплекса коме припада и Басараби-култура доњег Подунавља, а шире схваћено и културе типа Бабадаг и Пшеничево.

с) *Релативно-хронолошки однос* између даљске и босутске културе показује да је босутска својом раном фазом (Босут I, Калакача — група гробница II на Гомолави, шаренградска остава) старија од даљске. Она је савремена са VáI-групом Урненфелдер-комплекса у Мађарској, која по мишљењу К. Вински-Гаспарини претходи даљској култури. У свом даљем развоју, босутска култура је савремена са даљском, с временом када се у већем делу Карпатског басена и северном делу Балканског полуострва појављују „тракокимеријски реквизити” и Басараби-керамика. Босутска култура својом најмлађом фазом (канелована керамика — Босут II) надживљава даљску културу и развија се до првог доласка Келта у сремско-славонско подручје (крај IV века). Крај даљске културе могао би да се означи са најмлађим гробовима код Вуковара, Дорослова и Даља.

д) За апсолутну хронологију босутске, а тиме и даљске културе, значајни су подаци анализа радиоактивног угљеника са Гомолаве. Резултати који су том приликом добијени захваљујући сарадњи са Биолошко-археолошким институтом у Гронингену (H. Waterbolk) показују да се налази из групе гробнице II могу одредити у време 750 ± 60 година пре н.е. (анализе угљенисаних житарица из гробнице), док су анализе из слоја са Басараби-керамиком (Босут, II хоризонт) дале вредност 640 ± 50 . Ови подаци би у целини одговарали хронолошким вредностима који су добијени археолошким методима за I и II фазу босутске културе, чиме и даљска култура добија поуздане хронолошке детерминанте.

TERRITORIALE, KULTURELLE UND CHRONOLOGISCHE ABGRENZUNG DER KULTUREN VON DALJ UND BOSUT

Zusammenfassung

Das Ziel der vorliegenden Arbeit besteht darin, auf Grund der neuesten Untersuchungen an den Fundstellen der Kultur der älteren Eisenzeit in Srem und in Slavonien, die Grenzen zweier Kulturen

zu bestimmen, die sich in annähernd gleicher Periode und in unmittelbarer Nachbarschaft entwickelten. Die Analysen dieser neuen Daten, vor allem die Untersuchungen an der Lokalität Gomolava bei Hrtkovci, Gradina am Bosut-Fluss, weiter auf der Nekropole Lijeva bara bei Vukovar, an der Lokalität Doroslovo und anderen, bieten die Möglichkeit, folgende Schlüsse zu ziehen:

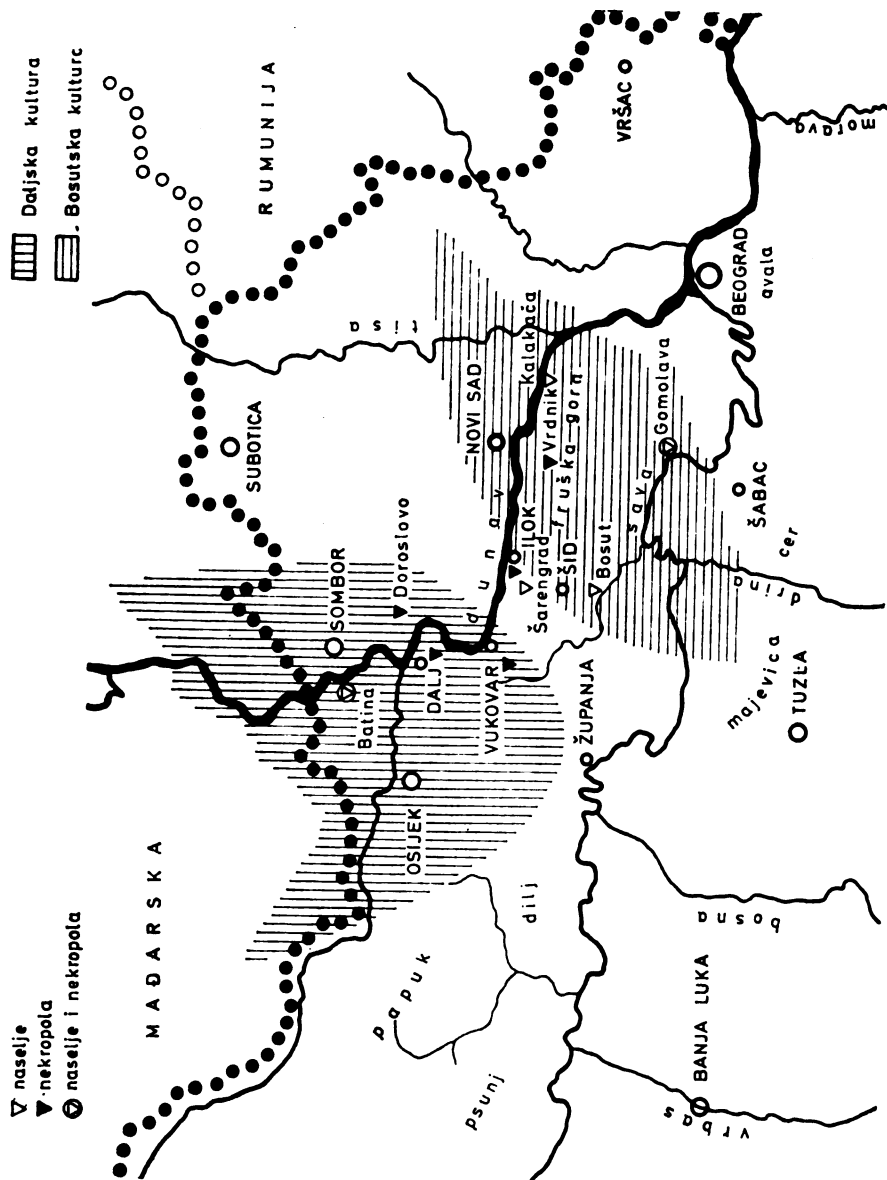
a) *Territoriale Abgrenzung.* — Die Kulturen von Dalj und von Bosut berühren sich auf ihren Peripherien und zwar am Sektor Županja—Vukovar, bzw. auf der Linie Šid—Ilok, wo, als in einer Übergangszone, eine Vermengung von Materialien dieser beiden Kulturen beobachtet wurde. Nördlich von diesem Gebiet entwickelt sich die Kultur von Dalj, als ein Teil des grossen Urnenfelderkomplexes, und südlich die Gruppe von Bosut, als eine donauländisch-balkanische Manifestation.

Kulturelle und stilistische Abgrenzung. — In den Formen und in der Ornamentik unterscheiden sich die Kulturen von Dalj und von Bosut ziemlich viel. Sie entstanden auf verschiedenen autochtonen Grundlagen, aus welchen sie verschiedene stilistische Charakteristiken übernahmen. In der Kultur von Dalj sind die Elemente des Urnenfelderkomplexes überwiegend: flache, mit Kannelüren verzierte Urnen, verschiedene Varianten von Bechern, Schüsseln und kleinen Amphoren. In der Kultur von Bosut, besonders in deren jüngeren und mittleren Phase, überwiegen tiefe, mit plastischen Bändern verzierte Pithose (Kalakača-Typ), Weitere Verzierungen auf diesen Gefässen sind die gravierten girlandenförmigen Linien, schraffierte Dreiecke, oder Tannenzweiglein. In der mittleren Phase dieser Kultur kam es zu einem Durchbruch des Basarabi-Stils mit dem »S«-Siegelornament und der laufenden »S«-Spirale, was man in etwas kleinerem Masse auch auf dem Gebiet der Kultur von Dalj (Lijeva bara bei Vukovar) wahrnimmt.

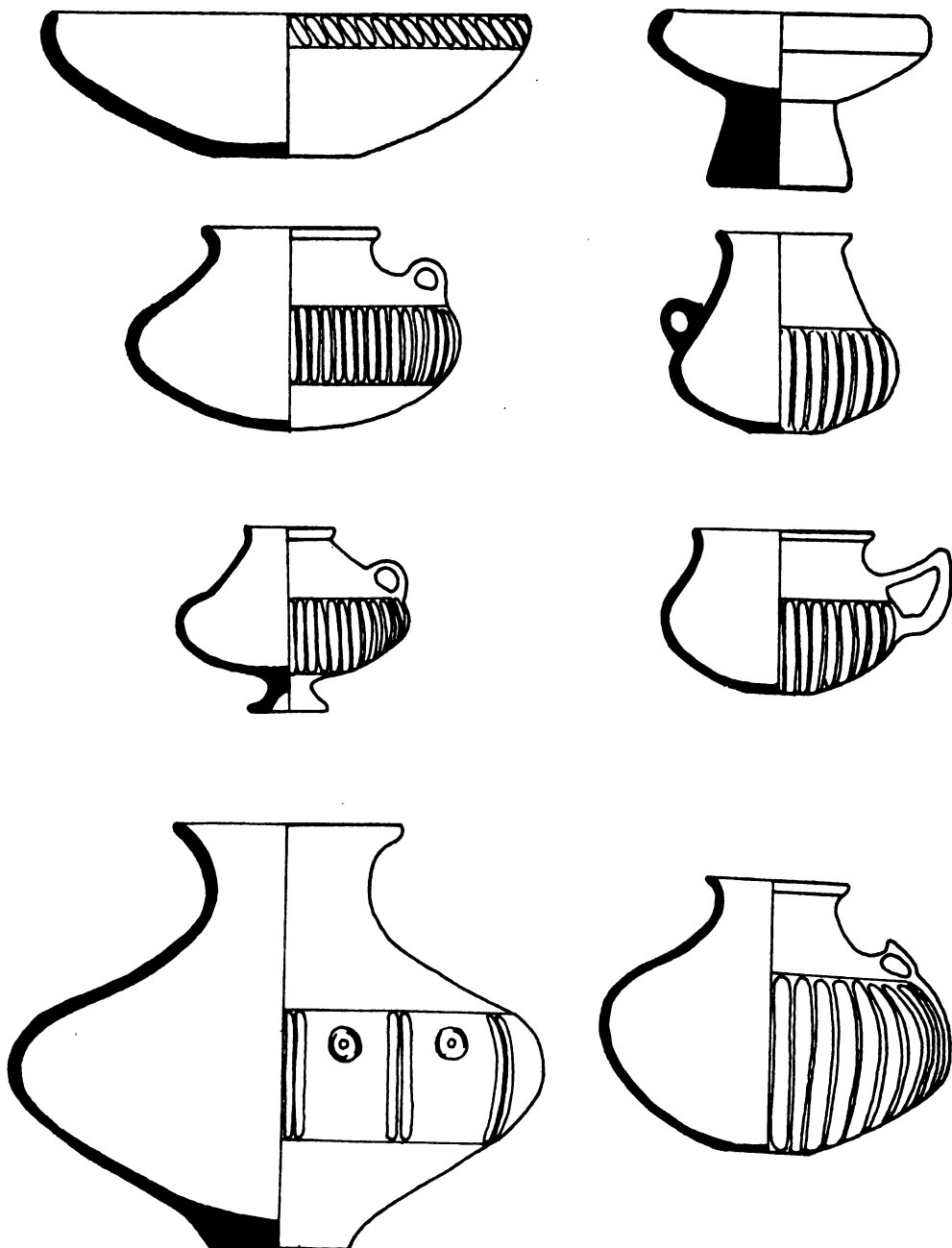
c) *Relativ-chronologische Verhältnisse* zeigen, dass die frühe Phase der Kultur von Bosut gleichzeitig mit der Vâl-Gruppe der Urnenfelderkultur ist, welche Kultur zum Teil der Kultur von Dalj vorangeht. Die mittlere und ein Teil der späten Phase der Bosutkultur (Phase des Basarabi-Einflusses und des Anfangs der kannelierten Phase) sind gleichzeitig mit jener von Dalj, während der Schlussteil der Bosut-Gruppe einer etwas jüngeren Periode gehören würde, als die Kultur von Dalj auf dem Gebiet von Slavonien und Baranja verschwindet.

d) Ergebnisse der Analysen des radioaktiven Kohlenstoffs (Bearbeitung der Daten von Gomolava: Gruppengruft II und die Schicht der älteren Eisenzeit — Analysen wurden in Groningen von H. Waterbolk ausgeführt), zeigen, dass die Frühphase der Kultur von Bosut (Kalakača, Gruppengruft II auf Gomolava, Depotfund von Šarengrad) in die Zeit von 750 ± 60 gesetzt werden kann, während die Phase mit der Basarabi-Keramik der Zeit nach 640 ± 50 vor unserer Zeitrechnung gehören würde.

Т. I. Јужно подручје даљске и западно подручје босутске културе



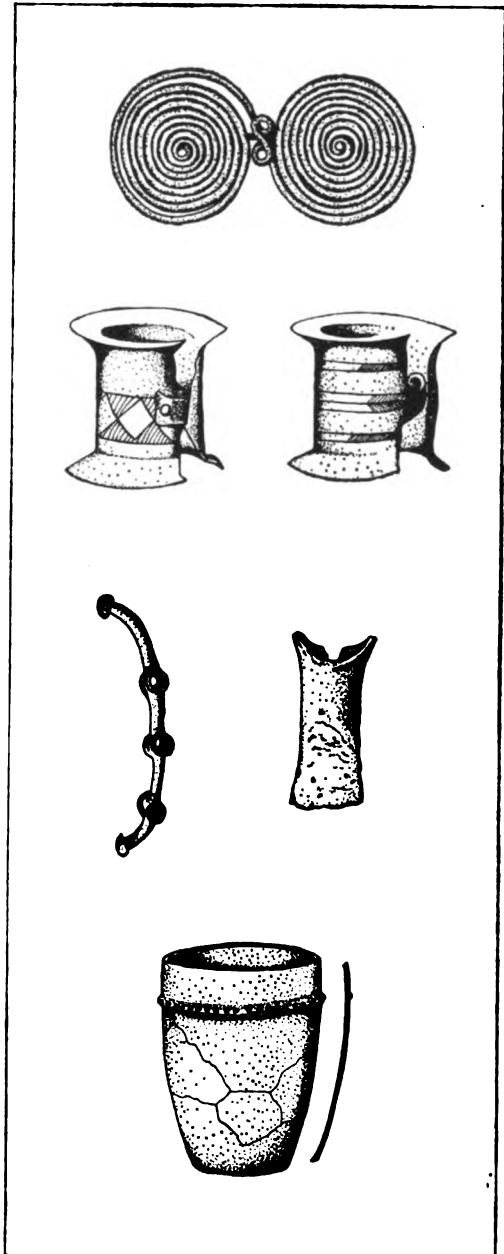
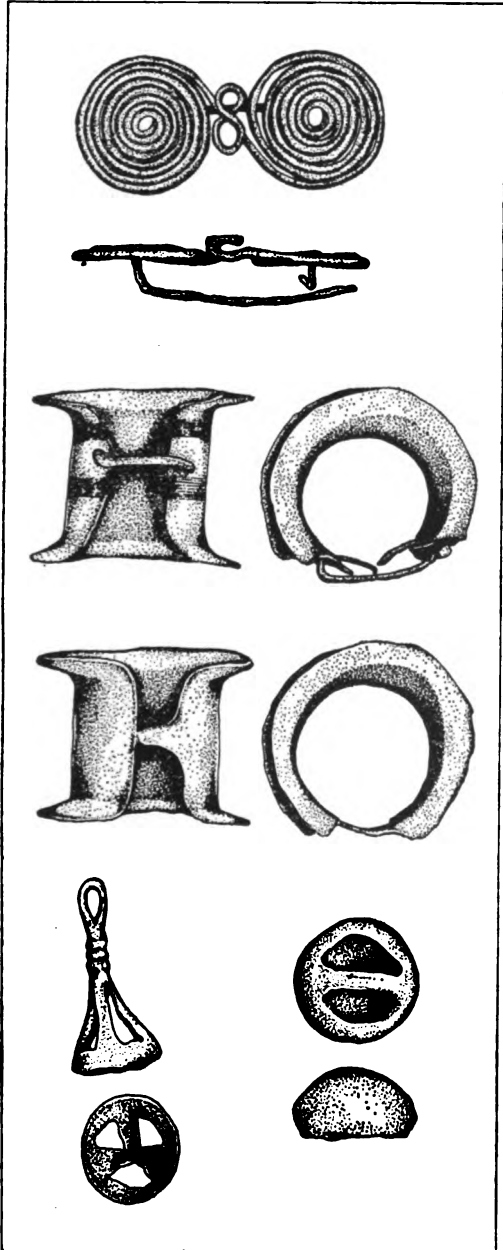
Т. II. Најчешћи облици на некролоама даљске културе



Т. III. Избор карактеристичних налаза из групне гробнице са Гомолаве и из шаренградске оставае.

ГОМОЛАВА — групна гробница

ШАРЕНГРАД — остава



Србољуб ЖИВАНОВИЋ

Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital,
London

АПСОЛУТНА СТАРОСТ СКЕЛЕТНИХ ОСТАКА КРОМАЊОНАЦА СА ПАДИНЕ У БЕРДАПУ

Први резултати антрополошког проучавања скелетних остатака људи нађених на локалитету Падина у Бердапу, које је ископала екипа Археолошког института у Београду под руководством Б. Јовановића,^{1,2,3,4} показали су да је реч о веома старим и фосилизованим костима људи.⁵ Детаљна проучавања антрополошких, морфолошких, антропометријских, генетских и рентгенолошких карактеристика ових скелетних остатака потврдила су запажање да је у питању једна необично стара популација, па су на основу свих ових проучавања скелетни остаци нађени на Падини сврстани у групу Палеоевропљана кромањонске расе са извесним локалним, нешто примитивнијим карактеристикама у односу на оригиналне скелете Кромањонаца. Сви скелетни остаци људи који су нађени на Падини поседовали су исте морфолошке карактеристике, па су зато означени заједничким именом *Падинска расна група* или *Падински варијетет велике кромањонске расе*.⁶ Датовање скелетних остатака људи нађених у овако општењеном стању као што је био случај на Падини није увек лако извршити путем различитих археолошких метода за одређивање старости налаза. Тачно датовање фосилизованих људских костију је необично важно за правилно схватање и ту-

¹ В. Јовановић, *Elements of architecture of the early neolithic at the Iron Gate and their function*, Arch. Jugosl. IX, 1968.

² В. Јовановић, *Chronological frames of the Iron Gate Group of the early Neolithic period*, Arch. Jugosl., X, 1969.

³ Б. Јовановић, *Праисторија Горњег Бердана*, Старинар, Н. С. 22, 1971.

⁴ В. Јовановић, *The Autochthonous and Migrational Components of the early Neolithic in the Iron Gates*, Balcanica, 3, 1972.

⁵ С. Живановић, *Прво саопштење о резултатима антрополошког проучавања скелетних остатака са Падине у Бердапу*, Старинар, Н. С., XXIV—XXV, 1973—1974.

⁶ S. Živanović, *A Note on the Anthropological Characteristics of the Padina Population*, Z. Morph. Anthrop., 66, 1975.

мачење антрополошких налаза, па је зато овом питању посвећена посебна пажња⁷. У недостатку других метода, а имајући у виду значај налаза, корисност правилног одређивања старости и оскудност других могућности за апсолутно датовање самих скелетних остатака приступило се тражењу могућности датовања костију путем одређивања количине радиоактивног угљеника C_{14} у коштаном ткиву, иако том приликом долази до жртвовања извесне количине скелетних остатака.⁸

Материјал и метода

Одређивање количине радиоактивног угљеника C_{14} у разним органским материјама нађеним у археолошким налазиштима врши се већ дуже време, али одређивање количине овог радиоактивног угљеника у остацима људских костију није доскора вршено из више разлога. Пре свега се сматрало да количина органске материје, у овом случају колагена, у фосилизованим остацима људских костију није довољна за извођење реакције и мерење радиоактивности. Претпостављало се да је за добијање потребне количине органске материје за извођење реакције неопходно жртвовати велику количину коштанних остатака, што најчешће није могућно у случају кад је реч о фосилизованим људским остацима, јер је количина нађених остатака веома мала, или те кости имају такав антрополошки значај да их не смемо уништити.

Пажљиво проучавање фосилних фрагмената људских костију са Падине и са других налазишта у антрополошкој лабораторији Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital у Лондону показало је да и фосилизовани остаци људских костију поседују знатну количину колагена која се може успешно издвојити после разлагања неорганских састојака кости потопљене у киселину. Овим поступком се чак и из веома ситних и за антрополошко проучавање непогодних фрагмената костију добија довољна количина органске материје за одређивање количине радиоактивног угљеника C_{14} . Најпогоднији делови костију за издвајање потребне количине колагена су крајци дугих костију удова, мада се могу користити и остаци било ког другог дела скелета, па чак и ребра дечјег костура млађег од године дана. Приликом избора фрагмената костију за издвајање колагена, обично се узимају делови оштећених костију једне стране, а кад постоје боље очувани делови или целе кости с друге стране скелета који могу да се користе за морфолошка и антрополошка проучавања. Овим поступком се смањује штета која настаје услед трајног уништења извесне количине костију.

⁷ S. Živanović, *Mesolithic population in the Đerdap Region, Balcanica*, VI, 1975.

⁸ S. Živanović, *Cromagnon in the Iron Gate Gorge of the Danube, Nature*, 260, 1976.

Сам поступак у лабораторији није компликован, а састоји се из обичног чишћења, прања и сушења одабраних фрагмената за анализу. Сваки фрагмент се премери, опише и сними, па се остаци костију тек онда стављају у посуду, преливају киселином и оставе да се неорганске материје разложе, а органске скупе и издвоје. Приликом проучавања скелетних остатака са Падине узимани су делови горњихokraјака бутних костију скелета одраслих особа и фрагменти разних костију дечјег скелета.

Одређивање количине радиоактивног угљеника C_{14} вршено је у Радиокарбонској лабораторији Британског музеја у Лондону којом управља др Richard Burleigh; он је вршио анализе методом који је лично разрадио. Сам метод се заснива на чињеници да сва жива бића током свог живота непрекидно уносе у организам одређену количину угљеника C_{14} . Уношење овог угљеника у организам престаје у тренутку смрти, па се његовим распадањем смањује количина нагомилана у ткивима током живота. Полувек распадања угљеника C_{14} износи 5.730 година. Мерећи нађену количину овог угљеника у некој органској материји можемо одредити апсолутни датум смрти. Када је овај метод пронађен пре отприлике 40 година, у њега су полагане велике наде, али се временом показало да апсолутно датовање вршено на предметима чија је старост тачно утврђена на друге начине показује различите датуме од оних очекиваних. Та запажања су привремено довела у сумњу апсолутне датуме добијене овим методом све док у САД није пронађено веома старо дрвеће, једна посебна врста четинара, чија се старост могла утврдити пребројавањем година. Испитивањем исечака тог дрвећа могла се паралелно утврдити старост на основу година и на основу количине угљеника C_{14} . На тај начин су упоређени резултати анализа до 6.270 година уназад. Ово проучавање је показало да је количина угљеника C_{14} у атмосфери варијирала у разним периодима времена, па је то био разлог због чега се радиокарбонски датуми нису увек поклапали са старошћу која је одређена бројањем година. Ти налази су омогућили да се направи математичка крива на основу које се сада могу одредити апсолутни карбонски датуми, практично без грешке све до 6.270 година уназад, а кад је реч о старијим предметима, апсолутно датовање је могуће утврдити путем прорачуна са веома великим степеном тачности. За веома старе предмете, у литератури се обично наводе некориговани датуми, иако се зна да су ти предмети увек знатно старији него што то апсолутни радиокарбонски датуми показују. Приликом одређивања старости људских костију са Падине нису поправљани добијени датуми, па се такође мора имати у виду да је падинска популација старија него што то датуми показују.

Резултати одређивања старости костију са Падине

Одређивање старости методом мерења количине радиоактивног угљеника C_{14} вршено је на остацима горњихokraјака бутних

костију три скелета мушког пола, од којих је један припадао млађој особи, а два зрелим особама, затим на горњем крају бутне кости једне старије особе женског пола и на остацима скелета једног детета. Као контрола служило нам је одређивање старости остатака животињских костију нађених у непосредној близини људских скелета за које је утврђено да су потицале од медведа (*Ursus ursus*). Иако су скелети са којих су узимани примерци костију за анализу били релативно удаљени једни од других, њихова апсолутна старост је одговарала истом временском периоду у коме су живели Кромањонци у Европи. Радиокарбонска анализа наведених примерака дала је следеће резултате:

Скелет бр. 2, пол мушки, матурус	(BM-1143) 7738 ± 51 BP (5788. ст. ере)
Скелет бр. 7, пол женски, сенилис I	(BM-1144) 8797 ± 83 BP (6847. ст. ере)
Скелет бр. 12, пол мушки, матурус	(BM-1146) 9331 ± 58 BP (7381. ст. ере)
Скелет бр. 14, пол мушки, адултус	(BM-1147) 9198 ± 103 BP (7248. ст. ере)
Скелет бр. 39, дете, инфанс I	(BM-1404) 9292 ± 148 BP (7342. ст. ере)
Скелет медведа (<i>Ursus ursus</i>)	(BM-1403) 8138 ± 121 BP (6188. ст. ере)

Разлика између најстаријег и најмлађег одређеног апсолутног датума није велика и износи око 1.600 година. Приликом антрополошког проучавања скелета са Падине, користећи методе вероватноће, утврђено је да су на Падини живели људи током временског периода који је минимално износио 1.200, а максимално 2.000 година. Према томе, добијени временски размак сасвим одговара ранијим претпоставкама. Апсолутно датовање костију медведа са Падине даје сличан резултат као и оближњи скелети људи.

Датуме добијене после радиокарбонске анализе скелета људи морамо схватити као релативно тачне, пошто се зна да су то некориговани датуми и да је стварна старост скелетних остатака знатно већа, јер резултати анализе за овај период показују увек ниже вредности. После корекције, наведена старост људских остатака могла би се повећати до 700 година, а можда и нешто више. У сваком случају, Кромањонци са Падине представљају једну веома стару палеоевропску популацију чији су трагови нађени и на другим местима дуж Дунава, па и даље од Бердапа у Житишту и Бачком Петровцу у Панонској низији.⁹ Испитиване скелетне остатке за које је извршено апсолутно датовање не смемо посматрати изоловано од осталих археолошких налаза, али то прелази компетенције антрополога. Наведени подаци могу да послуже за добијање потпуније антрополошке и археолошке слике Падине као целине, укључујући и људску популацију, а посебно одређују место падинске расне подгрупе или варијетета у оквиру велике кромањонске расе.

⁹ С. Живановић, *Лобања из Бачког Петровца*, Старинар, Н. С. XXIV—XXV, 1973—1974.

Закључак

Апсолутно датовање остатака људских скелета нађених на локалитету Падине у Бердапу помоћу одређивања количине радиоактивног угљеника C_{14} показало је да је ова људска популација кромањонског типа настањивала Падину у периоду од 1.600 година кад се узме у обзир да је најстарији добијени датум износио 9331 ± 58 , а најмлађи 7738 ± 51 година. Одређивање апсолутних датума скелета који припадају падинској расној подгрупи показује да је овај варијетет настањивао Падину у истом периоду кад су и у другим крајевима Европе живели Кромањонци чији су остаци датовани у периоду од отприлике 6.000—10.000 година.

Анализа скелетних остатака са Падине такође је показала да се и фосилизовани фрагменти људских костију, без обзира на узраст, могу успешно користити за одређивање старости путем одређивања количине угљеника C_{14} .

RADIOCARBON DATING OF CROMAGNON FROM PADINA IN THE DJERDAP REGION OF THE DANUBE

S u m m a r y

Archaeological excavations, organised by the Institute of Archaeology in Belgrade at the Padina site in the Upper Gorge of the Iron Gate (Djerdap) area on the right bank of the river Danube, revealed prehistoric settlements arranged in arc-like hollows beside the river bank, intersected by rocky ridges and surrounded by wooded cliffs. Alterations in the course of the Danube and seasonal floodings had destroyed certain parts of the sites, filling the gullies and ravines with massive deposits of aluvial silt and stone. The archaeological finds indicated that the Padina site had been occupied by a mesolithic or even earlier population. In order to obtain a more accurate estimate of the age of the settlement some human and animal remains were submitted for radiocarbon analysis.

Osteological and anthropological examination of the skeletal fragment at Padina revealed the remains of 51 individuals. Unfortunately, most of the bones were in small fragments, having been petrified with mineral deposition on account of the local geological conditions. All the skeletons displayed typical characteristics of the Cromagnon racial group with a certain degree of individual variation.

Radiocarbon analysis of the human and animal bones from Padina was performed at the British Museum Research Laboratory. In addition to dating the material, one of the aims of the research

was to establish whether such old and highly mineralised remains from such an unfavorable site would possess sufficient organic material (collagen) for radiocarbon analysis. Specimens were removed from the proximal ends of several adult femora; from bones of a small child (Infans I) and from an animal skeleton (*Ursus ursus*). The removal of these specimens for radiocarbon analysis did not preclude any future anthropological examination of the material. The first dates obtained have been reported previously. The new results of the radiocarbon analysis are shown in the following table with the previously reported dates included for comparison:

BM-1143 (Site № 2, male, maurus)	7738±51 bp (5788 bc)
BM-1144 (Site № 7, female, Senilis I)	8797±83 bp (6847 bc)
BM-1146 (Site № 12, male, maurus)	9331±58 bp (7381 bc)
BM-1147 (Site № 14, male, adultus)	9198±103 bp (7248 bc)
BM-1404 (Site № 39, child, Infans I)	9292±148 bp (7342 bc)
BM-1403 (<i>Ursus ursus</i>)	8138±121 bp (6188 bc)

These radiocarbon datings confirm the archaeological and anthropological observations by indicating that the age of the osteological material is from a Cromagnon population inhabiting a previously unknown site at Padina.¹⁰

¹⁰ This research was supported by a grant from Ruggles-Gares Fund of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

Vojislav M. SIMIC

Beograd

ON CHEMICAL COMPOSITION OF ROMAN COPPER, BRONZE AND BRASS COINS MINTED IN THE 1st, 2nd and 3rd CENTURIES IN LOCAL BALKAN MINTS

Introduction

In the first, second and third centuries of the new era the territory of the Balkan Peninsula was entirely or in its greater part comprised within the frontiers of the Roman Empire. In this period coins were stamped in a large number of local mints in the Balkans¹ Until recently almost nothing has been known on the chemical composition of copper, bronze and brass coins from these mints.

In the course of the last ten years, we analysed the chemical composition of coins of copper and of its alloys, minted in several Balkan mints in the above mentioned period. The results are presented in the papers dealing with the composition of coins minted at Viminacium,^{2,3} at Stobi,^{4,5} of the coins of the Province of Dacia,⁶ of the mine coins,⁷ of the coins of Thessalonice⁸ and a paper dealing

¹ Н. Мушмов: Античните монети на Балканскија полуостров и монетит на бугарскиот цар, Софија, 1912.

² V. Simić: The chemical composition of coins minted from copper alloys which contain zinc in the roman colony of Viminacium, *Archaeologia Jugoslavica*, 12 (1971) 55—63.

³ В. Симић: Резултати испитивања хемијског састава бронзаног новца кованог у Viminacijumu (The results of the examination of the chemical composition of bronze coins minted in Viminacium) Зборник Народнoг музеја у Београду, VII (1973) 197—205.

⁴ V. M. Simić: Metallanalysen römischer Kolonialbronzen von Stobi, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 24 (1974) 99—108.

⁵ V. M. Simić: Differences between coins from Stobi and other Balkan mints, *Balkanica* VII (1976) 45—59.

⁶ В. М. Симић: Хемијски састав новца Провинције Дакије и његова сличност са новцем кованим у Viminacijumu (Chemical composition of coins of the Province of Dacia and the resemblance to the coins minted at Viminacium), *Balkanica*, VI (1975) 23—36.

⁷ V. M. Simić, M. R. Vasić: La monnaie des mines romaines de L'Illyrie, *Revue Numismatique*, 6^e serie, XIX (1977) 48—61.

⁸ В. Симић: Хемијски састав новца из Тесалонике од I—IV века (in preparation for the print).

with the composition of coins from 8 mints of Moesia Inferior and Thracia.⁹ Thus, we have so far analysed 766 samples, coined in 13 Balkan mints (Table 1).

It proved necessary to make a comparative analysis of the chemical composition of the coins stamped in these mints. To point out their similarities and their differences and to notice their common properties. Also, to make some comparisons with the mints situated outside the Balkans. Under the identical conditions as for the coins from Balkan mints, there was made an analysis of coin samples from two mints situated outside the Balkans — one in the East and the other in the West. These are the mints of Nicaea and Roma. The data concerning the chemical composition of coins from these mints are set forth in Table 2.

In order to make possible the comparison of compositions of coins from 13 Balkan mints and 2 mints situated outside the Balkans, there has been set up Table 3. In it are presented the compositions of main alloy components, whereas the impurities will be analysed separately.

*Similarities and differences in the composition of
coins from the analysed Balkan mints*

COINS FROM VIMINACIUM AND FROM THE PROVINCE OF DACIA. As to the coins from Viminacium,^{2,3} there have been analysed 138 bronze pieces and 67 samples containing Zn as one of the main components of the alloy. Among the copper-bronze coins, the least numerous are those of copper (Cu), and the most numerous those of the lead-tin bronze (CuSnPb). Small samples have been found only among the coins minted in the first two years of coining, and the great ones in all the years of coining. In the first years there were found few coins composed of CuSnPb, whereas in the later years they form a marked majority. The coins of small and great dimensions do not differ as to their chemical composition. Coins containing zinc existed in all the years of coinage, half of these samples having been made of brass. The brass samples were found in the first eleven years of coinage, whereas they do not occur in the years 11—16. However, there appear then the samples of complex composition (CuSnPbZn). Both with bronze coins and with those containing Zn there can be observed a gradual shortening of diameters in later years. Coins minted at Viminacium are typical coins of the middle of the 3rd century.

There have been analysed also 100 samples of coins of the Province of Dacia⁶ — 88 bronze coins and 12 containing zinc. The bronze samples are made of tin bronze (25), of lead-tin bronze (45)

⁹ В. Симић: Хемијски састав Римског новца кованог у осам ковница Доње Мезије и Тракије у II, III. веку, Старинар XXVIII—XXIX, 1977—1978, Београд, 1979, стр. 241—248.

and lead bronze (12) and there are also a few copper (Cu) samples — 6 pieces. A single coin is made of brass (CuZn), and 11 samples containing Zn are of complex composition. All of them are of large dimensions. The coins of the Province of Dacia, by their composition and their appearance, show a striking similarity with those of Viminacium, from the time when both these coins had been minted simultaneously. This points out the possibility that both mints used the same ore for making the alloys. It also suggests the assumption that the coins of the Province of Dacia had been minted in the area of Viminacium, or perhaps that they were coined somewhere else, but using the imported ore from Viminacium and that they were minted by the workers trained at Viminacium. This hypothesis is supported by the analysis of the contents of antimony as the impurity of alloys (Table 8).

COINS OF THESSALONICE. There have been analysed but 43 samples and it is exceptionally few for this mint⁶. This shortage is partly compensated by the great uniformity of chemical composition of the samples throughout the investigated period. The analysed samples were minted within a period of about 300 years in the course of the first three centuries of our era. No samples made of brass (CuZn) were found, but chiefly those of lead-tin bronze (CuSnPb — 26 pieces) and of lead bronze (CuPb — 10 pieces). The composition is identical both with small and large coins. A characteristic feature of the coins minted in Thessalonice is a great concentration of lead in the samples. By this feature they are similar to the coins minted at Viminacium and even more to the coins of the Province of Dacia. They differ essentially from the coins of all the analysed, territorially close mints. Considering the little number of analysed samples, it can be assumed that there are also coins from Thessalonice with different composition.

MINE COINS. The analysed samples of mine coins (23 pieces, coined in the 2nd century, bear the names of six different mines or mining areas: Pincum, Pannonia, Delmata, Metalla Aurelianis, Dardania and Ulpiana. Until recently, these names have been thought to denote the mint in which the coin in question had been minted. Our analyses⁷ have shown that mine coins contain 4 types of alloys: copper (Cu), tin bronze (CuSn), brass (CuZn) and complex (CuSnZn). However, regardless of the enumerated principal components in the alloy and regardless of the name stamped on the coin (Pincum, Delmata, . . .), all the analysed samples contain six elements (Cu, Sn, Pb, Zn, Ag and Sb) in concentrations over 0.1 p.c. Differences in composition among the samples of these coins are less than usual differences among the samples coined in some other Balkan mint. This points out the fact that all of them were made of the same ore. Thus uniform chemical composition of samples indicates that they were most probably also coined in the same place. The greatest number of samples were found on the Kosmaj mountain. They were probably even minted there, but

the ore concentrate might have been imported. The identity of the chemical composition of mine coins and of Roman quadrantes of the same dimensions, from the regular coinage of that period, indicates that the quadrantes, too, were minted of the same ore. This means that the mine coins could have been minted outside Balkan (perhaps in Rome — Table 8) or at least of the imported ore. In relation to other local Balkan coins, they are rather specific and of exceptionally small dimensions.

COINS FROM 8 MINTS OF MOESIA INFERIOR AND THRACIA. There have been analysed the compositions of alloys used in three mints of Moesia Inferior and in five mints of Thracia⁹. They are territorially disposed in such a way that they include the entire territory of these two provinces. They can be used, with some exceptions, in judging the composition of local coins from these two provinces. The analysed coins were minted in the 2nd and 3rd centuries. Considered as a whole, there were found about 75 p. c. of brass (CuZn) samples, i. e. 80 p. c. of samples containing Zn. The remaining 20 p. c. of samples (64 pieces) of copper and bronze, are rather evenly distributed over all the mints. About 85 p. c. of them (54 pieces) are of small dimensions, and over a half of this number (30) are made of copper (Cu). The conclusion can be drawn that these are chiefly brass coins when they are of large dimensions, and of copper and bronze when they are of small dimensions. Such a uniformity of composition suggests the conclusion that other mints of this area, too, stamped probably the coins of the approximately identical composition of alloys. Finally, this refers to the hypothesis, that other mints from this territory, too, used the ore of the same provenience. Obviously, the mints of these two provinces make a compact group, perhaps under the common firm control, and rather different from the neighbouring analysed Balkan local mints.

COINS OF STOBI. The mint at Stobi worked, with some interruptions, about 150 years in the 1st, 2nd and 3rd centuries. There have been analysed^{4,5} 83 samples from all the periods of coinage. It has been established that the chemical composition of Stobi coins was changing in the course of time. One kind of alloy was replaced by another, or they were used both at the same time, one along with the other. The coins from the period Vespasian-Trajan were made of copper (Cu) or of tin bronze (CuSn). We proved that the pseudo-autonomous coins were of the same composition, which means that they had been minted also in the period Vespasian-Trajan. Since Marcus Aurelius we did not find such coins any more, but only the coins made of lead-tin bronze (Cu SnPb). In addition to the coins made of SuSnPb, from Septimius Severus on were found also the coins made of lead bronze (CuPb). Since the time of Julia Domna (Caracalla's reign), the coins were minted also from brass (CuZn) and even of complex alloys containing Zn.

The coins of Stobi are totally different from those of Thessalonice. It differs also considerably from the coins stamped in the mint of Moesia Inferior and of Thracia, until the period of Julia Domna. After that period, the coins of Stobi became nearer, by their composition, to those of their eastern neighbours. The possible reason of these differences in composition — different provenience of ores — has been given in Table 8.

COINS FROM THE MINTS OUTSIDE BALKAN. In order to compare the Balkan coins with those minted outside Balkan, there were analysed the coins from Nicaea and Rome. The chemical composition of the samples from these mints has been shown in Table 2. There were analysed 69 samples from Nicaea, minted in the course of 80 years in the 2nd and 3rd centuries. Almost all samples (63) contain Zn; the greatest number of samples (44) are made of brass. Many samples are of small dimensions (20). To this category belong all the samples made of copper and bronze (6) and many brass samples (11). There were analysed also 40 coins minted in Rome, in the course of 60 years in the 1st and 2nd centuries. Most samples contain Zn as one of the main components of the alloy (32). Among them are very few samples of brass (CuZn), only 14. All the samples, even the copper ones (except one) are of large dimensions. The coins from Nicaea are rather near, by their composition, to those of Moesia Inferior and of Thracia. It may be even assumed that the respective mints were supplied with the ores from the same sources or from the sources of a very similar composition. The comparison of the contents of Sb as impurity (Table 8), refers also to this conclusion. The coins minted in Rome differ to a considerable extent from the analysed Balkan coins. However, the analysis of the contents of antimony as impurity (Table 8), points out their resemblance to the mine coins and the coins of Stobi.

Some common properties of the analysed Balkan coins

The analysed coins from Balkan mints and from those outside Balkan (875 samples) have diameters from 13.5 to 34.5 mm. In order to make obvious the relation between the chemical composition, mint and diameter of samples, there were set up two tables: one for the bronze coins and the other for those with zinc. On account of the lack of space, they are not presented here, but only a few conclusions drawn from them are quoted.

In literature the ancient coins are often referred to as little (up to 20 mm of diameter), medium sized (20—24 mm) and large ones (over 26—27 mm). Our tables do not point out such a sharp separation. It can be noticed but a certain difference between the „small” samples and the „big” ones at 19—21 mm.

In the analysed Balkan coins there were found 90 samples (12 p. c.) of small dimensions (Table 4). The smallest bronze samples have a diameter of 16 mm, the samples containing Zn have a diameter of 17 mm. Exceptionally, smaller samples were found only among the mine coins (bronze coins — 14 mm, those with Zn — 16.5 mm), all of which are of small dimensions. This indicates once more their specific origin and purpose. The bronze coins of Nicaea are also of such small dimensions.

From the tables which are not presented here and from Table 4 it results that the small dimension samples are chiefly made of copper and of different kinds of bronze (70 out of 90 analysed ones). Among the samples containing Zn, two thirds are made of brass (CuZn). Almost half of the analysed samples (39) are made of copper (Cu). The small dimension samples were, in all probability, more frequently minted than the samples with other alloy compositions. Among the large dimension samples were found but 36 copper (Cu) coins, i. e. approximately 5 p. c. of the analysed ones. This indicates that the elementary copper was used, first of all, for the production of small coins. For the large samples, it seems, it was used but exceptionally.

The tin (CuSn), lead-tin (CuPbSn) and lead bronze (CuPb) also served as alloys for the production of small coin samples. These were the same compositions of alloys, which were used also for the production of large dimension samples. It is obvious that the same alloys were utilized and the coins were minted in small or in large dimensions according to the corresponding needs. The same criteria should be applied also to the coins samples containing zinc and among them also to brass samples. The little number of discovered small dimension samples, made of brass, is probably a consequence of the fact that they had been coined in small amounts.

From Table 5 a conclusion can be drawn that small dimension samples were minted in all the analysed periods. However, the largest percentage of them were found in the period Trajan-Elagabal (78 out of 416 analysed ones, i. e. 20 p. c.). This indicates that in this period were perhaps really more small dimension samples in circulation than in other periods. From Table 5 it is also to be seen that in the course of the entire observed period there were used, for the production of small dimension coins, the alloys of identical compositions.

The analysed coins were minted in a period of almost three centuries. In the course of time, the composition of alloys they were coined of, were changing. These changes were neither identical nor simultaneous in all the mints. The coins with the figure of a ruler was minted at the same time in several mints. Thus, for instance, we analysed 108 samples with Caracalla's figure, coined in 11 mints. The question arose, whether the coins minted for the same ruler should have the same composition, regardless of the

mint it had been coined in. Or should the composition depend on the mint and not on the ruler's figure. The analyses have shown that the composition depended on the mint. If the composition of alloys, used for the coins of the same ruler, is the same for the samples from several mints, then the composition of coins in these mints is similar or identical. It turned out that, in general, the coins minted for the same ruler in different mints can have entirely different composition. Two such examples, from quite different periods, are presented in Table 6.

The analysed elements are not equally represented in the alloys of investigated coin samples. Some elements are to be met with more and some other less frequently. Copper is always present with the concentration which is superior to that of all the other elements. According to the importance, there follow zinc, tin and lead. Silver and antimony have considerably less importance. Nevertheless, the last one served us for the interesting hypothesis on the origin of ores used for the stamping of Balkan coins.

The alloys contain, in addition to copper, in most cases 1—2 other elements. Of the alloys containing zinc the most frequently occurring is the composition CuZn, ancient variant of brass. Of 450 samples containing Zn, 350 have the composition CuZn. The remaining ones, of a more complex composition, in addition to Cu and Zn, contain Sn or Pb resp. Sn and Pb. Of 875 analysed samples a total of about 450 contain Zn in the alloy. The remaining samples were made of copper or of tin bronze, lead-tin bronze and lead bronze.

The occurrence of Zn, Sn and Pb in the alloys of coins from individual mints is set forth in Table 7. Among the coins from the mints of Moesia Inferior and Thracia there are 248 samples containing Zn as one of main components of the alloy, and this is 80 p. c. The remaining 20 p. c. contain Zn as impurity or do not contain it at all. Tin and lead, as main components were found 7 times less than zinc. In most samples they were not found even as impurities.

To the second group of mints there belong Stobi and Viminacium. The coins stamped in them contain all these three elements (Zn, Sn and Pb) in a large number of samples as main components. The mine coins are close to this group: Among the coins minted in Thessalonice and among the coins of the Province of Dacia there are very few samples with zinc as one of main components of the alloy. On the contrary, the samples containing Sn and Pb are very numerous. The coins from the mints outside Balkan (comparable), may be classed into the first group if we consider Zn and Pb, whereas, by the occurrence of Sn, they differ from it. From a total of 875 analysed samples there were found equal numbers of samples containing Zn, Sn and Pb.

If we consider the coins according to the rulers, Zn was not found in the samples previous to Domitian's reign, nor in the

samples of the last analysed rulers, except Gallienus. The absence of Zn in the coins from Caesar to Titus is probably a consequence of the small number of analysed samples. The absence of Zn in the coins of the rulers from the middle of the 3rd century is a consequence of the fact, that at that time Zn gradually ceased to be used for minting the coins. The samples which contain tin resp. lead in the alloy, were minted for all the rulers, whose coins have been analysed.

Silver was found only as impurity. It occurs in the coins from all the mints and stamped for all the rulers, most frequently in concentrations from 0.1 to 0.3 p.c. In some instances it occurs also in concentrations above 1—2 p.c., but this is, probably, an accidental phenomenon. Antimony, too, is always impurity. In a few instances it was found in concentrations of about 1—4 p.c. In our opinion, it got into these samples casually, owing to the unrefined ore. Or, perhaps, it was put instead of tin.

On the origin of ores used for making alloys of Balkan coins

We have established that the coins of Stobi⁵ differed from the coins which were stamped at the same time in 8 mints of Thracia and Moesia Inferior. The papers^{4,9} give the details of this difference. The question arises therefore, where do these differences come from? Where do the ores, used in the mint of Stobi, originate from? In addition to what has been so far said on this subject, we based the analysis of the origin of the ores on the contents of antimony (Sb) which was found as impurity in the coins made by the investigated mints. The results of this analysis are set forth in Table 8. They should not be conceived as irrefutable facts which give a direct answer to the question of the origin of ores. Nevertheless, they can be taken as a basis for the hypothesis where the ores, used in making the coins in the Balkans, have to be looked for.

In Table 8 we notice three data. The coins of Stobi, mine coins and coins minted in Rome contain Sb in 50—80 p.c. of samples. The mints of Moesia Inferior, Thracia (a minor exception is Hadrianopolis), Thessalonice and Nicaea contain it in 10—20 p.c. of samples. The coins made by the mints of Viminacium, those in the Province of Dacia and of Pautalia do not contain it at all (i. e. in concentrations over 0.1 p.c.). This suggests the hypothesis that the coins of Stobi were perhaps minted from the ores, used in the same period of time, also for minting the mine coins and the coins in Rome. In the paper dealing with the mine coins⁷ we inferred that it had been minted either on the Kosmaj mountain (perhaps from the imported ore) or, more likely, outside Balkan, in Rome. The results set forth in Table 8 confirm this, very close, connection with Rome.

In 8 mints of Moesia Inferior and Thracia⁹ the coins were obviously minted from one ore or several ores, very similar to one another. The resemblance in composition of alloys used in these mints to those of Nicaea points out the fact that all these 9 mints might have been supplied with the ore from the same source as well as other mints in the Eastern Balkan and in Asia Minor. The quoted papers²⁻⁹ and the data from Table 8 suggest the following, rather probable, conclusion. Eight mints in the Eastern Balkan and Nicaea were, perhaps, supplied with the ore from a common source. Stobi, the mint which made the mine coins and Rome were probably also supplied with the ore from a common source. *These two sources of supply were, most probably, far from each other.* It may be assumed, therefore, that this distance could be the cause of difference in chemical composition of alloys used at Stobi and those in the coins of its eastern neighbours.

The data presented in Table 8 point out once more (in addition to what has been already quoted) that Viminacium and Province of Dacia used the same or similar ores for the alloys used in coinage. This fact shows that this ore came from some „third” source, perhaps from wider surroundings of Viminacium.

According to all these facts, it seems that a further study of the origin of ores from which the coins were minted in the Balkans, would be an exceptionally interesting task.

Conclusions

A comparative analysis has been made of the chemical composition of 766 samples of coins from 13 Balkan mints and of 109 samples of coins from two mints situated outside Balkan. As a result, the author pointed out their similarities and differences as well as some properties they have in common.

It was noticed that there existed five groups of coins of a more or less different composition. The coins from Viminacium and those from the Province of Dacia are almost identical, in the period of simultaneous minting. They partly remind of the coins minted in Thessalonice, but they differ from the latter by the absence of antimony. The analysed coins from Thessalonice did not almost change their composition in the course of three centuries. By their composition they differ strikingly from the coins of their neighbours: Stobi, Moesia Inferior and Thracia. It has been established that the mine coins differed by their composition (and dimensions) from all the analysed Balkan coins. Judging by the identity of composition with the Roman quadrantes from regular coinage, they might have been minted outside the Balkan Peninsula, perhaps in Rome. This assumption is corroborated also by the antimony contents in the mine coins and those minted in Rome.

The coins from eight mints of Moesia Inferior and Thracia are identical in the analysed period of about a hundred years. They differ essentially from the coins of their neighbours in the north (Viminacium, Province of Dacia), in the west (Stobi, mine coins) and in the south-west (Thessalonice); they are similar to the coins minted in the south-east (Nicaea). The coins of Stobi changed their composition in the course of time, but they differed almost always from the coins of all the neighbours. The contents of antimony makes them, to a certain degree, similar to the coins minted in Rome and to the mine coins. It results therefrom that there existed at least four sources which supplied the ore for making the alloys. These are: the area of Viminacium, the territory supplying Thessalonice, the area of Bulgaria and Asia Minor and the territory which, perhaps, supplied Stobi, Mine mint and Rome with the ore.

By comparing the characteristics, such as chemical composition — diameter of samples — mint — ruler, it has been noticed that the Balkan coins had several common features. Among the total of analysed coins there were found an eighth of small dimensions. From this number about 45 p. c. are made of copper — Cu (among the large samples only 5 p. c.) and over 30 p. c. of bronze, which makes over 75 p. c. Among the small coins containing zinc, two thirds are made of brass (CuZn). Small coins were minted in all the periods and their composition did not change essentially in the course of time.

The analysed coins, stamped for the same ruler in several mints could have had very different compositions of alloys. This means that the mint is of essential importance for the composition, not the ruler's figure, both for large and small samples. After copper (Cu), the most important elements in alloys are Zn, Sn and Pb, whereas Ag and Sb, which are always impurities are less important. However, antimony helped us to presume the possible origin of ores used in making alloys for Balkan coins. The occurrence of Zn, Sn and Pb varies very strongly from one mint to the other. Thus, for instance, in Thessalonice there predominates lead, in the mints of Moesia Inferior and Thracia zinc, at Stobi are represented all of them, etc. Taking things altogether, there was found an equal number of samples containing Zn, Sn or Pb in the alloy.

In addition to a large number of samples made of brass (CuZn), there was found also a considerable number of samples (77 out of 766) made of complex alloys containing zinc (Cu Sn Zn, CuPbZn, CuSnPbZn). It can be assumed that they are all obtained from alloys made by melting old coins, among which might have been also some samples of brass.

The present paper offers no complete picture of the composition and the characteristics of Balkan coins of this period, but it gave a considerable insight into them. Further researches will complete it.

Table 1

NUMBER OF EXAMINED SAMPLES ACCORDING TO PROVINCIA AND MINT

Provincia	Mint	Number of examined samples	
Moesia Superior	Viminacium	205	205
Moesia Inferior	Dionysopolis	7	
	Marcianopolis	69	
	Nicopolis ad Istrum	62	138
Thracia	Augusta Traiana	21	
	Hadrianopolis	46	
	Pautalia	50	
	Philippopolis	33	
	Serdica	24	174
Macedonia	Stobi	83	
	Thessalonice	43	126
Unidentified	Provincia Dacia	100	
	Mine Coins	23	123
Balkan Mints — Total			766
Outside Balkan (comparable)	Nicaea	69	
	Roma	40	109
Total			875

Table 2

CHEMICAL COMPOSITION OF ALLOYS IN EXAMINED COINS MINTED IN OUTSIDE THE BALKAN (COMPARABLE) PROVINCES

Mint: R O M A

No	Ruler	Sample	Diame- ter (mm)	Chemical composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Domitianus	g-9		Cu	+	—	+	Zn	+
2.	"	g-4		Cu	+	—	+	Zn	—
3.	"	g-3		Cu	+	—	—	—	+
4.	"	g-2		Cu	+	—	+	—	+
5.	"	h-4		Cu	+	+	—	—	+
6.	"	h-2		Cu	Sn	—	+	Zn	—
7.	"	h-3		Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
8.	"	g-8		Cu	+	Pb	+	Zn	+
9.	"	g-6		Cu	+	—	—	Zn	—
10.	"	g-10		Cu	+	—	—	Zn	+
11.	Nerva	a-9		Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
12.	"	a-6		Cu	Sn	+	+	Zn	—
13.	"	a-3		Cu	Sn	+	+	Zn	+
14.	Traianus	h-6	24	Cu	Sn	+	+	Zn	—
15.	"	h-5	24	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
16.	"	f-5	27	Cu	—	—	+	Zn	—
17.	"	c-6	26,5	Cu	Sn	+	+	—	+
18.	"	h-8	33,5	Cu	+	—	+	Zn	—

No	Ruler	Sample	Diame- ter (mm)	Chemical composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
19.	"	□-9	28	Cu	+	—	+	Zn	+
20.	"	□-7	27	Cu	Sn	—	+	Zn	—
21.	"	□-8	27,5	Cu	+	—	+	—	+
22.	"	□-6	27	Cu	Sn	—	+	Zn	—
23.	"	□-10	27	Cu	+	Pb	+	Zn	+
24.	"	□-1	27,5	Cu	+	—	+	Zn	+
25.	"	□-3	32,5	Cu	Sn	—	+	Zn	+
26.	"	□-10	32	Cu	—	—	+	Zn	—
27.	"	□-2	33	Cu	+	—	+	Zn	+
28.	"	□-5	26	Cu	Sn	—	+	Zn	+
29.	"	□-10	26,5	Cu	+	—	+	Zn	+
30.	Hadrianus	□-1	27	Cu	+	—	+	+	+
31.	"	□-3	26,5	Cu	+	—	+	Zn	+
32.	"	□-3	33,5	Cu	Sn	Pb	+	Zn	+
33.	"	□-4	26	Cu	—	—	+	+	+
34.	"	□-2	32,5	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
35.	"	□-9	32,5	Cu	+	—	+	Zn	+
36.	"	□-6	27,5	Cu	+	—	+	Zn	+
37.	"	□-9	32	Cu	—	—	+	Zn	+
38.	"	□-6	32	Cu	+	Pb	+	Zn	—
39.	"	□-10	27	Cu	Sn	Pb	+	+	—
40.	"	□-5	33,5	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—

Mint: N I C A E A

1.	Commodus	1150	29	Cu	+	—	+	Zn	—
2.	Julia Domna	1151	21,5	Cu	+	—	—	Zn	—
3.	Caracalla	1152	30	Cu	—	—	+	Zn	—
4.	"	1153	23,5	Cu	+	—	+	Zn	—
5.	"	1154	30	Cu	—	—	—	Zn	—
6.	"	1155	27	Cu	—	—	—	Zn	—
7.	"	1156	23	Cu	Sn	+	+	Zn	—
8.	"	1157	22	Cu	+	+	+	Zn	—
9.	"	1158	22	Cu	—	—	+	Zn	—
10.	"	1159	23,5	Cu	+	—	+	Zn	—
11.	"	1160	23	Cu	—	—	+	Zn	—
12.	"	1169	15,5	Cu	Sn	+	—	+	—
13.	"	1170	15	Cu	Sn	+	+	—	—
14.	Get a	1177	26,5	Cu	+	+	—	Zn	+
15.	"	1178	18	Cu	+	—	+	Zn	—
16.	"	1179	15,5	Cu	Sn	Pb	—	—	—
17.	"	1180	14,5	Cu	Sn	—	+	—	—
18.	"	1181	13,5	Cu	Sn	+	+	—	—
19.	Elagabalus	1182	22	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
20.	"	1183	23	Cu	+	Pb	+	Zn	—
21.	"	1184	24,5	Cu	+	—	+	Zn	—
22.	"	1185	23	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
23.	"	1186	23	Cu	—	—	+	Zn	—
24.	"	1187	23	Cu	—	—	+	Zn	—
25.	"	1188	22	Cu	—	—	—	Zn	—
26.	"	1189	23	Cu	—	+	+	Zn	—
27.	"	1190	21	Cu	—	—	—	Zn	—
28.	"	1191	22	Cu	+	—	+	Zn	—

No	Ruler	Sample	Diame- ter (mm)	Chemical composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
29.	Alexander Severus	1200	21,5	Cu	+	—	+	Zn	—
30.	"	1201	19,5	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
31.	"	1202	23	Cu	+	+	+	Zn	—
32.	"	1203	20	Cu	Sn	+	+	Zn	—
33.	"	1204	20	Cu	+	—	+	Zn	—
34.	"	1205	19,5	Cu	Sn	—	—	Zn	—
35.	"	1206	21	Cu	+	—	+	Zn	—
36.	"	1207	21,5	Cu	Sn	+	+	Zn	—
37.	"	1208	20,5	Cu	—	+	+	Zn	—
38.	"	1209	21,5	Cu	+	—	+	Zn	—
39.	"	1210	22	Cu	Sn	+	+	Zn	—
40.	"	1211	21	Cu	+	+	+	Zn	+
41.	"	1212	20	Cu	+	—	+	Zn	—
42.	"	1213	21	Cu	+	—	+	Zn	+
43.	"	1214	18,5	Cu	+	—	+	Zn	—
44.	"	1215	20	Cu	Sn	+	+	Zn	—
45.	"	1216	21	Cu	+	—	+	Zn	—
46.	Julia Mamaea	1378	21	Cu	+	—	+	Zn	—
47.	"	1379	14	Cu	+	—	+	—	+
48.	"	1380	20	Cu	Sn	+	+	Zn	—
49.	"	1381	20	Cu	Sn	+	+	Zn	—
50.	"	1382	20,5	Cu	Sn	—	+	Zn	—
51.	"	1383	22,5	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	+
52.	"	1384	20,5	Cu	Sn	+	+	Zn	+
53.	"	1385	21,5	Cu	+	+	+	Zn	—
54.	"	1386	22	Cu	Sn	+	+	Zn	—
55.	"	1387	23,5	Cu	+	—	+	Zn	—
56.	Gordianus III	1388	19,5	Cu	+	—	+	Zn	—
57.	"	1389	19	Cu	+	—	+	Zn	—
58.	"	1390	21	Cu	+	Pb	+	Zn	—
59.	"	1391	18,5	Cu	—	—	+	Zn	—
60.	"	1392	20	Cu	+	—	+	Zn	—
61.	"	1393	20,5	Cu	Sn	+	+	Zn	—
62.	"	1394	19	Cu	+	—	+	Zn	—
63.	"	1395	20,5	Cu	—	—	+	Zn	—
64.	"	1396	18	Cu	+	Pb	+	Zn	—
65.	"	1397	18	Cu	+	—	+	Zn	—
66.	Herennia Etruscilla	1470	18	Cu	—	—	+	Zn	—
67.	"	1471	18	Cu	—	+	+	Zn	+
68.	Gallienus	1472	17,5	Cu	—	+	—	Zn	—
69.	"	1473	17	Cu	+	+	+	Zn	—

Table 3.

COMPOSITION OF MAIN COMPONENTS IN ANALYSED COINS MINTED IN EXAMINED BALKAN AND OUTSIDE BALKAN MINTS

Provincia	Mint	Ruler	Composition of Alloy								Total
			Cu	Cu Sn	Cu Pb	Cu Sn Pb	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	Cu Sn Pb Zn	
			Number of analysed samples								
Moesia Superior	Viminacium	Gordianus III	5	9	12	21	17	2	10	—	76
		Philippus Pater	1	7	4	26	4	3	7	—	52
		Otacilia Severa	—	1	2	1	—	—	—	—	4
		Philippus Filius	—	2	—	3	6	—	—	—	11
		Decius Traianus	—	1	—	7	5	1	1	—	15
		Herennia Etruscilla	—	—	1	6	—	—	—	2	9
		Herennius Etruscus	—	—	—	—	—	—	1	—	1
		Hostilianus	—	—	—	2	—	—	—	—	2
		Trebonianus Gallus	—	—	—	4	—	—	2	1	7
		Volusianus	—	—	—	2	—	—	—	—	2
		Aemilianus	—	2	1	2	—	—	—	—	5
		Valerianus	—	1	—	8	—	—	—	—	9
		Mariniana	—	—	—	3	—	—	—	—	3
Gallienus	—	—	—	4	—	2	—	3	9		
Total			6	23	20	89	32	8	21	6	205
Moesia Superior	Dionysopolis	Septimius Severus	—	—	—	—	1	—	—	—	1
		Caracalla	—	—	—	—	1	—	—	—	1
		Gordianus III	—	—	—	—	3	—	2	—	5
		Total	—	—	—	—	5	—	2	—	7
Moesia Inferior	Marcianopolis	Septimius Severus	1	—	1	—	11	—	—	—	13
		Caracalla	1	—	—	—	10	—	—	—	11
		Geta	4	—	—	—	—	—	—	—	4
		Macrinus	—	—	—	—	3	—	—	—	3
		Diadumenianus	1	—	—	—	2	—	—	—	3
		Elagabalus	3	2	1	1	10	—	1	—	18
		Alexander Severus	—	—	—	—	11	—	1	—	12
		Gordianus III	—	—	—	—	4	—	—	—	4
		Philippus Pater	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Total			10	2	2	1	52	—	2	—	69
Moesia Inferior	Nicomopolis ad Istrum	Marcus Aurelius	—	—	—	—	1	—	—	—	1
		Commodus	1	—	—	1	1	—	—	—	3
		Septimius Severus	4	—	—	3	7	—	1	—	15
		Julia Domna	—	—	1	—	3	—	—	1	5
		Caracalla	—	—	—	—	5	—	—	—	5
		Geta	1	—	—	—	4	—	—	—	5
		Macrinus	—	—	—	—	8	—	—	—	8
		Elagabalus	2	—	—	—	5	—	—	—	7
		Diadumenianus	3	—	—	—	2	—	—	—	5
Gordianus III	—	—	—	—	7	—	1	—	8		
Total			11	—	1	4	43	—	2	1	62

Thracia	Traiana	Faustina II	—	—	—	—	4	—	—	—	4
		Septimius Severus	—	—	—	—	2	—	—	—	2
		Julia Domna	—	—	—	—	1	—	—	—	1
		Caracalla	—	—	—	—	7	—	—	—	7
		Geta	—	—	—	—	2	2	1	—	5
	Augusta	Gallienus	—	—	—	2	—	—	—	—	2
		Total	—	—	—	2	16	2	1	—	21
	Hadrianopolis	Sabina	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		Marcus Aurelius	—	—	—	—	1	—	—	—	1
		Faustina II	—	—	—	—	1	1	—	—	2
Lucius Verus		—	—	—	—	1	—	—	—	1	
Commodus		—	1	—	—	1	—	—	—	2	
Septimius Severus		—	1	—	—	6	—	—	—	7	
Caracalla		4	—	—	—	12	—	—	—	16	
Geta		—	—	—	—	1	—	—	—	1	
Gordianus III		—	—	—	—	11	1	3	—	15	
Total		4	2	—	1	34	2	3	—	46	
Pautalia	Marcus Aurelius	—	—	—	1	4	—	1	—	6	
	Faustina II	—	—	—	—	7	1	—	—	8	
	Commodus	2	—	—	1	1	—	—	—	4	
	Septimius Severus	4	1	—	—	2	1	—	—	8	
	Julia Domna	—	—	—	—	4	—	—	—	4	
	Caracalla	—	—	—	—	13	—	—	—	13	
	Geta	1	—	—	—	3	—	—	2	6	
	Elagabalus	—	—	—	—	1	—	—	—	1	
	Total	7	1	—	2	35	2	1	2	50	
	Philippopolis	Antoninus Pius	1	1	—	1	5	—	—	—	8
Marcus Aurelius		—	1	—	—	1	—	—	—	2	
Faustina II		—	—	—	—	1	—	—	—	1	
Commodus		—	1	—	1	5	—	—	—	7	
Crispina		—	—	—	—	1	—	—	—	1	
Septimius Severus		1	—	—	—	1	—	—	—	2	
Caracalla		1	—	—	—	7	—	—	—	8	
Elagabalus		1	—	—	—	3	—	—	—	4	
Total	4	3	—	2	24	—	—	—	33		
Serdica	Marcus Aurelius	—	1	—	—	1	1	—	—	3	
	Julia Domna	—	—	—	—	2	—	—	—	2	
	Caracalla	1	—	—	—	10	—	—	—	11	
	Geta	—	—	—	—	5	—	—	—	5	
	Gallienus	—	—	—	3	—	—	—	—	3	
Total	1	1	—	3	18	1	—	—	24		

Macedonia	Thessalonice	Julius Caesar	—	—	—	2	—	—	—	—	2	
		Marcus Antonius	1	1	—	2	—	—	—	—	—	4
		Augustus	—	—	—	7	—	—	—	—	—	7
		Tiberius	—	—	—	5	—	—	—	—	—	5
		Caligula	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
		Claudius	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
		Nero	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
		Vespasianus	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
		Domitianus	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
		Nerva	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
		Traianus	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
		Septimius Severus	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
		Julia Domna	—	—	1	—	—	1	—	—	—	2
		Caracalla	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
		Julia Mamaea	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
		Gordianus III	—	—	5	—	—	—	—	—	—	5
		Philippus I	—	—	3	—	—	—	—	—	—	3
		Valerianus	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
		Total	3	1	10	26	—	1	—	2	43	
	Macedonia	Stobi	Pseudo autonomous	1	2	—	—	—	—	—	—	3
Vespasianus			1	5	—	—	—	—	—	—	—	6
Titus			2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Titus et Domitianus			—	3	—	—	—	—	—	—	—	3
Traianus			5	1	—	—	—	—	—	—	—	6
Marcus Aurelius			—	—	—	4	—	—	—	—	—	4
Faustina II			—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Septimius Severus			—	—	11	10	—	—	—	—	—	21
Julia Domna			—	—	3	—	4	1	—	—	—	8
Antoninus			—	—	1	5	14	2	—	1	—	23
Geta			—	—	1	5	—	—	—	—	—	6
			Total	9	11	16	25	18	3	—	1	83
Unidentified	Provincia Decia	Philippus Pater	1	8	2	14	—	3	1	2	31	
		Otacilia Severa	—	3	—	—	—	—	—	—	—	3
		Philippus Filius	—	3	—	1	1	—	1	—	—	6
		Decius Traianus	—	1	2	5	—	—	—	1	—	9
		Herennia Etruscilla	—	—	1	3	—	—	—	—	—	4
		Herennius Etruscus	—	1	1	1	—	—	—	—	—	3
		Hostilianus	2	—	2	—	—	—	—	—	—	4
		Trebonianus Gallus	—	2	2	5	—	—	—	1	—	10
		Volusianus	1	1	2	8	—	—	—	—	—	12
		Aemilianus	1	—	1	4	—	—	—	—	—	6
		Valerianus	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2
		Gallienus	1	3	—	4	—	—	—	—	2	10
	Total	6	24	13	45	1	3	2	6	100		
Mime-comes	Traianus	4	4	—	—	1	1	—	—	—	10	
	Hadrianus	2	1	—	—	3	—	—	—	—	6	
	Others	2	2	—	—	1	2	—	—	—	7	
	Total	8	7	—	—	5	3	—	—	23		

Outside Balkan comparable	Nicaea	Commodus	—	—	—	—	1	—	—	—	1
		Julia Domna	—	—	—	—	1	—	—	—	1
		Caracalla	—	2	—	—	8	1	—	—	11
		Geta	—	2	—	1	2	—	—	—	5
		Elagabalus	—	—	—	—	7	1	1	1	10
		Alexander Severus	—	—	—	—	11	5	—	1	17
		Julia Mamaea	1	—	—	—	3	5	—	1	10
		Gordianus III	—	—	—	—	7	1	2	—	10
		Herennia Etruscilla	—	—	—	—	2	—	—	—	2
		Gallienus	—	—	—	—	2	—	—	—	2
	Total	1	4	—	1	44	13	3	3	69	
	Roma	Domitianus	3	—	—	—	4	1	1	1	10
		Nerva	—	—	—	—	—	2	—	1	3
		Trajanus	1	1	—	—	6	5	2	1	16
		Hadrianus	2	—	—	1	4	—	1	3	11
		Total	6	1	—	1	14	8	4	6	40

Remark: By the name of Antoninus in the coins minted at Stobi are comprised the samples which, in the literature, have so far been attributed both to Caracalla and to Elagabalus, for there is no reliable criterion for their distinction.

* Antoninus = Geta or Elagabalus.

Table 4.

RELATIONSHIP BETWEEN MINT AND COMPOSITION OF ALLOY,
FOR SAMPLES WITH SMALL DIAMETERS

Provincia	Mint	Composition of Alloy								Total
		Cu	Cu Sn	Cu Pb	Cu Sn Pb	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	Cu Sn Pb Zn	
		Number of analysed samples								
Moesia Superior	Viminacium	1	1	2	1	1	—	—	—	6
Moesia Inferior	Marcianopolis	9	2	2	1	—	—	—	—	14
	Nicopolis ad Istrum	11	—	1	3	1	—	—	—	16
Thracia	Augusta Traiana	—	—	—	—	1	2	—	—	3
	Hadrianopolis	4	2	—	—	1	—	—	—	7
	Pautalia	3	—	—	—	3	—	—	2	8
	Philippopolis	3	2	—	1	—	—	—	—	6
Macedonia	Stobi	—	2	—	—	1	—	—	—	3
	Thessalonice	—	—	—	4	—	—	—	—	4
Unidentified	Mines Coins	8	7	—	—	5	3	—	—	23
Balkan Mints — Total		39	16	5	10	13	5	—	2	90
Outside Balkan	Nicaea	1	4	—	1	11	1	1	1	20
	Roma	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Outside Balkan Mints — Total		2	4	—	1	11	1	1	1	21

Table 5.
RELATIONSHIP BETWEEN THE RULER FOR WHOM THE COIN WAS MINTED AND COMPOSITION OF ALLOY, FOR SAMPLES WITH SMALL DIAMETERS

Composition of Alloy		Cu	Cu Sn	Cu Pb	Cu Sn Pb	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	Cu Sn Pb Zn	Total
Ruler		Number of analysed samples								
Julius Caesar		—	—	—	1	—	—	—	—	1
Augustus		—	—	—	2	—	—	—	—	2
Tiberius		—	—	—	1	—	—	—	—	1
Stobi — Pseudo autonomous		—	2	—	—	—	—	—	—	2
Traianus		4	4	—	—	1	1	—	—	10
Hadrianus		2	1	—	—	3	—	—	—	6
Others Mines coins		2	2	—	—	1	2	—	—	7
Antoninus Pius		1	1	—	—	—	—	—	—	2
Lucius Verus		—	—	—	—	1	—	—	—	1
Commodus		2	2	—	1	—	—	—	—	5
Septimius Severus		5	1	1	3	—	—	—	—	10
Julia Domna		—	—	1	—	—	—	—	—	1
Caracalla		6	—	—	—	4	—	—	—	10
Geta		6	—	—	—	1	2	—	2	11
Diadumenianus		4	—	—	—	1	—	—	—	5
Elagabalus		6	2	1	1	—	—	—	—	10
Gordianus III		1	—	1	2	—	—	—	—	4
Philippus Filius		—	1	—	—	1	—	—	—	2
Total		39	16	4	11	13	5	—	2	90

Table 6.

COMPARISON OF THE COMPOSITION OF COINS MINTED IN DIFFERENT MINTS FOR THE SAME RULER

Composition of Alloy		Cu	Cu Sn	Cu Pb	Cu Sn Pb	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	Cu Sn Pb Zn	Total
Mint		Number of analysed samples								
Traianus	Stobi	5	1	—	—	—	—	—	—	6
	Thessalonice	—	—	—	2	—	—	—	—	2
	Mine coins	4	4	—	—	1	1	—	—	10
	Roma	1	1	—	—	6	5	2	1	16
Total		10	6	—	2	7	6	2	1	34
Gordianus III	Viminacium	5	9	12	21	17	2	10	—	76
	Dionysopolis	—	—	—	—	3	—	2	—	5
	Marcianopolis	—	—	—	—	4	—	—	—	4
	Nicopolis ad Istrum	—	—	—	—	7	—	1	—	8
	Hadrianopolis	—	—	—	—	11	1	3	—	15
	Thessalonice	—	—	5	—	—	—	—	—	5
Nicaea	—	—	—	—	7	1	2	—	10	
Total		5	9	17	21	49	4	18	—	123

Table 7.
NUMBER OF IDENTIFIED SAMPLES WHICH CONTAIN ZINC, TIN OR LEAD IN ANALYSED COINS

Provincia M i n t	Number of analysed samples	Zn		Sn		Pb		Total
		Main component CuZn Other alloys	Total	Impu- rity found	Main compo- nent	Impu- rity found	Main Impu- compo- rity found	
Moesia Inferior	Dionysopolis	5	7	—	—	2	5	7
	Marcianopolis	52	54	1	14	3	25	69
	Nicopolis ad Istrum	43	46	2	14	5	31	62
Thracia	Augusta Traiana	16	19	—	2	4	4	21
	Hadrianopolis	34	39	2	5	5	18	46
	Pautalia	35	40	—	10	7	9	50
	Philippopolis	24	24	1	8	5	6	33
	Serdica	18	19	—	5	5	3	24
Macedonia	Stobi	18	22	11	50	40	12	83
	Thessalonice	—	3	1	39	30	2	43
Moesia Superior	Viminactium	32	67	35	103	126	60	205
Unidenti- fied	Provincia Dacia	1	12	2	86	78	29	100
	Mine coins	5	8	13	2	10	23	23
Balkan Mints — Total		283	360	68	338	318	227	766
Outside Balkan	Nicoea	44	63	1	5	21	24	69
	Roma	14	32	3	5	16	7	40
Outside Balkan Mints — Total		58	95	4	10	37	31	109
T o t a l		341	455	72	348	355	250	875

Table 8

NUMBER OF SAMPLES WHICH CONTAIN Sb IN EXAMINED MINTS

Provincia	M i n t	Total number of analysed samples	Number of samples which contain Sb	Percent of total number of analysed samples
Moesia Inferior	Dionysopolis	7	1	14
	Marcianopolis	69	10	15
	Nicopolis ad Istrum	62	12	19
Thracia	Augusta Traiana	21	2	10
	Hadrianopolis	46	13	28
	Pautalia	50	0	0
	Philippopolis	33	4	12
	Sedica	24	5	20
Macedonia	Thessalonice	43	4	9
	S T O B I	83	39	47
Moesia Superior	Viminacium	205	0	0
Unidentified	Provincia Dacia	100	0	0
	MINE COINS	23	20	87
Outside Balkan	R O M A	40	24	60
	Nicaea	69	7	10

Димитрије СТЕФАНОВИЋ

научни сарадник Института за српскохрватски језик
Београд

НЕКИ АСПЕКТИ ИСПИТИВАЊА СЛОВЕНСКИХ ПАРАЛЕЛА ГРЧКЕ РЕЧИ *ἀρχιερεύς* У ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИМ ЈЕВАНЂЕЛ- СКИМ И АПОСТОЛСКИМ ТЕКСТОВИМА СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ У XII, XIII и XIV ВЕКУ

Проблем превођења старих словенских текстова с грчког оригинала у значајној мери је присутан у лексици и семантичким појавама црквенословенског језика. Постојање мање или више утврђеног грчког оригинала словенских текстова пружа добру могућност да се спроведе систематизација одговарајућих синонимичних словенских лексема које стоје као паралеле једне грчке речи, без обзира на то да ли су оне настале као директан превод одговарајуће грчке речи, или су настале као резултат редакцијске или индивидуалне интервенције у словенском тексту.

У овом раду даје се преглед словенских лексема које се појављују као паралеле према грчкој речи *ἀρχιερεύς* у јеванђелским и апостолским текстовима одређеног периода. Места јављања грчке речи *ἀρχιερεύς* идентификована су у стандардном издању новозаветног грчког текста на основу Шмолерове новозаветне конкорданце.¹

Као извори за овај рад послужили су следећи црквенословенски споменици:²

¹ A. Schmoller, *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament (Text nach Nestle), Elfte Aufgabe*, Stuttgart s. d., 67—68.

² Датирање већине споменика српске редакције преузето је из књиге Изложба српске писане речи (Народна библиотека СР Србије, Београд 6. април 1973).

Споменици се групишу по редакцијама и по врсти текста који садрже (изборна јеванђеља и апостоли, изборна јеванђеља, четворојеванђеља, изборни апостол, изборни апостол дужи, апостол са пуним текстом).

У групи класичних црквенословенских (старословенских) споменика узети су у обзир и неки ранији редакцијски црквенословенски споменици који не припадају у најстрожем смислу старословенском канону, али њихова лексика чини део данас познатог најархаичнијег црквенословенског лексичког фонда.

1. Црквенословенски споменици српске редакције:

- а) Изборни апостоли и јеванђеља:
 (Бјел) Бјелополско изборно јеванђеље и апостол, крај XIII века, Нови Сад, Библиотека Матице српске, РР 185;
 (Даб) Даблински изборни апостол и јеванђеље, XIII в., Даблин, Честер Бити, W 158;
 (САНУ 2) Изборни апостол и јеванђеље, прва половина XIV в., Београд, САНУ, бр. 2;
- б) Изборна јеванђеља:
 (Вук) Вуканово јеванђеље, крај XII в., Ленинград, Государственная публичная библиотека. Фн I, 82;
 (Деч) Дечанско изборно јеванђеље, средина XII в., Манастир Дечани, ЗЦ, бр. 1;
 (Мир) Мирослављево јеванђеље, крај XII в., Београд, Народни музеј;
 (Ст) Јеванђеље Николе Стањевића, друга половина XIV в., Хиландар, бр. 14;
 (Хил) Хиландарско изборно јеванђеље, Хиландар, бр. 8;
- в) Четворојеванђеља:
 (Бг) Богданово јеванђеље, почетак XIV в., Загреб, ЈАЗУ, III с 20;
 (Кум) Четворојеванђеље манастира Куманице, крај XV в. — почетак XVI в., Београд, САНУ, бр. 69;
 (Мок) Мокропољско јеванђеље, трећа четвртина XIII в., Крка, МЦА, бр. 2;
 (Сер) Четворојеванђеље Јакова Серског, 1354. год., Лондон, British Museum, Add. 39626;
 (Сл) Слепчанско четворојеванђеље, средина XIV в., ЈАЗУ, III d 3;
 (Хил) Хиландарско четворојеванђеље, друга четвртина XIII в., Хиландар, бр. 22;
- г) Четворојеванђеља и апостоли:
 (НБС 643) Четворојеванђеље и апостол, око 1300. год., Београд, Народна библиотека Србије, Рс 643;
 (Хил 52) Хиландарско четворојеванђеље и апостол, крај XIII в., Хиландар, бр. 52.
- д) Изборни апостол дужи:
 (Шиш) Шишатовачки апостол, 1324. год., Београд, Патријаршијска библиотека, бр. 322;
- ђ) Апостоли са пуним текстом:
 (Мат) Матичин апостол, крај XIII в., Нови Сад, Библиотека Матице српске, РР 184;
 (САНУ 55) Апостол, око 1366—67, Београд, САНУ, бр. 55.

2. Црквенословенски споменици хрватске редакције

- (Хрв) Релевантни подаци из црквенословенских текстова хрватске редакције ексцерпирани су из два издања. Подаци из

јеванђељских текстова узети су из књиге Ј. Вране (*Најстарији хрватски глагољски еванђелистар*, Београд, 1975). У овој књизи употребени су следећи глагољски мисали: (Ил 4) Мисал Ват. Иллир. 4, (н) Новаков мисал, (р) Рочки мисал, (л) Љубљански мисал и (о) Омишљански мисал. Подаци из глагољских апостолских текстова узети су из издања Хрвојевог мисала (*Hrvatsko-glagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, Izdanje priredili B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, redaktor V. Štefanić, Zagreb—Ljubljana—Graz, 1973).

3. Архаични црквенословенски (старословенски) споменици

а) Изборна јеванђеља:

(Ас) Асеманово јеванђеље, XI в., издање Ј. Курз, *Evangeliarum Assemani*, Tomus II, Pragaе, 1955;

(Сав) Савина књига, XI в., издање В. Шчепкин, *Саввина књига*, Graz, 1957;

(Ост) Остромирово јеванђеље, 11. в., издање В. Ганка, *Евангелише по Остромировоу спискоу*, Празъ 1853;

б) Четворојеванђеља:

(Зог) Зографско јеванђеље, XI в., издање В. Јагић, *Codex glagoliticus olim Zographiensis nunc Petropolitanus*, Graz, 1954;

(Мар) Маријино јеванђеље, XI в., издање В. Јагић, *Codex Marianus glagoliticus*, Graz, 1960;

в) Изборни апостоли:

(Ен) Енински апостол, XI в., издање К. Мирчев, Хр. Кодов, *Енински апостол*, Софија, 1965;

(Охр) Охридски апостол, XI в., издање С. М. Куљбакинъ, *Охридская рукопись апостола конца XII вѣка*, „Български старини“, Софија, 1907;

г) Апостол са пуним текстом:

(Хрис) Христинополски апостол, XII в., издање Ае. *Kalužniacki, Actus epistolarum palaeoslovenice ad fidem Codicis Christinopolitani*, Vindobonae, 1896.

Текстови изборних јеванђеља и тетрајеванђеља (без апостола) ексцерпирани су из речничке грађе која је припремљена у Старословенистичком одсеку Института за српскохрватски језик.

На крају овог рада табеларно се приказују црквенословенске лексеме које се јављају као паралеле грчке речи *ἀρχιερεύς* у испитаним јеванђељским (табела 1) и апостолским (табела 2) споменицима.³

³ У вертикалној колони табела дају се релевантне главе и стихови који су груписани по редоследу у оквиру следећих новозаветних књига: (ДА) Дела апостолска, (Ј) Јеванђеље по Јовану, (Јев) Посланица Јеврејима, (Јлк) Јеванђеље по Луци, (Мк) Јеванђеље по Марку, (Мт) Јеванђеље по Матеју. У хоризонталној колони наводе се споменици по врсти текста и хронологији настајања.

Према табели 1, грч. ἀρχιερεύς у испитаним јеванђелским споменицима има следеће словенске паралеле:

- (а) архиереи,
- (ај) архиереи иудеискъ,
- (ж) жъръсь,
- (и) иереи,
- (к) кнезь (кнези),
- (с) старѣишина,
- (са) старѣишина архиереискъ,
- (се) старѣишина иереискъ,
- (сж) старѣишина жъръчьскъ,
- (сжж) старѣишина жъръць жидовьскъ,
- (сжи) старѣишина жидовьскъ,
- (сит) свѣштеньнѣи (сѣштеньнѣи),
- (ситк) свѣштеньникъ (сѣштеньници).

Према табели 2, грч. ἀρχιερεύς у испитаним апостолским споменицима има следеће словенске паралеле:

- (а) архиереи,
- (и) иереи,
- (м) молитѣникъ,
- (нсе) начельнѣи светитель,
- (се) светитель,
- (сж) старѣишина жъръчьскъ,
- (см) старѣишина молитѣнѣнѣникъ,
- (сѣ) старѣишина мољѣникъ,
- (сп) спаситель,
- (сѣе) старѣишина светительскъ,
- (сск) старѣишина свѣштеньникъ,
- (ссит) старѣишина свѣштеничьскъ,
- (стсѣ) старѣишина светителемъ или старѣишина светитель.

У новозаветном грчком језику, ἀρχιερεύς има два основна значења. У јеванђелским текстовима (сем Мк 2,26) и у Делима апостолским означава звање припадника вишег свѣштеничког реда или првосвештеника у јеврејској религиозно-политичкој организацији у време збивања новозаветних догађаја. У Посланици Јеврејима и у Мк 2,26, ова реч означава старозаветно првосвештеничко звање углавном као прототип Христовог првосвеш-

Словенске паралеле грч. ἀρχιερεύς у поновљеним читањима изборних јеванђелских текстова исказују се само у случају када се у црквенословенском различитим изразима обележава значење ове грчке речи.

Пошто је највећи број црквенословенских примера у овом раду ексцерпиран из црквенословенске грађе српске редакције, ови примери исписују се углавном стандардизованом графијом српске редакције.

теничког звања, или се односи директно на Христово првосвештеничко звање.⁴

Са развојем и организацијом хришћанске цркве и уласком хеленистичке културе у хришћанску, а нарочито источну хришћанску цркву, грч. реч *ἀρχιερεύς* почела је означавати највише звање у свештеничкој хијерархији у источној цркви. У средњовековној Византији, ово је вероватно било најраспрострањеније и најобичније значење ове речи. Кад су се Словени укључили у сферу византијске културе, најпре су ово значење могли везати за грцизам *архиереи*.

У класичним црквенословенским (старословенским) јеванђељским и апостолским текстовима нормативна је појава да се као паралела грч. *ἀρχιερεύς* тако рећи увек јавља грцизам *архиереи*. Јагић је овај грцизам сврстао у групу речи које се у најранијим црквенословенским текстовима не преводе, али се у каснијим споменицима појављују њени словенски преводи (*старѣшина жрѣчъскъ*).⁵ Совјетски научник Љвов наводи реч *архиереи* међу оним речима које улазе у састав хришћанске терминологије и које први словенски преводиоци нису могли превести на свој језик.⁶ Анализирајући проблеме старословенске лексике у односу на грчки оригинал, З. Хауптова, слично Јагићу, реч *архиереи* ставља у групу старословенских речи које су у почетку црквенословенског писменог изражавања преузете непреведене, а касније су преводене на словенски језик. Тако према грцизму *архиереи* стоје словенске речи *старѣшина жрѣчъскъ*, *старѣшина молитѣникъ* (*молитѣникомъ*), *старѣшина мољбѣникъ*. Хауптова закључује да су за најстарије текстове карактеристичне учестале позајмице из грчког, а за млађе текстове потискивање грчких позајмица одговарајућим словенским речима.⁷

У наведеним радовима испитује се углавном класична старословенска лексика на основу старословенских споменика или споменика за које се сматра да по својој лексици припадају класичном црквенословенском језичком изражавању. У последње време је објављено неколико радова у којима се расправља о лексици редакцијских јеванђељских текстова. У овим радовима се наводе разне словенске паралеле које се јављају према грч. *ἀρχιερεύς*. У својој студији о најстаријим српским четворојеванђељима, М. Пешикан и Г. Јовановић између осталог приказују позиције грцизма *архиереи* и паралелних словенских лексе-

⁴ A. Schmoller, O. C., 67—68; J. Kiss, *Ujszövegsei görög-magyar szótár*, Budapest, 1951, 25; W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, Berlin-New York, 1971, 223;

⁵ V. Jagić, *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Zweite Hälfte, Denkschriften, Philosophisch-historische Classe, 47. Band, III Abhandlung, Wien 1902, 69.

⁶ А. С. Љвов, *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*, Академия наук СССР, Москва 1966, 283.

⁷ Z. Hauptova, *K otazce staroslovenského lexika*, *Slavia*, Ročník XXXVII. Sešit 2, Praha 1968, 226—234.

ма које стоје према грч. ἀρχιερεύς.⁸ О грцизму *архиереи* и о одговарајућим словенским паралелама у најстаријим српским изборним јеванђељима писао је Н. Родић.⁹ Обрађујући лексику Добромирова јеванђеља, В. Десподова наводи словенске паралеле грч. ἀρχιερεύς у више старих македонских четворојеванђеља.¹⁰

Релативно велики број разних словенских лексема, које стоје према грч. ἀρχιερεύς у испитаним споменицима (в. табела 1. и 2.), показују различите покушаје и настојања да се семантика ове грчке речи што адекватније обележи већ постојећим или новим лексичким средствима. У обележавању семантике, у овом случају није реч о обичном преводу са грчког на црквенословенски (нпр. ἡ χεῖρ = *рџка*), већ о преводу и тумачењу појма (херменеутика) који у тадашњем појмовном свету Словена није постојао, па није било ни језичких средстава за његово изражавање. Ово потврђује релативно велики број словенских лексема које стоје према овој грчкој речи и које су и по својем настанку и по својој семантици прилично различите. Заједничко је код њих то што се јављају према одређеној грчкој речи као њени словенски еквиваленти с функцијом да обележе оно значење или она значења која има ова грчка реч у новозаветним текстовима. Велики број словенских лексема у овом случају је резултат преводних одговарајуће грчке речи или редиговања већ постојећих текстова у црквенословенском различитих времена, на различитим местима и у разним срединама без постојања неког општеважећег или уобичајеног предлошка или узорка у овој области изражавања.

Табеле на крају овог рада јасно показују да је грцизам *архиереи* најучесталија црквенословенска лексема која стоји према грч. ἀρχιερεύς у испитаним текстовима. На основу расположивих података види се да је ова лексема најархаичнија и у најранијим класичним црквенословенским споменицима, тако рећи једина за обележавање одређеног појма. Ипак, већ у класичном јеванђељском тексту Сав (Ј 7,45) стоји *свѣштеньнии (сштеньнѣ)*. Ово је први и најранији осведочени покушај уношења словенске лексеме у јеванђељски текст у овој области изражавања. Значење које реч *свѣштеньнии* обележава у Сав (Ј 7,45) није регистровано у речницима.¹¹ Међутим, са значењем

⁸ М. Пешикан — Г. Јовановић, Текстолошки састав и основне одлике текста најстаријих српских четворојеванђеља, Јужнословенски филолог, књ. XXXI, Београд 1974—75, 23—53.

⁹ Н. Родић, Лингвистичка адаптација грчких речи у најстаријим српским апракосима (XII—XIII век), Научни састанак слависта у Вукове дане, Реферати саопштења, 6, свеска 1, Београд 1977, 427—444.

¹⁰ В. Десподова, Лекстиката на Добромировото евангелие, Македонистика, 1, Скопје 1977, 5—96.

¹¹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, Том третий, Грац 1956, 315;

F. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Darmstadt 1963; L. Sadnik, R. Aizetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten Heidelberg* 1955.

„свештеник“ појављује се у Синајском требнику,¹² а њоме се у црквенословенским текстовима обично преводи грч. *ιερεύς*.¹³

У испитаним архаичним црквенословенским (старословенским) апостолским текстовима, словенске лексеме чешће се налазе на месту грцизма *a*. У Охр (Јев 4,15) појављује се лексема *спаситель*. У свим испитаним апостолским споменицима у којима се налази наведени стих у Јев, овде стоји словенска лексема, а не грцизам *a*. Да ли је реч *спаситель* у Охр настала писарском грешком уместо речи *святитель*, или је овде у питању свесно обележавање Христовог првосвештенства баш овим изразом — за то има довољно разлога у ширем контексту Јев — не може се сигурно одредити. Поред овог једног случаја у Охр, у Хрис тако рећи на свим релевантним местима у Јев појављују се словенске лексеме. Грцизам *a* налази се само у Јев 4,14. Словенске речи *молитвѣникъ*, *старѣшина молитвѣникъ*, *старѣшина молѣбѣникъ*, *старѣшина свештенѣникъ* обележавају специјално значење које грч. *ἀρχιερεύς* има у контексту Јев, за разлику од значења које ова грчка реч има у ДА и које се обележава и у Хрис грцизмом *a*. Ниједна од наведених словенских речи из Хрис не појављује се у испитаним апостолским текстовима српске редакције у обележавању значења грч. *ἀρχιερεύς*. Вероватно је да су словенске лексеме којима се обележава значење новозаветног грч. *ἀρχιερεύς* ушле раније у апостолске текстове него у јеванђеља. Ова појава је подстакнута тежњом да се у црквенословенским апостолским текстовима и лексички изрази одређена семантичка диференцијација грч. *ἀρχιερεύς*. О овој диференцијацији ће се још говорити у даљем излагању.

Већ се у досадашњим примерима (*свѣштенѣнии*, *молитвѣникъ* према грч. *ιερεύς*) показује семантичка сродност између грч. *ιερεύς* и *ἀρχιερεύς* која има своје текстолошке аспекте у различитијима у грчким и црквенословенским новозаветним текстовима. Свакако је словенски језички потенцијал у време настанка словенских лексема у овој области изражавања лакше могао изразити и обележити појам вршиоца свештеничке дужности уопште, него више или највише звање у јеврејској свештеничкој хијерархији.

У ексцерпираним хрватскоглагољским текстовима, тако рећи, у потпуности се чува архаично стање, те према одговарајућој грчкој речи стоји грцизам *архиереи*. Међутим, и у испитаним хрватскоглагољским споменицима појављује се неколико преведених словенских лексема: у Мт 21,4 *кнези от книжник* Ил 4, *кнези ереисци* н, *кнези* р — у Ј 7,32 *старѣшини* и у Ј 12,10 *старѣшини ерѣиски* н. Код ових лексема треба имати у виду латински новозаветни предложак одређених хрватскоглагољских споменика у којем на наведеним местима стоје следеће латинске лексеме: *principes sacerdotum* (Мт 21,4 Ј 12,10) и *principes*

¹² R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum*, II. del, Ljubljana 1942, 397.

¹³ V. Jagić, о.с., 89.

(Ј 7,32). Лексема *с* и *се* уклапају се и семантички и типолошки у синонимични низ црквенословенских лексема које стоје као паралеле према грч. *ἀρχιερεύς*. У том погледу је необична и стоји усамљена лексема *κ* у Мт 21,4. Пример преводбења латинског *princeps synagogae*, црквенословенским *кънезь сънъмиштю*¹⁴ показује да реч *кнезь* са значењем „старешина” улази у ред црквенословенских лексема о којима се говори, али је она са тим значењем типична за црквенословенске текстове који су преведени са латинског.

У испитаним хрватскоглагољским апостолским текстовима, само у Јев 7,27 се налази лексема *иереи* уместо уобичајеног грцизма *а*.

Преводиоци и ствараоци словенских лексема које стоје према грч. *ἀρχιερεύς* имали су задатак да грчки *terminus technicus* одређене појмовне сфере објасне и пренесу у црквенословенски језик. Тако настале словенске лексеме требало је да обележавају поједина значења ове грчке речи на одређеним местима у новозаветним текстовима. Њима је требало обележавати звање првосвештеника јеврејске верско-националне заједнице у доба новозаветних догађаја или звање старозаветног првосвештеника, углавном као прототипа Христовог првосвештенства (у Јев). Преводилачке напоре у обележавању значења наведене грчке речи словенским лексичким средствима (не позајмицом) добро одражава структура већине словенских лексема које стоје према грч. *ἀρχιερεύς*. Ова структура се може свести на следеће типове изражавања: *име + именска одредба* (нпр. *старѣишина жъръчъскъ*) или *именска одредба + име (начелънѣи старѣишина)* и *сложена реч у којој један зависни члан одређује други главни члан сложенице* (нпр. *пръвосветитель*). У ове типове изражавања не спадају лексема које се у овом синонимичном низу појављују као просте речи (нпр. *старѣишина*). Међутим, ове лексема су речи којима је обележавана једна друга семантичка сфера и као такве су дошле на позиције обележавања значења грч. *ἀρχιερεύς*. Као што ће се видети из даљег излагања, ове речи са оригиналном семантиком имале су значење или „старешина” или „свештеник”, а то су значења која улазе као компоненте у семантичку структуру лексема типа *старѣишина жъръчъскъ*.

У испитаним споменицима српске редакције, грцизам *архиереи* је најфреквентнији од лексема о којима је овде реч, али се чешће него у старословенским и хрватскоглагољским текстовима појављују и различите преведене словенске лексема. Има споменика српске редакције који у потпуности чувају грцизам *архиереи*, или га замењују у једном или два случаја. Ово стање је представљено у јеванђељским споменицима САНУ 2, Ст, Сер, вероватно НБС 643, Кум, а од испитаних апостолских текстова, овде спада САНУ 2 вероватно Бјел, Шиц, НБС 643. Иако ови

¹⁴ *Slovník jazyka staroslověnského*, 1—31. sv., *Československá akademie věd, Slovanský ústav, Praha, 1958—1977*, 94.

споменици одражавају архаично стање, они су сви млађи, а настали су углавном у XIV веку у којем су у одређеном слоју црквенословенских текстова спроведене грцизација и архаизација, па би због тога са овом појавом требало повезати архаично стање у овој области изражавања у неким од ових споменика. У осталим испитаним споменицима српске редакције, па и у оним најранијима, грцизам *архиереи* замењује се неком од словенских лексема, али ни у једном од њих није овај грцизам у потпуности замењен словенским синонимичним изражајним средством.

Од потврђених словенских лексема у испитаним јеванђељским споменицима српске редакције, најчешће се појављује *старѣишина жърѣчьскъ*. То је једина преведена словенска лексема која се појављује у свим врстама испитаних јеванђељских текстова (в. табела 1), а присутна је и у испитаним апостолским текстовима (в. табела 2). Ова лексема је потврђена у класичном црквенословенском Супрасаљском зборнику и сигурно представља најранију и најчесталију словенску варијанту грцизма *архиереи*. Вероватно је да је она ушла у новозаветне црквенословенске текстове из неких небиблијских текстова. Лексема *сж* појављује се у краћем изборном Даб (J 19,6). Од испитаних дужих изборних јеванђеља, најранији Мир се издваја употребом лексеме *сж* у свега четири случаја и то на почетку Мт, а на осталим местима чува архаично *а*. За разлику од Мир, остала дужа изборна јеванђеља (сем Ст) чешће употребљавају лексему *сж*. На крају текста Мт у Деч (три пута) и у Хил (један пут) налази се *сж*, а Вук у овим случајевима има увек *а*. У тексту Лк, *сж* се најчешће појављује у Вук, а мање у Деч и Хил. У тексту Ј, у прва четири случаја употребе *сж*, Деч и Хил иду заједно, а Вук на овим местима има *а*. Међутим, од J 12,10, Вук и Деч имају *сж*, а Хил има на истим местима *а*.

У свим испитаним дужим изборним јеванђељима, сем Мир, појављује се и словенска лексема *старѣишина*, али само у тексту Лк. У испитаним четворојеванђељима појављује се само једном у НБС 643 (J 18,13). У свим примерима у изборним јеванђељима, лексема *с* стоји увек као различитије лексеме *а*, а никако као различитије лексеме *сж*. Реч *старѣишина* употребљава се у многим класичним црквенословенским текстовима са значењем „старешина, заповедник”.¹⁵ Ово оригинално значење лексеме *с* прилично је неутрално и недовољно информативно у односу на значење које је требало обележавати у јеванђељским текстовима према грч. *ἀρχιερεύς* и према грцизму *архиереи*. Ово изражајно средство адаптирано је веома рано у низ лексема о којима се овде говори. Лексема *с* појављује се у Вук четири пута, а у осталим испитаним апракосима два пута или један пут.

Само у једном случају се појављује лексема *старѣишина жидовъскъ* у Вук (J 18,35).

¹⁵ A. Sadnik, R. Aizetmüller, o.c., 214.

У испитаним апракосима, једном се појављује у Хил (Ј 18,35) лексема *жъръць*. О овој лексеми говориће се касније.

Од свих испитаних јеванђељских споменика српске редакције, само једном је потврђена лексема *свештеникъ* у Ст (Лк 20,1). У класичним црквенословенским споменицима, ова реч се налази у Асеманијевом јеванђељу и у Синајском требнику¹⁶ са значењем „свештеник” и обично стоји према грч. *ιερεύς*.¹⁷ Укључивање ове речи у ред лексема о којима се говори може се делимично објаснити и разночтенијима у оригиналним грчким текстовима.¹⁸

Четворојеванђеља у испитаним споменицима, слично изборним јеванђељима, у тексту Мт имају архаично стање са *a* сем неколико изузетака који се као и у изборним јеванђељима јављају на крају Мт. Овде се уместо грцизма *a* налази *сж*, и то по три пута у Хил 4, Мок, Бог и Хил 52, као и у апракосном Деч, а Слеп као апракосно Вук има само *a* у Мт. У тексту Мк, четворојеванђеља Хил 4, Мок, Слеп честом употребом словенских лексема *сж*, ретко *ж*, знатно одступају од стања у истом тексту у апракосима који у Мк свуда чувају грцизам *a*. У Мк, грцизам *a* очуван је у потпуности у четворојеванђељима Бог и Хил 52. У тексту Лк, сразмерно у мање случајева појављују се словенске лексеме *сж* и *ж* у четворојеванђељима него у апракосима.

У погледу употребе сразмерно малобројних словенских лексема у Лк, највише се слажу Хил 4 и Мок. По употреби словенских лексема о којима се овде говори четворојеванђеља у тексту Ј деле се на две групе. У једну групу улазе текстови (Мок, Бог) у којима тако рећи на свим местима стоји *сж*, *сжж* уместо *a*, па по томе се слажу са апракосима Вук и Деч. У другу групу улазе текстови Хил 4 и Хил 52 у којима словенске лексеме *сж*, *сжж*, *ас* и *ај* само делимично замењују *a*. У потпуности чува *a* у Ј Сл и тиме се у овом делу текста слаже са Мир.

У испитаним четворојеванђељима, поред најчесталије словенске лексеме *сж*, сразмерно често се појављује лексема *жъръць*. Ова реч се налази у Супрасаљском зборнику са значењем „свештеник, жрец” и њоме се обично преводи грч. *ιερεύς*.¹⁹ Померање речи *жъръць* у синонимичан низ словенских лексема које стоје према грч. *ἀρχιερεύς* може се и овде објаснити семантичком сродношћу двеју грчких речи и могућим разночтенијима (*ιερεύς* — *ἀρχιερεύς*) у оригиналним грчким текстовима. Међутим, не треба искључити ни могућност да улазак речи *жъръць* у низ лексема којима се обележава значење грч. *ἀρχιερεύς* представља

¹⁶ A. Sadnik, R. Aizetmüller, o.c., 134.

¹⁷ V. Jarić, o.c., 89.

¹⁸ H. KAINH ΔΙΑΘΗΚΗ, Second Edition, The British and Foreign Bible Society, London 1964, 251.

¹⁹ L. Sadnik, R. Aizetmüller, o.c., 169;

Slovník jazyka staroslověnského, 1—31. sv., Československá akademie věd, Slovanský ústav, Praha, 1958—1977, 618.

и словенску текстолошко-лексичку појаву. Лексема *ж* појављује се, тако рећи, само у испитаним четворојеванђељима, сем једног примера у Хил (Лк 9,22). Она се најчешће јавља у два најстарија српска четворојеванђеља (Хил 4, Мок) и увек на истим местима у оба споменика (в. табела 1.). У Сл она се налази само у тексту Мк. Тако је ова лексема карактеристична само за текстове Мк и Лк у испитаним четворојеванђељима.

Лексеме *архиереи* и *ијудеискъ* и *старѣишина жъръць жидовскъ* стоје као паралеле грчког израза *οἱ ἀρχιερεῖς τῶν Ἰουδαίων* у Ј 19,21.

У Хил 52 у два случаја (Ј 11,47 и 11,49) појављује се лексема *старѣишина архиереискъ*. Ова реч није потврђена у класичним старословенским споменицима, али се појављује у македонском Трновском четворојеванђељу (Ј 11,47) из 1273. године.²⁰ Вероватно је лексема *са* касније ушла у јеванђељске текстове и ређе се употребљава од лексеме *сж*.

Упоређујући позиције оних словенских лексема које стоје као паралеле према грч *ἀρχιερεύς* у разним врстама испитаних јеванђељских текстова српске редакције може се закључити следеће. Сем споменика који у потпуности чувају грцизам *архиереи*, у свим осталим испитаним јеванђељским споменицима српске редакције, у слабијој или јачој мери, појављују се словенске лексеме у синонимичном низу који стоји према грч. *ἀρχιερεύς*. Због малог броја примера, о краћим апракосима, не могу се извести закључци о овим словенским лексемама. Међутим, и једини пример са лексемом *сж* у Даб (Ј 19,6) сведочи о томе да се и у краћим апракосима јављају словенске лексеме. Дужи апракоси и четворојеванђеља слажу се у томе да у тексту Мт у малом броју случајева имају лексему *сж* уместо грцизма *а*, а у тексту Ј обе врсте текста углавном имају словенске лексеме *сж* и друге које у неким споменицима у потпуности потискују грцизам *а*. Поред ових слагања, између две врсте текста у овој области изражавања знатне разлике се појављују у тексту Мк, у којем апракоси у потпуности чувају грцизам *а*, а четворојеванђеља *а* замењују сасвим или делимично словенским лексемама *сж* и *ж*. У тексту Лк, испитана четворојеванђеља више чувају грцизам *а*, а апракоси га замењују сасвим или делимично словенским лексемама *сж*, *с* (*ситк*).

У свим врстама испитаних апостолских текстова, слично јеванђељима, углавном преовлађује грцизам *архиереи* као паралела грч. *ἀρχιερεύς* (в. табела 2). Међутим, пошто су испитани апостолски текстови, нарочито изборни, прилично непотпуни, закључци о синонимичном низу лексема о којима се у овом раду говори не могу бити толико сигурни као у случају јеванђељских текстова.

²⁰ В. Десподова, о. с., 52.

Табела 2 показује да сви испитани апостолски споменици српске редакције у ДА имају лексему *a* према грч. ἀρχιερεύς. У ДА 4,1 изузетно се појављује лексема *и* која стоји према ἱερεύς у грчком стандардном новозаветном тексту, а само мањи број грчких кодекса има на овом месту разночтеније ἀρχιερεύς.²¹ За разлику од архаичних црквенословенских и хрватскоглагољских апостолских текстова, који углавном чувају грцизам *a* према грч. ἀρχιερεύς, у испитаним апостолским текстовима српске редакције у Јев се ребе или чешће појављују словенске лексеме. Током ранијег излагања речено је да за разлику од осталих новозаветних текстова (јеванђеља и ДА), грч. ἀρχιερεύς обележава у Јев старозаветно првосвештеничко звање које се у првом делу ове посланице односи непосредно на Христово првосвештенство. У појави словенских лексема, на овом месту у новозаветним црквенословенским текстовима свакако треба видети семантичку мотивацију, поред уобичајене словенизације грцизама. Овде је реч о нијансирању одређених семантичких варијаната које су у случају грч. ἀρχιερεύς јасне само на основу контекста и на основу одређених екстралингвистичких фактора.

Као и у групи испитаних јеванђеља, један део испитаних апостолских текстова српске редакције углавном чува грцизам *архиереи* у овој области изражавања. Овакав тип текста налази се у споменицима САНУ 2, вероватно Бјел, Шиш и НБС 643. У свим овим споменицима словенске лексеме појављују се само у Посланици Јеврејима у 2,17 (*светитељ*), у 4,15 (*светитељ, начелњик светитеља, старџишина светитеља, старџишина светитељски и првосветитељ*) и у 7,27 (*старџишина жъръчьскъ*) само у НБС 643. Да су словенске лексеме на овим местима постојале као релевантна значењска обележја већ у архаичним црквенословенским апостолским споменицима потврђује, с једне стране стање у Шиш, који се по својој лексици сматра архаичним спомеником,²² а с друге стране, словенски изрази у Охр и Хрис. У прилог поставци о архаичности наведених словенских лексема као релевантних значењских обележја у Јев 2,17 и 4,15 може послужити и чињеница да су неки од испитаних апостолских споменика вероватно архаизирани и грецизирани у 14. веку, али су на овим местима сачували словенске лексеме уместо грцизма *a*.

На основу употребе словенских разночтенија према грч. ἀρχιερεύς у Јев у другу групу од испитаних апостолских споменика српске редакције улазе Мат и САНУ 55, који углавном у првој половини Јев (2,17; 3,1; 4,14; 4,15; 5,1; 5,5; 5,10; 6,20; 8,1), у потпуности имају словенске лексеме *св, ссв, стсв, прсв*, а у другој половини (7,26; 7,27; 7,28; 8,3; 9,7; 9,11; 9,25; 13,11) чувају

²¹ H KAINH DIAΘHKH, Second Edition, The British and Foreign Bible Society, London, 1964, 367.

²² Slovník jazyka staroslověnského, 1—31. sv., Československá akademie věd, Slovanský ústav, Praha, 1958—1977, 2. sv. LXIII.

грцизам *a*. Ова текстолошко-лексичка појава одражава тенденцију да се у тексту ових споменика у потпуности издиференцирају семантичке нијансе грч. *ἀρχιερεύς* које се јављају у тексту Јев. У првој половини текста Јев грч. *ἀρχιερεύς* директно обележава првосвештенство Христово, а у другој половини текста Јев ова грчка реч обележава идеалног старозаветног првосвештеника, сем у 8,1, где опет означава првосвештенство Христово. Табела 2. показује да је у Мат доследно спроведена лексикализација наведених семантичких варијаната ове грчке речи.

На основу употребе словенских разночтенија према грч. *ἀρχιερεύς* у Јев, трећи тип од испитаних апостолских текстова је Хил 52. Овај текст на свим местима где у грчком оригиналу у Јев стоји *ἀρχιερεύς* има словенске лексеме. У целом тексту Јев у овом споменику потиснут је грцизам *a* и на његово место су дошле у овом случају синонимичне словенске лексеме *св*, *сж*, *сшт*.

У синонимичном низу словенских лексема, које се јављају као паралеле грч. *ἀρχιερεύς* у испитаним црквенословенским апостолским текстовима, најчешће се појављује *светитељ* као проста реч, као део сложенице *пръвосветитељ*, а понекад као део сложеног лексичког израза типа *начелъный светитељ* или *старъшина светителемъ* (*светитељ*). У класичним старословенским и архаичнијим црквенословенским текстовима реч *свѣтитель* има значење „свет, богу посвећен,²³ свештеник” и овом речи се обично преводи грч. *ιερεύς*.²⁴ С друге стране, облик ове речи је релевантан (без обзира на његове позиције у датој лексеми) за обележавање значењске варијанте грч. *ἀρχιερεύς* и тиме ова лексички изражена семантичка диференцијација има свој херменевтски аспект.²⁵ Лексема *св* је вероватно једна од првих словен-

²³ С. Николић, *Nomina agentis* у старословенском језику, Београд 1967, 43.

²⁴ F. Miklosich, *o.c.*, 833;

L. Sadnik, R. Aizetmüller, *o.c.*, 134.

²⁵ У већини испитаних црквенословенских апостолских текстова и лексичким средствима се истиче разлика, која има семантички и доктринарни карактер, између јеврејског првосвештеника (у ДА и у другој половини текста Јев) и првосвештенства Христовог. Словенска реч *свѣтитель* као проста реч или у оквиру сложеног лексичког израза обележава само првосвештенство Христово, за разлику од грцизма *архиереи* којим се обележава јеврејско првосвештеничко или више свештеничко звање. Реч *свѣтитель* већ у најранијим црквенословенским споменицима обележава носиоца свештеничког звања у тада савременој хришћанској црквеној организацији (И. И. Срезневский, *o.c.* 303). Даничић на основу средњовековних српских споменика уз реч *свѣтитель* даје у првом реду значење „епископус”.

Иако се словенском речи *свѣтитель* обично преводи грч. *ιερεύς*, ипак на основу њеног значења о којем се овде говори не треба искључити семантички утицај грчке речи *ἐπίσκοπος* којом се већ од 4. века обележава звање црквеног лица, а такође и титула епархијског архијереја (владике, епископа) у грчкој православној црквеној хијерархији (Д. Димитракос, *ΜΕΓΑ ΔΕΔΙΚΤΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ; ΑΘΗΝΑΙ — ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ* 1949, 28).

ских лексема којима су се обележавала одређена значења грч. ἀρχιερεύς у црквенословенским апостолским текстовима и које су долазиле на место грцизма *a*.

Лексема *првосветитељ* појављује се само у апостолском тексту САНУ 55 из 14. века, али она улази у лексику ранијих црквенословенских споменика са значењем „првосвештеник, ἀρχιερεύς”.²⁶

Од испитаних споменика само Хил 52 и НБС 643 (у једном случају) имају лексему *сж* према грч. ἀρχιερεύς. То је једина заједничка лексема јеванђељских и апостолских текстова у овој области изражавања. У апостолске текстове она је ушла, вероватно, под утицајем јеванђељских текстова касније од овде анализираних словенских лексема. Треба навести да у Хил 52 нема лексичког изражавања семантичке диференцијације грч. ἀρχιερεύς у Јев.

Потпуно усамљено стоји у Хил 52 у Јев (7,27) лексема *старѣишина свештенъничъскъ*, која није потврђена у испитаним црквенословенским речницима, али се у потпуности уклапа у тип словенских лексема (*старѣишина* + *именска одредба*) којима се преводи грч. ἀρχιερεύς у новозаветним црквенословенским текстовима.

У тексту Јев у испитаним апостолским споменицима лексема *иереи* налази се само у Јев 9,7 у САНУ 2, Мат и САНУ 55.

Претходно излагање и табеле словенских лексема које стоје као црквенословенске паралеле према новозаветном грч. ἀρχιερεύς показале су да одређени број испитаних споменика представља архаично стање у овој области изражавања и, тако рећи, увек има грцизам *архиереи* према тој грчкој речи. Међутим, већ за ово архаично стање карактеристичне су ретке словенске лексеме. Ово је потврђено у класичним црквенословенским споменицима и у неким (ранијим и каснијим) споменицима српске редакције. У ранијим (12. и 13. век) јеванђељским и апостолским текстовима српске редакције према грч. ἀρχιερεύς, поред грцизма *архиереи*, увек су присутне у мањем или већем броју словенске лексеме, које чине синонимични низ израза. Јединице овог синонимичног низа лексичких израза деле се на две групе. У прву групу улазе речи од којих су једне обележавале значење „iereύς” (свештеник), нпр. *жъръць*, *светитель*, а друге значење „ἡγερῶν, ἡγούμενος, ἐπίαρχης”²⁷ итд. (старешина нпр. *старѣишина* и на основу ових значења адаптиране су у синонимични низ лексема којима се обележава значење новозаветног грч. ἀρχιερεύς. У овим изразима носилац значења је увек проста реч (*ж*, *св*; *ст*). Другу групу ових јединица чине термилошки изрази којима се обележава значење грч. ἀρχιερεύς нпр. *старѣишина жъръцьскъ*, *начел-*

²⁶ F. Miklosich, o.c., 714.

И. И. Срезневский, o.c., 1765.

²⁷ F. Miklosich, o.c., 881—882.

ънши светитель или пръвосветитель. Структуру ових терминолошких израза у испитаним споменицима представљају следећи модели: *име+именска одредба* (*ај, са, си, сж, сжж, сжи; сж, ссв, ссит*) и *именска одредба+име* (*нс*), а у једном случају сложенница типа *зависни одредбени члан+главни именски члан* (*прсв*). За сваку јединицу ове групе синонимичних израза карактеристично је то да у њихов значењски склоп увек улази бар једно, а понекад оба значења која примарно обележавају речи из прве групе израза. Структура и семантика целог низа синонимичних словенских лексичких израза о којима се овде говорило сведоче о разним покушајима и напорима да се одређено значење наведеног термина тако обележи словеским језичким средствима да не буде страна словенском читаоцу у чијем појмовном свету, и тиме и у језичкој свести, овог појма није било.

Словенске синонимичне лексеме, које се јављају као паралеле новозаветног грч. *ἀρχιερεύς*, на различите начине су распоређене у испитаним споменицима. У оквиру јеванђељских текстова испитани апракоси и тетра српске редакције имају заједничке особине у неким секцијама текста у чувању архаичног стања (грцизам *а*), као и у заједничкој употреби словенских лексема на истим местима у другим секцијама. С друге стране, у неким секцијама јеванђељског текста разлике у овој области изражавања настају опет на основу неједнаког чувања грцизма *а* и неједнаке употребе словенских лексема.

Оваква поређења између разних врста јеванђељских текстова и табеларно презентирање тих поређења постављају низ питања у вези са настанком и развојем црквенословенских јеванђељских текстова. У том смислу може да се постави питање зашто, на пример, тако рећи у целом Јеванђељу по Матеју сви споменици српске редакције имају грцизам *а*, а зашто у Јеванђељу по Јовану већи део испитаних споменика српске редакције замењује грцизам *а* неком словенском лексемом. Тражење одговора на ово питање има свакако своје текстолошке, лексичке и литургијске аспекте и може се добро документовати поређењем идентичних места из већег броја споменика.

По употреби словенске паралеле грч. *ἀρχιερεύς* испитани апостолски текстови српске редакције знатно се разликују од испитаних јеванђељских текстова. Разлика је очигледна већ код распоређивања словенских лексема ове области изражавања у тексту Апостола. Овде у Делима апостолским ниједном се не појављује словенска лексема као паралела грч. *ἀρχιερεύς*. Међутим, као паралеле исте грчке речи у првом делу текста Посланице Јеврејима, мање или више, јављају се словенске лексеме. Ове лексеме нису идентичне, сем једне (*сж*), са словенским лексемама јеванђељских текстова. Новозаветна грчка реч *ἀρχιερεύς* обележава одређене значењске нијансе, а оне у испитаним апостолским текстовима српске редакције имају своја лексичка обележја.

Табела 1

Ас	а	24	МТ	16,21	20,18	21,15	21,23	21,45	26,3	26,14	26,47	26,51	26,57	26,58	26,59	26,62	26,63
Сав	а																
Ост	а																
Мар	(с)																
Зог	а																
Хрв	а																
Даб	а																
САНУ 2	а																
Бјел	а																
Мир	а																
Вук	а																
Деч	а																
Хил	а																
Ст	а																
Хил 4	а																
Мок	а																
Бог	а																
Слеп	а																
Сер	а																
Кум	а																
Хил 52	а																
НБС 643	а																

Табела 1

Ас	14,53	Мк	14,53	14,53	14,54	14,55	14,60	14,61	14,63	14,66	15,1	15,3	15,10	15,11	15,13	Лк	3,2	9,22	19,47
Сав	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ост	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Мар	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Зог	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Хрв	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Даб	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
САНУ 2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Бјел	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мир	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вук	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Деч	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Хил	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	а	—	—	—	—	—	—	Ж	—
Ст	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Хил 4	СЖ	Ж	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	—	СЖ	СЖ	Ж	Ж	СЖ	а
Мок	СЖ	Ж	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	—	СЖ	СЖ	Ж	Ж	СЖ	а
Бог	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Слеп	СЖ	Ж	а	а	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	СЖ	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Сер	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Кум	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Хил 52	—	—	—	—	—	—	а	а	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	а

	Јев 7,28	8,1	8,3	9,7	9,11	9,25	13,11
Ен	а	а	—	а	—	а	а
Орх	а	а	а	а	а	—	а
Хрис	см	см	см	стсв	стсв	см	сск
Хрв	—	—	—	а	а	—	а
Даб	—	а	а	—	—	—	—
САНУ 2	а	а	—	и	а	—	а
Бјел	—	—	—	—	а	—	—
Шиш	а	а	а	а	а	а	а
Мат	а	св	а	и	а	а	а
Хил 52	св	св	св	сж	св	сж	св
НБС 643	а	а	а	а	а	а	а
САНУ 55	а	а	а	и	а	а	а

SOME ASPECTS OF INVESTIGATING THE SLAV PARALLELS OF THE GREEK WORD *ἀρχιερεύς* IN CHURCH SLAVONIC GOSPEL AND EPISTLES TEXTS OF SERBIAN REDACTION IN THE 12th, 13th AND 14th CENTURIES

Summary

The Slav lexems which appear as the result of taking over resp. of translating the Greek New Testament word *ἀρχιερεύς* in the Church Slavonic Gospel and Epistles texts of Serbian redaction of a determined period are examined in the present paper from the textologic and semantic aspects. In addition to the monuments of Serbian redaction, for the sake of comparison, have been excerpted also the corresponding parallels from classical and some archaic Church Slavonic, as well as Croat glagolitic monuments. At the end of the paper is given a tabular statement of relevant lexems in monuments and in corresponding places in the Bible. Such a distribution of materials has shown the frequency of individual lexems and their occurrence in the given kinds of texts (selected and full texts of Gospels or Epistles), and also allowed to set up determined relative diachronic relations, as well as to carry out the semantic analyses.

From the relevant lexems the most archaic one is the Graecism *arhieriei*, which occurs in all the examined monuments. However, already in the earliest monuments of Serbian redaction are pre-

sent the Slav lexems by which is translated the Greek ἀρχιερεύς. These lexems are characteristic chiefly of a determined kind of text and sometimes also of individual monuments. Therefore the common lexems from this domain of expression are very non-typical for the examined Gospel and Epistles texts. Since the word ἀρχιερεύς in the text of Greek Epistles has several shades of meaning, the occurrence of relevant Slav lexems in the Church Slavonic texts of Epistles has also its semantic motivation.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ДУАЛИЗАМ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЈЕРЕТИКА

Порекло и карактер дуалистичког учења у теолошким спекулацијама средњовековних јеретика представља један од значајнијих проблема „јеретичког комплекса“ у историјској науци. У досадашњим проучавањима средњовековних дуалистичких јереси, ово питање је решавано на више начина. Средњовековне јереси су у целини или појединачно сматране директним или посредним изданком аутентичног манихејства или павликијанства, својеврсном реафирмацијом гностицизма, или се у њима видео повратак аутентичном, дуалистички оријентисаном хришћанству, посведоченом у *Јовановом еванђељу* и *Посланицама апостола Павла*. Из ових полазних опредељења извођени су даље далекосежни закључци о појави и ширењу јереси у средњовековној епохи, о међусобном односу појединих дуалистички оријентисаних јереси, или о пореклу и карактеру јеретичке дуалистичке космогоније и христологије.

Средњовековне дуалистичке јереси су проучаване парцијално или целовито са широком лепезом одговора и са најразноврснијим, међусобно противречним закључцима. Контраверзе у научној литератури условљене су не само селективним избором грађе, која је ионако оскудна да би се доказало неко мишљење, него и методолошким приступом, не увек најсрећније изабраним. Због територијалног и хронолошког омеђавања тока развоја и различитих манифестација појединих дуалистички оријентисаних јереси, чешиће су наглашаване разлике него јединствен континуитет са елементима дисконтинуитета условљеног у свој својој разноврсности и сложености специфичним политичким, економским и другим историјским разлозима.

Повлачење оштрих граница између појединих изданака јеретичког дуалистичког стабла, све мање се може бранити правим научним разлозима. То је веома лепо запазио већ Ф. Рачки који се међу првима поред историје позабавио и карактером

дуалистичког учења богомила и патарена као најважнијом кариком која у целини повезује богомиле на Истоку са катарима на Западу.¹ Бугарски богомили, на чијем се учењу темељи и дуализам катара, били су првобитно строги дуалисти, дитеисти, али се од времена Козме Презвитера појављују и умерени дуалисти монотеистичке оријентације. У XII веку долази до раскола између екстремних и умерених дуалиста и до стварања двеју јеретичких цркава: цркве драговићке са строгим и цркве бугарске са умереним дуалистичким учењем.²

Мишљење Ф. Рачког је индиректно одбацио И. Делингер, у то доба један од најбољих познавалаца средњовековне рукописне грађе. У свом приказу историје средњовековних јереси, И. Делингер се успутно дотиче и питања богомилског дуализма, приписујући богомилима умерени дуализам „цркве бугарске”, а павликијанима екстремни дуализам „цркве драговићке”.³

Даља истраживања на појединачним, издвојеним примерима и са међусобно крајње контраверзним закључцима довела су не само до потпуног негирања богомилства као дуалистичке јереси него и до усмеравања целог проблема у погрешном правцу. Значајнији напредак је остварен тек последњих деценија XX века захваљујући и новој изворној грађи и новим продубљеним историјским синтезама, без обзира на то што се о неким питањима и даље писало узгред и са много грешака у појединостима. Тако је С. Рансимен уместо једноставног решења које се само наметало на темељу изворног материјала изнео мишљење да је најстарију богомилску цркву, цркву драговићку, која је под утицајем суседних павликијана следила екстремну дуалистичку оријентацију, основао поп Богомил, а да је цркву бугарску која је следила умерену дуалистичку оријентацију основао поп Јеремија.⁴

Произвољно мишљење С. Рансимена оспорио је с правом Д. Оболенски. Детаљном анализом Козмине *Besede* и остале познате изворне грађе, Д. Оболенски је реафирмисао раније изнето мишљење И. Делингера да су богомили у целини следили умерено дуалистичко учење, а да је црква драговићка са својом екстремном дуалистичком оријентацијом била црквена организација павликијанских колониста у Тракији.⁵ Ову хипотезу је у више наврата и с новом аргументацијом бранио и Б. Примов.⁶

¹ Ф. Рачки, *Богомили и патарени*, Београд, 1931, 498—510.

² *Ibid.*, 379, 499.

³ I. Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München, 1890, I, 117, 157.

⁴ S. Runciman, *Le manichéisme médiéval*, Paris, 1972, 66, 84; енглеско издање је из 1946.

⁵ D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manichaeism*, Cambridge, 1948, 125, 161—162.

⁶ Б. Примов, *Богомилскијат дуализм, производ, сушност и општествено-политическо значење*, Изв. Ист. ин., VIII, 1960, 73—146.

Ово на први поглед привлачно мишљење није се у потпуности слагало са целокупном сачуваном изборном грађом. Стога се Д. Ангелов у својим истраживањима богомилске јереси поново враћа основним концепцијама Ф. Рачког. Изворно богомилство је, по мишљењу Ангелова, било умерене а не екстремне дуалистичке оријентације, како је то раније претпостављао Ф. Рачки, а касније се у XII веку, поред бугарске цркве са умереном, појављује и драговићка црква, посведочена само у латинској изворној грађи, са екстремном дуалистичком оријентацијом.⁷

Најглавнији извори, византијски и словенски, приписују богомилству умерено дуалистичко учење на монотеистичкој основи које се појављује у две основне верзије. Прва се темељи на дуализму Бога и Ђавола, отпалог анђела, а друга на дуализму Бога и Сатане, старијег сина божијег. Прва верзија се заснива на библијско-апокрифном миту о побуни Ђавола и његовом збацивању са неба, интерпретираном у дуалистичком духу. То је схватање да је свет у почетку био јединствен и неподељен на домен добра и зла. Ера зла је започела побуном Ђавола који, збачен с неба, по угледу на свевишњег Бога ствара материјални свет и човека самостално или у сарадњи са свемогућим Богом.⁸

Према учењу о стварању материјалног света, ранохришћански дуалисти су се делили на више различитих струја. За једне, материја је дело божије, за друге еманација божијег бића, а за треће творевина отпалог анђела.⁹ Неки дуалисти су у потпуности напустили оквире библијског мита, сматрајући да Бог као добро и савршено биће не може бити извор зла, па ни материје. Она је беспочетна и вечна, а Ђаво је њена властита еманација.¹⁰ То мишљење није било страано ни неким ортодоксним писцима. Астрошки епископ Турибије у једној посланици Присцилијану, писаној око 450. године, прихвата мишљење ранохришћанских дуалиста да је „Ђаво принцип зла, рођен из хаоса и мрака”.¹¹

Богомили умерене дуалистичке оријентације наставили су се на основне оквире гностичког монотеистичког дуализма. Од вечности постоји само добри Бог, док је Ђаво отпали анђео и творац видљивог света и човека. Иако у најопштијим цртама,

⁷ Д. Ангелов, *Богомилството в Блгария*, Софија, 1969, 166, 206.

⁸ R. Nelli, *La philosophie du catarisme*, Paris, 1975, 62—63.

⁹ На Истоку су само валентиновци, према сведочанству Иринеја (ПГ. VII, 482), учили да је материја еманација божијег бића. О осталим гностичким схватањима материја cf. S. Pétremont, *Le dualisme chez Platon, les gnostiques et les manichéens*, Paris, 1947. О преезистенцији материје код катара cf. C. Douais, *La somme des autorités a l'usage des prédicateurs méridionaux au XIII^e siècle*, Paris, 1896, 123.

¹⁰ R. Nelli, *op. cit.*, 30, squ. C. Douais, *Documents pour servir à l'histoire de l'Inquisition dans le Languedoc*, Paris, 1900, II, 92.

¹¹ R. Nelli, *op. cit.*, 59—60; он наводи и Оригеново мишљење да је Ђаво „материјализација зла” и Апокалипсе да је „сила зла”. У другим изворима, он је „господар мрака”, cf. G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908, 118, или „син бога мрака”, cf. De her. cath. 309.

Козма Презвитер говори о Ђаволу као отпалом анђелу и творцу материјалног света.¹² Сличан космогонијски мит приписују богомилима Евтимије из Периблепта, Козма Јерусалимски, Евтимије Зигабен, цариградски патријарх Герман II и редактор *Бориловог синодика*.¹³ Разлике у појединоцима у сачуваним изворима несумњиво говоре да се унутар богомилске јереси мора издвојити више струја и праваца који се разликују једни од других без обзира на заједничку умерену дуалистичку оријентацију. Према Евтимију Зигабену, примера ради, од вечности постоји Бог који је створио духовни свет и четири елемента материје од којих отпали Ђаво са божијом сагласношћу гради видљиви свет, а са божијом помоћи и првог човека.¹⁴ Евтимије из Периблепта даје нешто друкчији опис богомилског космогонијског мита. Беспочетни Бог је творац наднебеског света који се, као у апокрифном *Исаијином виђењу*, састоји од седам вишњих небеса, а отпали Ђаво и „господар света“ је творац земље и видљивог неба. Божијег порекла су у видљивом свету само људске душе и сунце које је Ђаво украо с неба.¹⁵

Друга струја у крилу богомилске јереси умерене дуалистичке оријентације полазила је од свевишњег Бога и Сатане који је старији и отпали син божији.¹⁶ Учење о Богу и двојници синова, Исусу и Сатани, поникло међу гностицима валентијанцима, прихватили су ебионити, еухити и писци неких апокрифа.¹⁷ Овај мит приписују богомилима Јован Егзарх и Козма Презвитер, а детаљније га разрађују Евтимије Зигабен и цариградски патријарх Герман II.¹⁸

Умерени дуализам је, нема сумње, био не само првобитна него и трајна оријентација богомилске јереси. Али већ крајем X и првих година XI века, међу богомилима се, иако у рудиментарном и понешто замагљеном облику, појављују поједини издаци са екстремним дуалистичким учењем. У једној листи анатема „против масалијана или богомила“ из времена императора Василија II, богомили се поред осталог проклињу што сем божанске уводе и сатанску тројицу коју сачињавају Ђаво, син

¹² Козма Пресвитер, 6, 22, 32, изд. Попруженко.

¹³ PG. 131, 52, 56; Герм. 118, ed. G. Ficker; *Синодик царја Борила*, 43, Палаузов, 50, Дринов, стр. 44—45, изд. Попруженко.

¹⁴ M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha, 1974, 84—91; D. Angelov, *Der Bogomilismus auf dem Gebiete des byzantinischen Reiches-Ursprung; Wesen und Geschichte*, I, 36.

¹⁵ А. Соловјев, *Фундајаци, патерини и кудугери у византијским изворима*, Збор. рад. Виз. инст., I, 1952, 125; G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 34.

¹⁶ M. Loos, *Satan als Erstgeborener Gottes*, *Byzantinobulgarica*, III, 1969, 23—35; cf. и Н. Puech-A. Vaillant, *Le traité contre les Bogomiles du pretre Cosmas*, Paris, 1945, 77.

¹⁷ Ирин., PG. VII, 561; за Псеудо-Клим. хомилије cf. PG. II, 449; Eriph. Pan. haer., XXX, 16.

¹⁸ Eut. Zig., PG. 130, 1293; Narat. 95, ed. G. Ficker; Germ. 117, ed. G. Ficker; J. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, Софија, 1925, 20; Козма Пресвитер, 26, изд. Попруженко.

погибли и дух неправде.¹⁹ Ове опгужбе се понављају у краћој редакцији исте листе и у *Изобличавајућој посланици* Евтимија из Периблепта.²⁰ Дуализам божанске и демонске тројице, документован код јеретика у Малој Азији, Тракији и Македонији, није ништа друго него до крајњих консеквенци доведен новозаветан дуализам Бога и ђавола, односно дуализам божанске и њој симетрично супротне и беспочетне демонске тројице.

Богомилски екстремни дуализам суштински се разликује не само од маркионско-павликијанског дуализма два принципа, оличена у добром и злом богу, или богу овог и богу будућег света, већ и манихејског дуализма бога светлости и бога мрака.²¹ Маркионско-павликијански дуализам „два начала“, једног доброг и другог злог, приписује богомилима само један млађи словенски извор *Житије св. Теодосија*.²² Посланица цариградског патријарха Теофилакта из прве половине X века, која „новојављеној јереси“ у бугарској држави приписује дуализам „два начала, добра и зла, творца светлости и творца мрака, творца човека и творца анђела“, производ је књишког а не чињеничког стања, и у потпуној је супротности са свом осталом много веродостојнијом изворном грабом.²³

Паралелизам умерене и екстремне дуалистичке оријентације међу богомилима потврђује и латинска изворна граба која разликује умерене дуалисте цркве бугарске и екстремне дуалисте „цркве драговетије“.²⁴ Аноним из Ломбардије, примера ради, катарима, следбеницима бугарске цркве, приписује умерено дуалистичко учење идентично са оним у *Паноплији* Евтимија Зигабена, а следбеницима „ecclesiae Druganthiae“ дуализам два бога без почетка и краја, једног доброг а другог злог. Добри бог је свемоћан у невидљивом, а зли у видљивом свету. Аноним даље додаје да је ђаво „син бога мрака“, као што је Исус син доброг бога.²⁵ Анониму из Ломбардије је поред „бога мрака“ и његовог сина ђавола познат и „зли дух“, што индиректно доказује да су катарни, бар делимично, следили и учење богомила ек-

¹⁹ L. Thalloczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, Wiss. Mitt. Bos. u. Herz., III, 1895, 364; Д. Ангелов, *Богомилство*, 202, пише да се у Евтимија из Периблепта појављују тенденције строгог дуализма. Cf. G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 8, 34, 39, 40. Тих елемената има и код патријарха Германа, II, 117, 118, ed. G. Ficker.

²⁰ PG. 131, 44, 57.

²¹ Нур. Ref., VII, 29; Irin. Ad. haer., PG. VII, 906; J. Gouillard, *Les formules d'abjuration*, Trav. e. mem., 4, 1970, 191, 195; Д. Драгојловић, *Манихејска формула проклињања у словенском преводу*, Balc., VI, 1975, 59.

²² *Житије и жизн препод. оца нашег Теодосија*, Сбор. за нар. умотв. наук. и књижни, XX, 1904, 21.

²³ Д. Драгојловић — В. Антић, *Богомилството во средновековната изворна граба*, Скопје, 1978, 140—141.

²⁴ О називима и учењу „цркве драговетије“ у латинским изворима cf. Д. Драгојловић, *Еретичката црква драговетија и македонски Дрогувити*, Глас. XIX, 3, 1975, 157—175.

²⁵ De her. cat., 309—310; о оцу ђавола говори и Јован де Лутуио, ed. A. Dondaine, 138; cf. и Д. Ангелов, *Богомилството*, 204.

стремне дуалистичке оријентације, чији се дуализам темељио на дуализму божанске и демонске тројице.²⁶ Прву су сачињавали Бог, Исус и Св. дух, а другу бог мрака, Баво и зао дух. То није дуализам манихеја или павликијана него богомила, посведочен само у антибогомилским листама анатема и *Изобличавајућој посланици* Евтимија из Периблепта.

Богомилски дуализам, умерен и екстреман, својом оригиналношћу и основном оријентацијом чини промашенима све хипотезе о богомилском неоманихејству. Терминолошко и идејно јединство свих средњовековних дуалистичких јереси не може се више обухватити термином „неоманихеј” него термином „дуалист” који у последње време редовно употребљавају С. Бирковић и М. Лос.²⁷ Богомилски дуализам несумњиво наставља, с једне стране, гностичку дуалистичку традицију, не директно, већ посредством апокрифне књижевности са гностичким или полугностичким интерполацијама, а са друге, новозаветни дуализам, доводећи до крајњих консеквенци, под утицајем старијих дуалистичких јереси, дуализам бога и Бавола, односно дуализам божанске и демонске тројице.

Дуалистичко учење босанских јеретика, као и читав комплекс средњовековне „цркве босанске”, у науци је решаван са међусобно крајње опречних становишта. Међу првима су Б. Петрановић и Ф. Рачки поставили две основне хипотезе које су постале камени-мебаши свих даљих истраживања. Тако је Б. Петрановић сматрао да је утицај неоманихејских дуалиста у босанској цркви, која је следила православну оријентацију, био незнатан што јој је омогућило повратак православљу уз задржавање само неких спољних ознака које су подсећале на јерес.²⁸ С друге стране је Ф. Рачки на темељу целокупне тада познате изворне грађе дошао до закључка да је босанска црква једна у низу јеретичких цркава у којој је преовладала умерена дуалистичка оријентација, мада је било и „строжих патарена” с тенденцијом приближавања службеном хришћанству.²⁹

Даља истраживања на основу сачуваних извора, коришћених појединачно или групно за поткрепљивање ове или оне тезе, нису довела до јединственог мишљења. Али ма колико збуњивали контроверзни закључци до којих су долазили поједини истраживачи безуспешно оспоравајући или новим доказима подупирујући основне концепције Ф. Рачког, може се закључити да су многа питања искристалисана и да се цео проблем знатно приближио свом коначном решењу.

²⁶ De heres. cat., 310.

²⁷ С. Бирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964, 50—69; М. Loos, *Dualist Heresy*, 59, 88, 228, 345 et passim.

²⁸ Б. Петрановић, *Богомили. Црква босанска и крстјани*, Задар, 1867, 117.

²⁹ Ф. Рачки, *Богомили и патарени*, 500.

Концепције Ф. Рачког су новом изворном грађом најплодније оснажили А. Соловјев, Д. Книевалд и М. Динић, доказујући идејну сродност и блиску повезаност јеретичког учења босанске цркве са источним и западним дуалистичким јересима. Тежиште својих истраживања А. Соловјев је усмерио на проучавање рукописа насталих у крилу босанске цркве, Д. Книевалд на проучавање латинске, а М. Динић на проучавање дубровачке изворне грађе.³⁰ На утврђивању и детаљнијем образложењу основних теза Ф. Рачког знатно су допринели новим продубљеним анализама изворне грађе и А. Шмаус, С. Ђирковић и М. Лос.³¹

Својим истраживањима, А. Соловјев је покушао да уклони несклад између латинске и словенске изворне грађе и да анализом босанских рукописа докаже исправност концепције Ф. Рачког о умереној дуалистичкој оријентацији цркве босанске. Своје доказе А. Соловјев је заснивао на више аргумената; први је налазио у замени Христовог апелатива „јединочедни“ у „иночедни“ у неким босанским рукописима у значењу „другорођени син божји“, други у замени термина „насушни“ са „иносушни“ у тексту *Оченаша у Хваловом зборнику и Никољском еванђељу*, а трећи у глосама Срећковићевог еванђеља.³²

Резултате А. Соловјева је делимично одбацио најпре А. Шмаус, мада је и сам заступао дуалистички карактер цркве босанске, а затим у целини Ј. Шидак, прихватајући уз многа ограничења мишљење Ф. Рачког да је „босанска хереза припадала тзв. умјереном дуализму који није постављао два супротна принципа одвјека, али је имала своје специфично обилежје по којима се разликовала од других секти“.³³ Мишљење А. Соловјева о дуалистичким елементима у босанским рукописима одбацили су А. Вајан, С. Ђирковић и М. Лос.³⁴ Узалудно и бескорисно је било настојање А. Соловјева, пише С. Ђирковић, да у босанским

³⁰ А. Соловјев, *Вјерско учење босанске цркве*, посеб. отис. из Рада, 1948, књ. 270, 5—46; Д. Книевалд, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad, 270, 1949, 115—276; М. Динић, *Из дубровачког архива*, III, Збор. за ист., јез. и књ. срп. народа, Београд, 1967, 181—220; 221—236.

³¹ А. Schmaus, *Der Neumanichäismus auf dem Balkan*, Saeculum II, 1951, 271—299; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964, 50—69, 101—112, 282—288; *Die bosnische Kirche*, Accad. naz. d. Lincei CCCLXI, 62, 1964, 547—575; М. Loos, *L'eglise bosnienne dans le contexte du mouvement hérétique européen*, Balc., IV, 1973, 145—161; *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha, 1974, 162—211, 292—329.

³² А. Соловјев, *Вјерско учење*, 17—19, 23, 26; Соловјев је основу за потврду тезе Ф. Рачког налазио у студији S. Rumsimana, *Le manichéisme médiéval*, 99, а непосредно га је подстакао Ј. Иванов, *Богомилски книги*, 113.

³³ А. Schmaus, *Der Neumanichäismus*, 286; Ј. Шидак, *Студије о „цркви босанској“ и богумилству*, Загреб, 1975, 77—78, 103—104, 122.

³⁴ А. Vaillant, *Rev. d. et. Slaves*, 28, 1951, 273, тврди да је „изиде“ синоним за „роди се“; С. Ђирковић, *Die bosnische Kirche*, 559, бел. 27; М. Loos, *Satans als erstgeborener Gotts*, 34, бел. 42.

еванђељима нађе нека дуалистичка ретуширања. Соловјев је тиме скренуо дискусију на потпуно погрешну страну.³⁵

Недостатак хипотезе А. Соловјева, коју су без икаквих ограда прихватили Д. Книевалд, А. Бабић, Б. Стричевић и Д. Мандић, није толико у предложеним решењима колико у недостатку компаративног проучавања семантичке вишеслојевитости термина „иночедни“ и „иносушни“.³⁶ На основу непотпуних истраживања може се закључити да се у свим старословенским рукописима Јовановог еванђеља, ћирилским и глагољским, налази облик „јединочедни“ у разним језичким варијацијама, укључујући и облик „иночедни“. Замена ових термина очигледно није настала у Босни, како је то мислио А. Соловјев, него раније, по свему судећи у старословенским предлошцима са којих су преписани најпре Мирослављево и Вуканово, а затим и већина босанских еванђеља. У њима је термин „јединочедни“ замењен са „иночедни“, али доследно само на оним местима еванђељског текста где је овај термин употребљен као Христов апелатив.³⁷ Задржавање термина „јединочедни“ на другим местима истог еванђељског текста чини могућим претпоставку А. Соловјева да је у старословенској књижевности, а и касније, била позната не само семантичка него и теолошка разлика између ова два термина. Та претпоставка се индиректно заснива на чињеници да је у Мирослављевом еванђељу на једном месту првобитни термин „иночедни“ касније емендиран у недостатку простора у „једночедни“ уместо правилног „је[ди]ночедни“, несумњиво због јеретичког призвука који је овај термин могао имати код правоверних хришћана.³⁸

Тежи научни проблем представља замена термина „хлеб насушни“ у „хлеб иносушни“ у тексту *Оченаша* у *Хваловом* и *Никољском еванђељу*.³⁹ У словенској рукописној традицији се поред две главне језичке верзије, „крух свагдањи“ код католика и „хлеб насушни“ код православних, срећемо и са другим терминолошким варијацијама. Тако је, примера ради, у глагољском *Маријанском еванђељу* овај термин преведен са „хлеб наш на-

³⁵ С. Ђирковић, *op. cit.*, 559; Ј. Шидак, *Студије*, 157.

³⁶ Д. Книевалд, *Vjeredostojnost*, 247; Б. Стричевић, *Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља*, Збор. рад. Виз. инст., I, 1952, 193—194; А. Бабић, *Босански херетици*, Сарајево, 1963, 15; Д. Мандић, *Богомилска црква босанских крстјана*, Чикаго, 1962, 96.

³⁷ Б. Стричевић, *op. cit.*, 194; М. Врана, *Вуканово еванђеље*, Београд, 1967, 80; Ј. Шидак, *Студије*, 123, 140, сматра да облик „јединочедни“ представља изузетак у босанским рукописима и да преовладава облик „иночедни“.

³⁸ Б. Стричевић, *op. cit.*, 194; Ј. Шидак, *Студије*, 123, одбацује претпоставку А. Соловјева да „иночедни“ значи „другоробени“.

³⁹ А. Соловјев, *Вјерско учење*, 18; Ј. Шидак, *Студије*, 122, бел. 41, 134, 140, 156.

стојашћаго дни". За сада је облик „хлеб иносушни" у тексту *Оченаша* познат само у босанским рукописима.⁴⁰

„Хлеб насушни" у словенској рукописној традицији потиче од грчког облика „artos epiusios", а „крух свагдањи" од латинског облика „panis quotidianus". Исправку облика „panis quotidianus" у „panis supersubstantialis" код катара, који је и језички и семантички одговарао грчком облику „artos epiusios" и словенском „хлеб насушни", од старијег „хлеб надсуштни", католичка црква је због могућег тумачења овог термина у дуалистичком духу одбацивала као јеретичко. С друге стране је и у православној цркви „хлеб насушни" из истих разлога замењиван у „хлеб потребни". То све показује да облик „хлеб насушни", који је већ имао дуалистички призив, босански јеретици нису мењали у „хлеб иносушни" из догматско-теолошких разлога, него да је то пре остатак једне језичке варијације из старословенског наслеђа.

Своју хипотезу о умереној дуалистичкој оријентацији цркве босанске, А. Соловјев је доказивао и маргиналним глосама Срећковићевог еванђеља.⁴¹ У исправност његових закључака је међу првима посумњао А. Шмаус, доказујући да неке глосе пре говоре о екстремној него умереној дуалистичкој оријентацији цркве босанске.⁴² У двема глосама баво се, примера ради, назива „кнезом века" и „господином века" као у формулама проклињања екстремних дуалиста, манихеја и павликијана, а у једној глоси се људске душе називају „плинници" на начин како је то посведочено само код манихеја и катара екстремне дуалистичке ори-

⁴⁰ Разлике су запажене већ у најстаријим текстовима еванђеља на грчком језику. У тексту *Оченаша* код Матеје био је облик „artos epiusios" који је на словенски преведен са „хлеб насушни" од старијег „надсуштни", а на латински panis supersubstantialis. Овај архаичан облик је сачуван само у једном босанском рукопису. Cf. J. Шидак, *op. cit.*, 156. У тексту *Оченаша* по Луки био је облик „artos epiusis" што значи „хлеб следећег дана" или „хлеб свагдањи". У Маријанском еванђељу је преведено са „хлеб настојашћего дни". Због тумачења облика „artos epiusios" у дуалистичком духу, он је на латински преведен са panis quotidianus, али је у неким случајевима задржан и облик panis supersubstantialis уз текст *Оченаша* по Матеју, а panis quotidianus редовно уз текст *Оченаша* по Луки. Cf. PL. 26, 44; PL. 106, 1314. Међутим, убрзо су оба текста *Оченаша* уједначена; у грчким рукописима је остао „artos epiusios" а у латинским „panis quotidianus". Паралелизам термина „хлеб насуштни" и „хлеб иносуштни" у неким босанским еванђељима одговара паралелизму грчких облика „artos epiusios" и „artos epiusis", пореклом из старословенске рукописне традиције. Бесмислено је и мишљење Д. Мандића, *Богомилска црква*, 96, да облик „насуштни" потиче од облика „наситити се". Облик „иносушни" је само један од могућих превода грчког облика „epi-usis".

⁴¹ А. Соловјев, *Вјерско учење*, 23, 26. Соловјево тумачење је прихватио D. Kiewald, *Vjerodostojnost*, 247—248; и Шидак, *Студије*, 157, допушта да оне „дјелимично могу бити тумачене у смислу дуалистичког учења".

⁴² А. Schmaus, *op. cit.*, 286, 290. Изразито дуалистичко значење глоса прихвата и С. Бирковић, *Die bosnische Kirche*, 558, и Д. Мандић, *Богомилска црква*, 373—374.

јентације.⁴³ О плећењу и затварању душа у људска тела говори и папа Гргур XI у једном документу који се директно односи на босанске дуалисте.⁴⁴

Јеретичко и дуалистичко учење цркве босанске, Д. Книевалд је доказивао пре свега на основу латинске изворне грађе.

Он је закључио да су босански крстјани следили дуалистичку космогонију и докетистичку хринологију првобитног још неублаженог облика.⁴⁵ Исто опредељење у том питању има и Д. Мандић. Он је на темељу истраживања Д. Книевалда и А. Соловјева поставио хипотезу да је „умерено двопочелништво босанске цркве скренуло у строго под утицајем Белесменсе, бискупа талијанских строгих двопочелника, који је око год 1227/28. обновио богомилску хијерархију у Босни“.⁴⁶

Превласт радикалне дуалистичке оријентације у Босни над првобитно умереном заступа и С. Фирковић. У оквиру историје средњовековне босанске државе, Фирковић оставља по страни нагабања о Белесменси и његовом евентуалном боравку у Босни, доказујући на основу целокупне сачуване изворне грађе да је „*ecclesia Sclavoniae*“ заступала умерени, а „црква босанска“ строги дуализам.⁴⁷ Мишљење С. Фирковића је у потпуности прихватио и М. Лос.⁴⁸

Латинска изворна грађа из прве половине XIII века приписује јеретикама „*ex Sclavonia*“ делом умерено, а делом екстремно дуалистичко учење које је у Босни постало потпуно доминантно од средине XIII века. Аноним из Ломбардије у својој расправи *De heresi catharorum in Lombardia*, написаној око 1214. године, изричито тврди да су Калојан, оснивач и епископ умерено оријентисане цркве Бањолићана од 1175. до 1180, и Никола, оснивач и епископ цркве у Вићенци од 1200. до 1210, ишли у *Sclavoniam* да приме епископско посвећење.⁴⁹ Аноним из Ломбардије спомиње две струје међу катарима који су следили учење јеретика *ex Sclavonia*. Једни су учили да од вечности постоји „свемогући добри бог“ који је створио анђеле и четири елемента. Баво је отпали анђео и творац видљивог света и човека. Други су учили да поред свемогућег Бога постоји и хаос са својим „злим духом“ који је „без почетка“ и „без моћи“. Баво, који се у *Библији* спомиње као творац света и човека, буну се по наговору злог духа против доброг бога и, збачен са неба, ствара видљиви свет и човека.⁵⁰

⁴³ J. Gouillard, *Les formules d'abjuration*, Trav. e. mem., 4, 1970, 201; о томе код катара говори Moneta, 111, ed. Th. A. Ricchinius, и Salvo Burci, *Liber super Stella*, Aevum, 19, 1945, 314, ed. Il. da Milano.

⁴⁴ D. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 169.

⁴⁵ *Ibid.*, 247, 141, 143, 269, 276.

⁴⁶ Д. Мандић, *Богомилска црква*, 373.

⁴⁷ С. Фирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 101, 103.

⁴⁸ M. Loos, *L'eglise bosnienne*, 152—153.

⁴⁹ De her. cat. 311.

⁵⁰ *Ibid.*, 310.

Аноним из Ломбардије разликује међу јеретичима ex Sclavonia умерене дуалисте чије је учење идентично са богомилима, и екстремне са неким елементима који су наслеђени од умерених дуалиста. Али да је средином XIII века у Босни преовладао екстремно дуалистичко учење потврђује писац *Расправе између римског хришћанина и босанског пагара*.⁵¹ Према овој расправи, босански дуалисти су учили да „прави бог” није створио материју која је распадљива, него да је то дело Ђавола који је без почетка и краја. Од ова два вечна и међусобно једнака бога потичу два света, један материјални и видљиви, а други духовни и невидљиви који су међусобно у општој супротности.⁵²

Писац расправе не приписује босанским јеретичима маркионско-павликијански дуализам злог и доброг бога, већ дуализам „правог бога” и беспочетног Ђавола у доследној симетрији посведоченој само код катара на Западу. Из ове чињенице се може закључити да се умерено дуалистичко учење ширило у Босну и даље на Запад са Истока, а да је Босну крајем XII и почетком XIII века у повратном таласу заплуснуо екстремни дуализам катара који је убрзо постао потпуно доминантан у босанској цркви.

Ову претпоставку доказује и млађа изворна грађа. Из одговора папе Гргура XI на питања босанског викара Бартоломеја из 1371. године види се да су босански дуалисти учили да од вечности постоје два бога, један већи, творац духовног и невидљивог, а други мањи, творац материјалног и видљивог.⁵³ То није маркионско-павликијански дуализам доброг и злог бога, већ катарски дуализам већег, истинског бога и мањег — Ђавола.

Екстремну дуалистичку оријентацију босанске цркве у следећем столећу потврђују два значајна извора, посланица папе Евгенија IV из 1445. и расправа кардинала Торквемаде из 1461. године. У посланици папе Евгенија IV оптужују се босански дуалисти за учење да од вечности постоје бог и Ђаво, али и два принципа, једно зло, а друго добро.⁵⁴ Кардинал Торквемада у својој расправи која је писана по налогу папе Пија II према извештајима католичких мисионара из Босне, приписује босанским крстјанима дуализам не само два бога, једног врховног добра, а другог врховног зла, него и два принципа, један материјални и телесни, а други духовни и нетелесни. Један принцип је бог светлости, а други бог мрака.⁵⁵

Заједничко свим латинским изворима јесте то да су босански дуалисти заступали најпре умерени, а од XIII века строги дуализам, с једне стране дуализам бога и Ђавола, а са друге

⁵¹ Ову расправу је најпре објавио Ф. Рачки, *Старине*, I, 1869, 109—138, а попис заблуда D. Kniewald, *Vjerdostojnost*, 171—172.

⁵² D. Kniewald, *op. cit.*, 171.

⁵³ *Ibid.*, 168.

⁵⁴ *Ibid.*, 244, према Farlati, *Illyr. Sacr.*, IV, 257—258.

⁵⁵ D. Kniewald, *op. cit.*, 178.

два принципа: бога и Ђавола, истинског бога и Ђавола, врховног добра и врховног зла, или светлости и мрака.

У досадашњем вишесмерном проучавању средњовековних дуалистичких јереси на латинском Западу, сагласност у многим питањима прате крајње контроверзни закључци истраживача о пореклу и карактеру дуалистичког учења код катара. Контроверзе у научној литератури су у највећој мери последица сличног стања у изворној грађи. Утицај дуалистички оријентисаних јереси са Истока на постанак катарске јереси, у целини се потпуно игнорише или посебно наглашава, зависно од избора коришћене грађе неретко прилагођене унапред датим одговорима.⁵⁶

У првим успутним, полемички оријентисаним опаскама, сачуваним у латинској изворној грађи XI века, катари се као дуалисти идентификују са манихејима који су били пре синоним осталих дуалистичких јереси него аутентичног манихејства. Иста традиција се наставља и у латинским изворима XII века. Екберт из Шенауа, примера ради, у својој расправи *Sermones adversus Catharorum errores* сматра катаре чак директним изданком аутентичног манихејства. Много је значајнији, међутим, податак у Екбертовој расправи да су се катари, првобитно јединствени, убрзо поделили на три дуалистички различито оријентисане и међусобно противне струје.⁵⁷

О подели катара не само територијалној (на више цркава) него и идејној (на умерене и екстремне) говоре и акта јеретичког сабора у Сан Феликс де Караман. Без истицања битних разлика, акта помињу и најпознатије јеретичке цркве, цркве *Romanae*, *Drugometiae*, *Dalmatiae* и *Bulgariae*, које ће у каснијим латинским изворима постати идејно исходиште катарских цркава на латинском Западу умерене или екстремне дуалистичке оријентације.⁵⁸

Много одређенији у том погледу је Бонакурсус из Милана с краја XII века. Он повлачи разлику између првобитно умерених и млађих, екстремно дуалистички оријентисаних катара, присталица *ecclesiae Drugonthiae*, којима су припадале само две јеретичке цркве: црква албигеншка у Француској и црква дезенцанска у Италији на челу са Маркизијем де Сојано.⁵⁹

О подели катара на више струја и праваца говоре даље Аноним из јужне Француске и Дуран де Хуска из Каталоније, обојица савременици Бонакурса из Милана. Дуран де Хуска разликује међу катарима у Француској три главне струје: две су сле-

⁵⁶ M. Loos, *Dualist Heresy*, 118—119; A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, 39 squ.

⁵⁷ III, 195, 17—18; он се често позива на Августина, cf. *op. cit.*, 67, 73.

⁵⁸ A. Dondaine, *Les actes du concil Albigeois de Saint-Félix de Caraman*, Studi e testi, 125, 1946, 327.

⁵⁹ Ilarino da Milano, „*La manifestatio heresis catarorum quam fecit Bonacursus*” secondo il cod. ottob. lat. 146 della Biblioteca Vaticana, *Aevum*, 12, 1938, 329.

диле умерени дуализам грчке и бугарске цркве, а трећа екстремни дуализам „Дроговита“.⁶⁰

Најпотпунију информацију о подели катара у Италији првих година XIII века доноси Аноним из Ломбардије.⁶¹ Према овом извору, Катари су првобитно следили умерени дуализам цркве бугарске, а затим, под утицајем папе Никете, екстремни дуализам цркве „Drugonthiae“. Подела катара у Ломбардији на три струје, присталице реда бугарске цркве, „Sclaviniae“ и „Drugonthiae“, настало је доласком неког Петрација. Екстремни дуализам *ecclesiae Drugonthiae* задржао је Маркизије де Сојано, епископ цркве дезенцанске, умерени дуализам бугарске цркве прихватио је Гарат, епископ цркве конкордијанске, а умерени дуализам *ecclesiae Sclaviniae* Калојан, епископ цркве бањолићанске.⁶²

Процес цепања катара на нове струје и правце настављен је и следећих деценија. Петар Мартир из Вероне у својој расправи *Summa contra Patharenos* која је написана између 1235. и 1238. помиње пет главних струја међу катарима.⁶³ И Салво Бурчи, савременик Петра Мартира, у својој расправи *Supra stella* разликује екстремне дуалисте — албанензе — од умерених, присталица бугарског или словенског реда.⁶⁴ Према сведочанству Стефана Бурбонског, дуалисти су у Француској у првој половини XIII века били подељени на седам различитих струја и праваца.⁶⁵

Најисцрпнији приказ свих идејних струја и праваца међу катарима дао је средином XIII века Рајнерије Сакони, који дели јеретике најпре на катаре и лионске сиромаше, а катаре даље на умерене, присталице реда цркве бугарске и екстремне, присталице реда *ecclesiae Drugomethiae*.⁶⁶ У Француској су екстремно дуалистичко учење следиле албигеншка, тулушка и каркасонска црква, а у Италији албанензи подељени на две групе, старије и млађе. Старије је предводио Белазиманса, катарски епископ у Верони, а млађе Јован де Лугио.⁶⁷ Остале катарске цркве, међусобно подељене на више струја и праваца, заступале су умерени дуализам.

⁶⁰ A. Dondaine, *Durand de Huesca et la polémique anti-cathare*, AFP., 29, 1959, 247; Ch. Thouzellier, *Une Somme anti-cathare: le Liber contra Manicheos de Durand de Huesca*, Louvain, 1964, 211.

⁶¹ A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italia*. AFP., 19, 1949, 306.

⁶² *Ibid.*, 308—309, 311.

⁶³ Th. Kaeppli, *Une somme contre les hérétiques de s. Pierre Martyr*, AFP., 17, 1947, 299 squ.

⁶⁴ Ch. Thouzellier, *Sur l'égalité des deux dieux dans le catarisme*, *Annales du Midi*, 82, 1970, 343—347; Cf. *Liber supra Stella del Piacentino Salvo Burci*, *Aevum*, 19, 1945, 334, ed. II. da Milano.

⁶⁵ То спомиње A. Ricchinius у предговору свом издању *Venerabilis patris Monetae Cremonsis Adversus catharos et valdenses*, Romae, 1443, XVIII.

⁶⁶ D. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 190, 212—214.

⁶⁷ *Ibid.*, 216.

О сличној подели катара говори и Анзелмо Александријски. Екстремно дуалистичко учење заступали су албанензи који су били подељени на старе и нове, а умерено су заступали конкорићани.⁶⁸ Један огранак умерених катара предводио је Назарије који је своје учење темељио на *Тајној књизи*, а други Дезидерије који је у целини одбацивао овај јеретички апокрифни спис.⁶⁹

Сви сачувани латински извори се слажу да су катари првобитно следили умерено дуалистичко учење бугарске или словенске цркве, а да су касније делимично прихватили и екстремни дуализам *ecclesiae Drugonthiae*. Умерени дуалисти су полазили од једног бога и ђавола који као отпали анђеос ствара видљиви свет и човека. Различитим учењем о стварању света и човека, умерени дуалисти су се делили на две или три главне групе. Један део умерених јеретика је, пише Вонакурсус из Милана, учио да је Бог створио невидљиви свет и четири елемента, а други да је елементе материје створио ђаво.⁷⁰ Према Анониму из Ломбардије, Монети Кремонском, Салвију Бурчију и Рајнерију Саконију, Бог је као и код богомила створио све невидљиво и елементе материје, а ђаво се њима послужио да створи свој свет.⁷¹ То потврђује и Јован де Лугио у одељку „*Contra Gatagenses*” своје познате расправе *Liber de duobus principis*.⁷² Усамљено је мишљење писца познате расправе *Brevis summula* да је „без почетка и краја не само бог већ и супстанција четири видљива елемента, ватре, ваздуха, воде и земље”.⁷³ Стваралачка улога ђавола је само у раздвајању елемената материје и у формирању видљивог света.

Аутентичан облик екстремног дуализма код катара представља дуализам правога Бога, творца духовног света, и беспочетног ђавола, творца видљивог света и човека. Петар Мартир из Вероне пише да екстремни дуалисти уче да постоји један прави Бог и ђаво који је без почетка и са правим Богом исте силе и моћи.⁷⁴ О дуализму Бога и ђавола говоре још Јакоб Капели, Стефан Бурбонски, Монета Кремонски и писац *Brevis summulae*.⁷⁵

Преовлађујући облик екстремног дуалистичког учења код катара представља дуализам два бога, доброг и злог, творца духовног и творца материјалног света, посведочен већ у ра-

⁶⁸ A. Dondaine, *La hiérarchie*, 310—311.

⁶⁹ *Ibid.*, 244, 249, 310—312.

⁷⁰ ПЛ. 204, 275, 776; о једном огранку катара који то уче пише и Монета, 5, ed. A. Ricchini.

⁷¹ Moneta Crem., 109—110, ed. A. Ricchini, *Salv. Burc. Aev.*, 19, 1945, ed. II. da Milano; *Rain. Sac.*, 228, ed. D. Kriewald.

⁷² Ch. Thouzellier, *Livres des deux principes*, Paris, 1973, 372.

⁷³ *Brevis summula contra errores haereticorum*, ed. C. Dauais.

⁷⁴ Th. Kaeppli, *Une somme*, 320: *diabolus est deus et creator et factor omnium visibilium et ipse est omnipotens in regno suo*.

⁷⁵ J. Capelli, *Summa contra haereticos*, ed. Molinier, 150; *Brevis summula contra errores haereticorum*, 121, ed. C. Dauais; *Mon. Crem.* 7, ed. A. Ricchini, Etien de Burbon, 301, Aed. A. Lecay de la Marchie.

справи Екберта де Шенауа.⁷⁶ У једном доследно симетричном облику, Дуран де Хуска га приписује катарима у Француској. Од вечности постоје не само два међусобно једнака бога, бог добра и бог зла, већ и два стварања, два света, два века и два краљевства.⁷⁷ Дуализам доброг и злог бога, Дуран де Хуска доводи у вези са манихејима и маркионистима, Аноним из Ломбардије са учењем *ecclesiae Drugomethiae*, Петар Мартир са маркионистима, манихејима и валентиновцима, а Стефан Бурбонски са манихејима и Бугарима.⁷⁸

Дуализам два бога без почетка и краја, једног доброг а другог злог, најдоследније су заступали албанензи у Француској и албанензи у Италији који су средином XIII века, према сведочанству Рајнера Саконија, били подељени на старије, следбенике Белазиманса, и млађе, следбенике Јована де Лугиа.⁷⁹

Дуализам Јована де Лугиа познат је не само из расправе Рајнера Саконија него и из једног повећег резимеа његовог изгубљеног дела *De duobus principis* које уверљиво оспорава све хипотезе о манихејском или неоманихејском пореклу екстремног дуализма код катара.⁸⁰ Његову основу представља умерени дуализам, али у једној доследној интерпретацији, с једне стране, у дух Аристотелове логике, у то време владајуће у католичкој цркви, а са друге, ослањањем на дуалистички оријентисана места у библијским текстовима. То није само дуализам доброг и злог бога, бога светлости и бога мрака, већ и дуализам Св. тројице, истинског Бога, Исуса и Св. духа, и зле тројице, бога зла, ђавола и злог духа.⁸¹ Дуализам Јована де Лугиа се суштински ослања на дуализам богомила, а термилошки на дуализам манихеја и павликијана.

⁷⁶ PL. CXCIV, 17; исту форму дуализма имамо и у инквизиционим документима; cf. I. Döllinger, *Beiträge*, II, 155; cf. Idem., II, 374.

⁷⁷ A. Dondaine, *Duran de Huesca*, 252.

⁷⁸ De heres. cat., 309; Cf. Ch. Thouzellier, *Une somme anti-cathare*, 211, 256; Cf. и Aevum, 19, 1945, 313. О другим верзијама cf. Д. Драгојловић-В. Антић, *Богомилството*, 191—192.

⁷⁹ D. Kniewald, *Svjedočanstva*, 216, 218, 115, 147, 239, 274.

⁸⁰ Јован де Лугио, ослањањем на Матеја, 7, 17—18, доказује да постојање зла у свету мора имати своје порекло у злом богу, да добар бог не може бити творац зла и мрака и да истински бог не може бити, како су веровали умерени дуалисти, творац другог бога, него да су оба бога без почетка и краја; cf. Ch. Thouzellier, *Livre des deux principes*, 160—162, 268—270, 380—388.

⁸¹ Рајнер Сакони каже на једном месту да албанензи уче да „mundus est a diabolo vel potius a patre diaboli et quod nunquam habuit principium nec finem habebit, 73, ed. A. Dondaine. О ђаволу као сину злог бога (*filiius mali Dei*) говори и Монета, 36, ed. A. Ricchinius, а Salvo Burci, *Liber super Stella*, 313, ed. II. da Milano, га назива „сином бога мрака (*filiius dei tenebrarum*). У инквизиционим документима, ђаво је „син зла“; cf. I. Döllinger, *Beiträge*, II, 79. О злом духу (*spiritus malus*) има више драгоцених сведочанстава; најпре га спомиње Аноним из Ломбардије, cf. *De her. cat.*, 110, а затим и Јован де Лугио, *Liber de duob. principis*, 352, ed. Ch. Thouzellier.

У неким полемичким расправама као што су *De fide catholica contra haereticos sui temporis* Алана из Лила, *Summa contra Patarenos* Петра Мартира и *Adversus Catharos et Waldenses* Монете Кремонског, катарима екстремне дуалистичке оријентације се приписује манихејски дуализам „два вечна принципа, принцип добра и принцип зла, и два вечна бога, бог светлости и бог мрака” пре ослањањем на полемичке расправе блаженог Августина, писане неколико векова раније против манихеја, него на аутентично учење самих катара.¹²

Посматрано у целини, средњовековне дуалистичке јереси карактерише заједничка дуалистичка космогонија, умерена и екстремна у оквиру сваке поједине јереси, с неким у свој својој стварној разноврсности и сложености посебним карактеристикама које су условљене специфичним верским и политичким приликама средњовековне епохе.

DUALISME DES HÉRÉTIQUES MÉDIÉVAUX

Résumé

Les matériaux des sources conservées permettent de conclure que deux orientations principales prédominaient parmi les bogomiles, à savoir: orientation modérée et orientation extrême. Les différences en détails dans ces matériaux parlent indubitablement que, dans le cadre de l'orientation modérée, il faut distinguer plusieurs courants et directions qui diffèrent l'un de l'autre non obstant leur orientation commune, caractérisée par le dualisme modéré. Au fond, il y avait deux orientations dualistes modérées dominantes. La première part de Dieu et de l'ange déchu, ce dernier étant le créateur du monde visible, et l'autre de Dieu et de ses deux fils, Satan et Jésus.

Le dualisme modéré était l'orientation non seulement primitive, mais aussi durable, de l'hérésie bogomile. Pourtant, les premières pousses du dualisme extrême apparaissent vers la fin du X^e et dans les premières années du XI^e siècle déjà. Le dualisme extrême des bogomiles n'est rien d'autre que le dualisme du Nouveau Testament, réduit à ses dernières conséquences, dualisme de Dieu et du diable, c. à d. dualisme de la trinité divine et de la trinité démoniaque, symétrique et contraire à la première, sans origine. Il diffère en substance non seulement du dualisme marcioniste-

¹² PL. 210. 308; Cf. A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italia*, 300, 309; Moneta Crem., 3, ed. A. Ricchinius. Катарии се служе овим термином, али на сасвим друкчији начин; cf. Ch. Thouzzelier, *Livre*, 334, 336, 326, 348, 164, 160, 254, 264.

-paulicien de deux principes, personifiés en un bon dieu et un méchant dieu ou en dieu de ce siècle et en dieu du siècle futur, mais aussi du dualisme manichéen de dieu de lumière et de dieu de ténèbres. Le dualisme marcioniste-paulicien de deux principes, du bien et du mal, n'est attribué aux bogomiles que dans la Vie de St Théodose, tandis que le dualisme manichéen dans l'épître du patriarche Théophilacte est plutôt un produit littéraire et non pas un produit de l'état de choses et ce témoignage est entièrement en contraste avec tout le reste de matériaux provenant des sources beaucoup plus authentiques.

L'orientation dualiste des hérétiques de Bosnie, ainsi que tout l'ensemble de problèmes de »l'église bosniaque« médiévale a été résolu dans la science partant des points de vue extrêmement contrastant entre eux. Des recherches faites jusqu'ici, bien qu'elles déconcertassent par les conclusions controversables auxquelles étaient arrivés les chercheurs particuliers, on peut déduire que »l'égalise bosniaque« était une dans la série des églises hérétiques, dans laquelle predominait d'abord l'orientation modérée, pour être remplacée plus tard par une orientation dualiste stricte. Ce fait est démontré non seulement par les matériaux de sources latines, qui ont été contestés pendant longtemps, mais sans succès, mais aussi par l'analyse approfondie des textes d'Évangile, qui proviennent de la Bosnie et surtout les gloses de l'évangile de Srećković.

Dans les recherches faites jusqu'à présent en plusieurs directions sur l'origine et la substance des hérésies dualistes dans l'Occident latin, l'influence du bogomolisme a été totalement ignorée ou particulièrement mise en relief en fonction du choix de matériaux utilisés, dans la plupart des cas adapté aux réponses données d'avance. Les hérésies dualistes médiévales à l'Occident, considérées dans leur ensemble, sont caractérisées par l'orientation dualiste commune, modérée et extrême dans le cadre de chaque hérésie particulière, avec quelques traits caractéristiques, conditionnés par les circonstances spécifiques, religieuses et politique, de chaque hérésie.

Les actes du concile à San Felix de Caraman parlent de la division des hérétiques en hérétiques modérés d'ordre bulgare et en hérétiques stricts d'ordre drogovète. L'anonyme de Lombardie ajoute à cette division aussi les hérétiques d'orientation dualiste modérée *ex Sclavonia*. Pierre Martyr de Verone parle de cinq courants parmi les cathares, divisés en dualistes modérés et dualistes extrêmes. Salvo Burci distingue les dualistes extrêmes, *albanenses*, des dualistes modérés, adeptes des ordres bulgare et slave. Raynier Sacconi divise aussi tous les cathares en cathares modérés et en cathares extrêmes suivant l'église à laquelle ils appartiennent, bulgare ou drogovète.

Les sources latines conservées s'accordent à affirmer que les cathares suivaient à l'origine le dualisme modéré de l'église bulgare, tandis que plus tard, sous l'influence de l'église drogovète, ils

ont en partie adopté aussi le dualisme extrême. La forme prédominante du dualisme extrême parmi les cathares est le dualisme de Dieu et du diable, deux divinités sans origine, d'une force et d'une puissance égales. Le dualisme de dieu de bien et de dieu de mal, de dieu de lumière et de dieu de ténèbres chez Jean de Lugie n'est pas fondé sur le dualisme manichéen ou le dualisme paulicien, mais sur le dualisme du Nouveau Testament, conçu d'une façon conséquente. Dans les traités par Alain de Lille et Pierre de Florence on attribue aux cathares d'orientation dualiste stricte, le dualisme manichéen, de toute évidence emprunté aux traités polémiques du bienheureux Augustun, écrits contre les manichéens authentiques.

Драгослав АНТОНИЈЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ВИЗАНТИЈСКЕ БРУМАЛИЈЕ И САВРЕМЕНЕ МАСКИРАНЕ ПОВОРКЕ БАЛКАНСКИХ НАРОДА

У в о д

У светској научној литератури све се чешће могу наћи озбиљна указивања и документовани закључци о великом значају и утицају *супстрада* на рецентни фолклорно-етнографски материјал. Покушава се да се утврди континуитет извесних древних појава у савременим обредима, ритуалима и светковинама, да се упозна прошлост уплетена у нашу садашњицу и покаже њен непобитан значај у данашњем тренутку живота. О једној таквој појави, формулисаној горњим насловом, биће говора у овом раду.

Византијске народне и царске свечаности назване заједничким именом *брумалије* (*врумалије*) и савремене маскиране поворке балканских народа нису досад проучаване у етнологији као посебна тема. Додуше, брумалије су као феномен паганске религије уклапане у неке расправе о обредима и ритуалима друге врсте, почев од Томашека, Веселовског, Арнаудова, Кириакидиса, до Ељницког, Какурјеве, Пухнера и других, чије смо драгоцене научне резултате могли користити у писању овог рада.

Маскирани опходи нису ни изблиза једноставна и једнозначна појава. Преживели до данас, они су у прилично јасном, мада осиромашеном облику сачували неке од основних облика паганства и богат живот минулих векова од антике и Византије преко средњег века и епохе XIX и XX века, када је маскирани обред био готово једини жив и јарки представник изванредно богатог религиозног живота прошлих векова.

Византијски писани извори, пре свега они које је прикупио Кукулес из Атине, доносе о брумалијама кратке вести на основу којих се може уобличити ова древна маскирана церемонија.

Оне често само региструју овај празник сажето и штуро као паганску свечаност против које оштро устају црквени достојанственици на својим саборима, уз најстроже мере и каноње о забрани брумалија. Византијске вести као доказни материјал за постојање маскираних обреда нису до сада користили југословенски етнологзи. Оне са другим историјским изворима пружају могућност да се овај културни феномен прати на балканским подручјима.

Поред писаних историјских извора, овај рад темељимо и на рецентној етнографско-фолклорној грађи бележеној од усмених казивача и објављеној по разним публикацијама. Старост ових записа обухвата временски период са краја XVIII века до наших дана. Први подаци су објављени већ почетком XIX века, а најбројнији су из прве половине XX века. И лично смо вршили прикупљање грађе у народу (Југославија, Грчка), уз посебну присност и осећање које смо непосредно доживљавали гледајући извођење маскираних обреда у часу када је велики урбани преображај почео да врши у овом домену народне духовне културе свој пун утицај и преображај.

Научна литература која се односи на маскиране поворке је огромна. Појединачне појаве проучене су потпуно и темељно. Литература са којом ћемо се срести у нашем раду, изванредно је олакшала разумевање постављене теме и омогућила да је шире сагледамо.

Народне брумалије у Византији

Брумалије код Византинаца спомиње у VI веку хроничар Малала, за којим следе Ускршња хроника у VII в., Георгије Монах IX в. и лексикограф Суида X в. Већ Јован Лидос у VI в. наводи да црква забрањује брумалије.¹ Овај црквени став је недвосмислено дошао до изражаја на Трулском сабору 692. године, где се 62. канонем наређује верницима да се морају одрећи Брумалија, Коледа и Вота, паганских свечаности које су супротне хришћанском учењу и моралу.² У канонима овог концила, поред брумалија које се славе поворкама маскираних људи и жена спомињу се и други пагански празници као што су песме у славу Диониса за време палербе, или палење и прескакање ватре пред кућама у време младог месеца.³ И Римски сабор из 743. године у 9. канону такође забрањује брумалије из истих разлога.⁴ Све ове одредбе имале су за циљ да анатемису јавне

¹ Ph. Koukoules, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, Athènes, 1948, 26.

² *Ibid.*

³ G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963, 116.

⁴ Ph. Koukoules, *op. cit.*, 26.

свечаности и заувек их протерају из живота хришћана. Трулски сабор је означавао врхунац отпора против одржавања свечаности које потичу из паганских обичаја и ритуала, међу којима главно место заузимају брумалије.⁵

Поменућемо једну каснију забрану која потврђује континуитет одржавања византијских брумалија. По саопштењу Димитрија Хоматианиса с почетка XIII века, на основу божанских и светих канона, забрањује се житељима Молиске области (источни Епир) да изводе игре и плесове са дионисијским скоковима и сценским непристојностима као дела паганског греха и заблуде, и то: *брумалије*, воте, розалије и друге њима сличне игре. Осуђују се људи пошто су криви за безбожничко упражњавање паганских обичаја туђих животу хришћана. Због тога им се забрањује да уопште у таквим играма учествују и поставља им се епитимија ради очишћења њиховог и избављања од греха.⁶ Овој вести додајмо и одредбу 97. главе Дубровачког статута из 1272. године којом се забрањује прерушавање и маскирање људи за време хришћанских празника из разлога што они том приликом чине врло непријатне и лоше ствари.⁷

Бахтин веома документовано износи да су маскиране светковине обредног и култног карактера заузимале значајно место у животу средњовековног човека.⁸ У условима изузетне хијерархичности средњовековног феудалног система и крајње сталешке и цеховне подељености људи у обичном животу, у маскираним опходима — наставља писац — доживљавани су слободни фамилијарни контакти међу свим људима, па је отуђеност привремено нестајала. „Човек као да се поново рађао за нове, чисто људске односе. И та истинска човечност у односима није била само ствар фантазије или апстракције, већ се реално остваривала и доживљавала у живом, материјално-чулном карактеру. Идеално-утопијско и реално, а привремено, стапали су се у том јединственом својеврсном карневалском односу према свету.”⁹

Изгледа да су забране које су предузимане против паганских обичаја деловале кратко време или уопште нису деловале. Због тога се „ефикасност таквих забрана не сме прецењивати”.¹⁰ О прослављању брумалија на византијском двору X века, изричито сведочанство доноси нам Константин Порфирогенит, док се празновање ове паганске светковине одржавало у народу ба-

⁵ W. Puchner, *Brauchtumserscheinungen im griechischen Jahreslauf*, Wien, 1977, 283.

⁶ J. Pitra, *Analest sacra et classica spicilegio Solesmensi parata* VI, 1891, col. 509—512.

⁷ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*; V. Bogišić—C. Jireček, *Zagrabiae*, 1904, *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, vol. IX.

⁸ M. Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, Beograd, 1978, 11.

⁹ *Ibid.*, 11, 17.

¹⁰ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 151.

рем до краја XII века. То потврђују и стихови Теодора Продома из истог века: „Радостан је дан овај данашњи, дан световне радости, дан празновања Брумалија.”¹¹

За наша разматрања о брумалијама, најважније вести су оне које пружа поменути 62. канон Трулског сабора и Порфиrogenит који описује брумалије на византијском двору. О царским брумалијама биће говора на другом месту.

На који су начин народне масе празновале брумалије не знамо у детаље. Скупчене у својој формулацији и без подробнијих описа, вести наведених извора дају само неке елементе на основу којих се уз помоћ других података може осмислити само штуру слика древног народног обичаја.

Брумалије су започињале 24. новембра, а завршавале се 17. децембра. Између ова два датума одржаване су масовне народне свечаности и жива и разуздана весеља — како извори бележе до баханилија — проткани паганским обележјима и Ђаволским превртљивостима. Тих дана су улицама текле поворке маскираних и прерушених људи и жена, мушкарци у женским хаљинама, а жене у мушким, са маскама на лицу. Играло се веома живо, а нарочито се скакало и подврискивало као у свадбеним поворкама које већ сабор у Лаодикеји (IV в.) осуђује као обичај који не приличи хришћанима. Зато је свештеницима и црквеним лицима било забрањено да присуствују овим свадбеним свечаностима. Наведимо и проповед Јована Хризостома која нарочито упозорава свештенство да не сме учествовати у маскираним свечаностима.¹² Грчки канонист из XII века Теодор Балсамон каже да су у његово време људи у Грчкој прихватили маске и разна прерушавања, чак и животињске маске, и да су се тако појављивали и у црквама да би прославили одређене свечаности. На Балсамоново питање како се могло дозволити да машкаре улазе у цркве, одговорено му је да је то хеленски обичај.¹³

Брумалије су пратиле песме, игре и музика у славу Диониса, а под комичним, сатиричним и трагичним маскама, упадљиво гротескним, извођене су пантомиме с дрвеним фалусима и ласцивним сценама. Уз звуке продорних инструмената који су употребљавани у ритуалима долазило се у стање транса. Помахнитали младићи су тргали своју одећу и витлали мачевима. Читава атмосфера, истичу извори, одисала је дионисијским паганским култом у коме су „блудници јавно чинили велику поквареност и пропаст у име лажно названих грчких богова”.¹⁴

¹¹ Ph. Koukoules, *op. cit.*, 28.

¹² E. Wellesz, *A History of Byzantine Musik and Hymnography*, Oxford, 1949, 79.

¹³ S. Glotz, *Les origines de la tradition du masque en Europe*, Catalogue, Le masque dans la tradition européenne, 13. juin—6. octobre, 1975, 22—23.

¹⁴ E. Wellesz, *op. cit.*

Примера ради наведимо да се 600. године у једној уличној брумалијској процесији појавио магарац кога је јашио маскиран човек у црном плашту са венцем од белог лука на глави, представљајући императора Маврикија. Њега су пратили маскирани певачи који су певали подругливе песме о императоровом личном животу. Познато је да се Маврикије у старости оженио веома младом принцезом и да се из овог брака родило много деце. За наша истраживања је занимљиво обратити пажњу на последњи стих песме: „И тада ћу ја теби за жртву принети бика“ који очигледно указује на пагански карактер жртве, пошто се бик, као што је познато, жртвовао у част бога Диониса.¹⁵

Ове уличне маскарале које су се састојале у ношењу сваке врсте маски, промени људског облика у животињско и преоблачењу мушкараца у женска одела, а жена у мушка, послужили су као мета сталних напада црквених отаца. Леп пример за то пружа и проповед Максима Туринског из V века: „Мушкарац се размекшава и губи своју мушку моћ, као да се потпуно претвара у женско и по своме понашању и по своме изгледу. Као да га оптерећује то што се он родио као мушкарац. Зар нису ружна и глупа пресвлачења, када се богом створени људи маскирају као звери или чудовишта.“¹⁶

И у првој половини VII века слично се изражава Исидор Севиљски који каже да се преоблачење и маскирање људи у звери веома проширило у виду маскарале за време новогодишњих празника.¹⁷ Амброзије Милански (IV в.) у једној проповеди осуђује празничку веселост и гужву уопште: „Узмутивши вином главе, напунивши својес стомаке храном, људи се обраћају једни другима, иду у куће . . .“¹⁸ Слично је говорио и Северијан из Габале (V в.) у својој проповеди: „Ево наступа демонско славље, и цела галерија идола и светогрба древних времена уз приношење жртава и блување ружних речи. Људи се преображавају у животиње, а мушкарци у жене.“¹⁹

Тертулијан, Кипријан и Јован Златоусти иступали су против античких представљачких форми, нарочито против мима, мимичког смеха и шала. Јован Златоусти отворено изјављује да шале и смех не долазе од Бога него од ђавола. Хришћанину, каже он, приличи само постојана озбиљност, покајање и брига о сопственим гресима. „Али управо та искључива, једнострана озбиљност службене црквене идеологије доводила је до неопходности да се изван ње, тј. изван службеног и канонизованог култа обреда и чина, легализују веселост, смех и шала, који су били истиснути из њих. Тако се, упоредо с канонизованим фор-

¹⁵ Л. А. Ельницкий, *Византийский праздник Брумалий и римские Сатурналии, Античность и Византия*, Академия наук СССР, Москва, 1975, 248.

¹⁶ *Ibid.*, 344.

¹⁷ *Ibid.*, 345.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

мама средњовековне културе, граде паралелне форме чисто смеховног карактера."²⁰ Због свега тога се путем канона наређује „да се они људи који чине нешто од горе споменутог, анатемисху, а свештеници распопе."²¹

У славу ових паганских свечаности паљене су пред кућама и на трговима велике ватре преко којих су младићи скакали уз вриску, а како извори саопштавају, призивајући Диониса, „омраженог паганина, како су га називали духовни оци“.²²

Према резултатима знаменитог грчког фолклористе и етнолога Лукатоса, Византинци су практиковали више начина преушавања: 1. ношене су животињске маске (кожа главе или кожа читавог тела); 2. носиле су се вештачке маске сличне онима из античког позоришта (с трагичним или комичним цртама); 3. лице и тело су премазивани бојама да би се изменила старост, раса или пол; 4. гаром се црnilо (лице или читаво тело); 5. глава и лице су покривани веловима и врећама; 6. мењана је одећа да би се представио супротан пол; 7. облачена је ношња неког другог занимања, нарочито војничка униформа; 8. представљан је баво с роговима и репом.²³

Из досадашњих података које смо могли да наведемо према изворима, довољно поуздано се показује да је обичај брумалија био врло развијен у народу и чврсто уклопљен у мисаони систем Византинаца.

Савремене маскиране поворке

Готово код свих данашњих балканских народа, зимски народни календар (децембар-јануар) испуњен је поред бројних празника везаних за црквени календар и врло изразитим ритуалним маскираним поворкама које се под различитим именима одржавају до наших дана. Оне се у својој идентичности, по садржају, форми и начину извођења, повезују с маскираним покладним пролећним опходима и са њима чине јединствену целину погледа на свет, једног универзалног обредно-смеховног аспекта са амбивалентним значењем.

Грчка

Период од Божића до Богојављења, „Додекамерон“ у Грчка, испуњен је древним обичајима у којима видно место заузимају маскиране поворке. Постоји више варијаната ових поворки. Пре-

²⁰ M. Bahtin, *op. cit.*, 87.

²¹ Ph. Koukoules, *op. cit.*,

²² E. Wellesz, *op. cit.*,

²³ D. S. Loukatos, *Masques et déguisements populaires en Grèce*, Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 63. Jahrgang, Heft 3—4, Basel, 1967, 177.

рушавање у животињске коже, затим маске које представљају животињске главе и сцене које се том приликом изводе: свадба, порођај, орање, отмица, битка, васкрсење, не јављају се само на копну него и на острвима, а нарочито код малоазијских Грка или код оних из источне Тракије, пре њиховог иселјавања 1922. године, обичај који данашње избеглице такође изводе.²⁴

У Тракији десетак маскираних мушкараца чине групу звану „дамала“. Један од мушкараца преобучен у женску одећу представља невесту, снапу-дамалу, остали дамалари су огрнути овчим кожама и носе маске на лицу. На врату и око ногу имају звона различите величине. Поворка се зауставља пред сваком кућом и игра уз пратњу гајдаша. Сваки учесник треба да заигра с невестом, ударајући је штапом којим фингира коитус. У току игре долази до свађе, те један од учесника симболично бива убијен, а други се ангажује да га поврати у живот. Домаћин им даје жито као награду.²⁵

На грчком Понту се у периоду од Нове године до Богојављења крећу маскиране поворке мушкараца, „луди старци“. Један од протагониста отима девојку коју одводи у кућу. Отац те девојке, са маском која има веома наглашено лице и велика звона о пасу, проналази и ослобађа ћерку, а затим убија младожењу. Девојка плаче над убијеним, а отац позива лекара да га чудотворном травом поврати у живот. Затим следи свадба с ласцивним сценама, игром и песмама уз пратњу музике и честића Нове године.²⁶

Сличне поворке са убиством младожење или једног од учесника и његовим повратком у живот, церемонијом свадбе, рађања детета, симболичним орањем ралом и играма које прате ласцивне сцене уз непристојне разговоре, изводе се у Грчкој и у време поклада, а може се рећи да су оне и по идеји и по облицима идентичне са зимским опходима. Примера ради навешћемо покладну игру „калогерос“.

Маскирани се налазе у групи састављеној од једног или два „стара човека“, или „калогероса“, који су одевени у животињске коже и имају кожне маске на лицу. Око њихових појасева висе многа звона, а носе и штапове. У неким местима, један од њих држи дрвени фалус, а други пуца пепелом из ваздушне пушке на гледаоце. У неким местима носе и вреће с пепелом у истом циљу. За њима иде стара жена у дронџима која у корпи носи лутку, такође у дронџима, која представља бебу. Вредно је пажње да у Визији ову бебу зову дете у колевци, тзв. „ликнон“ (исплетен од пружа), а она подсећа на Диониса у колевци обожаваног на Парнасу. Ова реч „ликнон“, како закључује Кириакидис није пронађена у другим деловима Грчке изузев у поме-

²⁴ *Ibid.*, 180.

²⁵ G. A. Megas, *Εισαγωγή εις την λαογραφίαν*, Athènes, 1972, 27.

²⁶ *Ibid.*, 69.

нутој Визији, а тамо се употребљава једино овом приликом. Поворку завршавају двојица или више млађих људи одевених као невесте, а називају се циганке. Они носе мачеве и бичеве и штите групу од задиркивања посматрача. Овој поворци су у неким местима придодати црнац и доктор. Група шета несташно, играјући, дижући галаму, задиркујући гледаоце на улици и на прозорима кућа дуж улице, молећи дарове обично у храни. На крају стижу на сеоски трг где се један од калогероса жени једном од невеста. Други калогерос се љути и убија управо ожењеног калогероса. Затим се „жена“ баца преко свога мртвог мужа плачући и јецајући. На крају се мртви калогерос враћа у живот властитом снагом или уз помоћ лекара. И тако је приказ завршен.²⁷

Овај догађај у Тракији прати чин орања: у плуг (рало) упрегнуте су две невесте које га вуку око сеоског трга два пута, а прати их један сејач који разбацује семе из сита. Док се ово збива, гледаоци кличу „десет шиестра кило пшенице, пет шиестра кило ражи, три шиестра кило јечма, амин боже“, „за сиромашне да има хране, о боже, нахрани сиромашне“.²⁸

Куцовласи, номадски и полуномадски сточари данашње Грчке, верују да време од дванаест дана између Божића и Богојављења испуњавају мистериозна бића, тзв. „каликанцари“ који лутају по земљи од мрака до првих петлова, чинећи људима и стоци невероватна зла. Од њих се, како они верују, човек најуспешније може одбранили прерушавањем. Говорићемо о маскраним опходима Куцовлаха са североисточног Пинда из места Самарина и околине, према истраживањима Томсона-Уејса и наших личних проматрања из Мецова са околином, извршених 1973. године.

Куцовласи називају маскирану поворку „лигучари“, а понегде „аугучари“. Под истим именом је позната у Клисурси, а Мегленски Власи називају је „демалари“.²⁹ Младићи с радошћу састављају такву групу која може имати и до дванаест лица, међу којима седам имају битне карактерне улоге и то: млада, младожења, стара жена дадиља са лутком на рукама као својим дететом, стари човек или арапин, лекар и двојица одевена у преврнуте коже са улогом медведа или овце, вука или бавола. Ови последњи имају обично маске од коже, а на главама прикачене репове од лисице, вука или козе. Они су под тешким теретом и дижу галаму и буку као муле и блеје као овце, чинећи још већи утисак док играју. Арапин такође носи слични костим. У групи се још налазе лекар, жена и поп. Садржај игре коју изводе маскрани био је увек сличан у свим местима. Арапин или

²⁷ St. Kyriakides, *Two Studies on Modern Greek Folklore*, Thessaloniki, 1968, 106–107.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *The Nomads of the Balkans*, London, 1972, 140.

старији човек досађивао би и нападао невесту, а младожења би, природно, интервенисао из чега би се изродила свађа која се на крају обично завршавала смрћу једног од њих. Покојника је обавезно оплакивала или невеста или стара жена, а у помоћ је позиван и лекар. Његовим посредством се мртава враћао у живот, а сцена се завршавала игром свих учесника у затвореном кругу око његове капе. Некада је комад укључивао у извођење и опсцене сцене чији су се трагови одржали до данас. Како смо приметили, извођење ласцивних сцена варира од места до места. Арапин понекад покушава да украде од старе жене лутку-бебу и тако изазове младожењу да се умеша.³⁰

Из традиције се разабире да је неки поп из Гревене забранио Куцовласима да изводе маскиране опходе о Новој години, па су их зато морали пренети на поклоне као карневалску атракцију.

Бугарска

Зимске новогодишње и божићне празнике у западној Бугарској прате маскиране поворке коледара: колецани, сурвакари, бабугери, арапи, цамалари и сл. Најбољи тип ових опхода пружају коледари ћустендилског краја у којима учествује седам до осам лица. Тројица су дедице, један је баба или невеста, један девер, један коњоводац и један гајдаш. У неким селима се улога дедице наслеђује у породици. Они су у поцепаним женским хаљинама, а у појасу и преко груди повезани конопцима од сламе. Око појаса имају и разне врсте звона. У горњем делу испод ношње, сваки дедица има грбу од сламе. Маске су им од издубљеног дрвета које уоквирује кожа с вуном окренутом вани, а углавном припадају зооморфном типу. Маске су често украшене и кокошијим перјем. Дедице су наоружане дрвеним сабљама и дрвеним топузима који им служе за одбрану, а у „стрељању” се служе и пепелом. Један од дедица је одређен да благосиља и прима дарове. Баба је без маске, одевена у невестинску ношњу, и преде на преслици. Девер мора да пази на бабу због тога што сељаци желе да је украду, а то би била срамота за дедицу. Гајдаш свира свадбене мелодије.³¹

Коледари изводе посебан ритуал пред сваком кућом. Најпре домаћин изнесе у решету жито, чинију брашна, хлеб, сланину, сир и сличне производе које стави на сто. Дедице за то време замахују топузима играјући коло око стола, окренути грбама (леђима) столу. Они играју разуздано, гурају се и дижу бучу. Када три пута обиђу око стола, први дедица благослови, док други ствара неописиву галаму. И овде оргијастични и фа-

³⁰ *Ibid.*, 138—139.

³¹ Х. Вакарелски, *Етнография на България*, София, 1974, 705.

лусни елементи долазе до пуног изражаја. Маскирани се венчава са невестом пред сваком кућом, поваљује је на земљу и симулира полни акт. Том приликом, дедица вади дрвени фалус окачен између ногу.³²

Коледари су се придржавали посебних правила. Нису улазили у цркву, нису изговарали хришћанска имена, нису се крстили и у потпуности су били препуштени свом предводителу.³³

Кукери су у Бугарској сасвим идентична покладна маскирана поворка с коледарима. Према Арнаудову и Вакарелском, маскирану групу сачињавају: кукер, баба, момци, девојке, цар, телохранитељ, а често и берберин, поп, лекар, мечкар, циганин и сл. Овај састав варира од места до места.

Најважније лице је кукер, један вид идеалног хероја без друштвене опредељености. Једина особина која га повезује с реалним животом је насртање на бабу која се у много случајева сматра његовом женом и с којом често симулира грубе физиолошке радње. Одевен је у овчије, козје, ребе срнеће и зечије коже, с длаком окренутом вани. Понегде обавије руке кецељом; на глави обично има маску од коже (овчије или зечије), са роговима и ушима. Уместо носа служи му црвена паприка, о појасу су окачена звона, позади има лисичји реп, а спреда сакривен испод крзна или остављен да се види добро моделиран дрвени фалус обојен у црвено. Наоружан је метлом, дрвеном сабљом или штапом. Баба је одевена у старе женске хаљине локалне народне ношње, има грбу на леђима, а спреда је понегде представљена као бременица. Лице јој је набељено или нацрвено као у невесте или грозно нацрвено. Често носи преслицу и преде, а у неким случајевима носи и дете-лутку обавијену у рите. Момци и девојке су у локалним ношњама, набељени брашном и нацрвњени. Цар је у више случајева лепо одевен младић, заогрнут скупоценим огртачем, често има дугу браду, а на глави му је кошница као круна обавијена белом марамом. На грудима су му окачени комади метала који представљају медаље. Он пуши на дугом чибучу. Обично га прате телохранитељи или га возе у колима. Понеки телохранитељи носе црвене појасеве и називају се војницима или, по турском, сејменима. Кадије и харачлије носе синдире и тефтере да би сакупљали данак. Поп је у мантији или је огрнут чергом. Цигани и мечкари су у дроњцима с награвљеним лицем.³⁴

Кукери иду улицама, обилазе куће по селима, дижу несносну галаму, играју уз заглушујућу вику, скачу, udaraју у звона и збијају шале с публиком, јурећи девојке међу посматрачима с намером да фингирају акт с поменутиим дрвеним фалусом, а

³² *Ibid.*, 706.

³³ *Календарные обычаи и обряды — зимние праздники*, Москва, 1973, 273.

³⁴ Х. Вакарелски, *op. cit.*, 701—702.

особито то чине с маскираном бабом. Поп има адекватну улогу: он венчава кукера с бабом, или маскиране момке с девојкама. Лекар притиче у помоћ ако неко од играча падне од умора или се тобоже разболи.³⁵

На крају игре појављује се цар којег носе на ћилиму или га возе колима. Они долазе на сеоски трг на којем су се сакупили сељаци и сељанке, одрасли и деца. Приређује се заједничка трпеза на којој главно место припада цару; са њим су за трпезом још и угледнији сељани без маскираних учесника. За то време се маскирани на челу с бабом упрегну у јарам с ралом. Једно уже везано за рало бива неприметно пребачено на цареве груди. Цар с чашом вина у руци наздравља и благосиља са жељом да буде много жита, више деце и слично. У међувремену, маскирани повуку уже којим је цар привезан и он падне, после чега се неочекивано прихвата рала и потера упрегнуте да ору. После неколико застајкивања узима шиник са житом и сеје. За то време га тегљачи ометају у послу, он пада на земљу и испусти шиник са житом; све се то понавља три пута. Док оре, он протом бије окупљени народ. Кад падне вече одводе га кући где приређује гозбу.³⁶

Македонија

У целој Македонији, нарочито у Скопској котлини, према истраживањима Филиповића и Кличкове, маскиране поворке мушкараца тзв. *џемалари*, *џамалари*, врше опходе по селима између Божића и Богојављења. Према нашим истраживањима у неким селима области Дебрца, примера ради у Белчишту и Струшко-охридској области, селу Подмољу, маскиране дружине се називају Василичари. Они обилазе домове на дан св. Василија. Маскирану дружину сачињавају млади људи међу којима се изаберу ове улоге: два старца са дугом брадом од кучине и изврнутим кожомом, два мушкараца у женским улогама, један као невеста са преслицом у руци, а други орвана (*ὄρφανος* = грч. сиротица), представља распуштеницу. У групи су још три девојке (маскирани мушкараци), затим војвода са оружјем, поп и лекар. Џемалари су окићени бројним звонима и клепетушама. Они започињу обред чим стигну у нечију кућу. Најпре старац са грбом на леђима нуди домаћину једну девојку, хвалећи је да је веома радна и добра домаћица. Девојка показује своју вредноћу на тај начин што сито изврће наопако, а жар са огњишта разбацује по кући. Старац у међувремену пада у несвест, а девојке плачу за њим, оптужујући домаћина да је крив за његову смрт и тражећи одштету због тога. Лекар прискаче у помоћ, а поп за то

³⁵ *Ibid.*, 703.

³⁶ *Ibid.*, 704.

време чита тобожњу молитву. Војвода узима ствар у своје руке и ислебује ко је крив за старчеву смрт; пита лекара да ли има лека, на шта му он одговара да нема. Војвода на крају тражи од домаћина да нешто плати не би ли мртвог старца избацили из куће. Након тога се позива дерач да га одере, па се тада развија шаљив дијалог и симболично комадање мртвога старца. Како примећују поменути истраживачи, у свему томе има доста слободног понашања, а објект ласцивних сцена је баба-невеста. За ову игру, цемалари добијају од домаћина дарове обично у мирницама. Према неким подацима, они благосиљају укућане, желећи им плодност у стоци, берићет у пољу и умножавање чељади. Треба напоменути и то да поворку прате свирачи на гaj-дама и шупелки уз специјалне игре и песме. Цемалари најављују долазак у сваку кућу ударањем у врата помоћу тзв. патерице — дрвеног штапа који обликом подсећа на фалус.³⁷

Србија

У периоду од Божића до Богојављења код Срба се од давнина одржавао обичај *коледа*, данас готово изобичајен сем у неким селима источне и јужне Србије. Маскиране поворке коледара код Срба биле су познате и на Косову, Горњој Пчињи, у Босни (Модрича са околином), као и код Влаха у источној Србији. Период између Божића и Богојављења познат је у народу под именом „некрштени дани” када, како се верује, крећу непозната и невидљива зла бића „караконцуле” које најбоље могу одагнати коледари, односно „сировари”, како их називају у Горњој Пчињи и суседним областима.³⁸

Коледари се почињу припремати на неколико дана пред празник Св. Игњата; праве маске и остале коледарске реквизите и уче песме. Маске могу бити од тикве, дрвета, а у новије време и од папира, на којима се потенцирају очи, нос, зуби, козји рогови; фарбају се у црвено или црно и украшавају симболима змије, јегуље, лутке, уз додатак браде и бркова од вуне или коњске длаке, све у намери да изгледају што гротескније. Припремају се још и сабље од дрвета и топузине, као и специјални штапови са задебљањима на доњем делу, тзв. „мачуге” које по речима извођача треба да симболизују фалусе. Нарочито припремају овчије, козје и јареће коже, а неки телеће с репом у које се огрћу.³⁹

³⁷ М. С. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, СЕЗБ LIV, Београд, 1939, 379—385; В. Кличкова, *Божикни обичаји во Скопска Котлина*, Гласник на Етнолошкиот музеј, Скопје, 1960, 237—240.

³⁸ М. Филиповић и П. Томић, *Горња Пчиња*, СЕЗБ LXVIII, Београд, 1955, 93—94.

³⁹ Д. Борбевић, *Живот и обичаји у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, Београд, 1958, 326.

У поцепаним оделима, дроњцима и поменутиим животињским кожама, с маскама на лицу, уз многобројна звона и клепетуше разног звука и величине, непрестано витлајући мачугама, сабљама и топузима, коледари — група младића или млађих ожењених људи — крећу у обилазак сваке куће у селу.⁴⁰ Мушкарац преобучен у женско рухо представља коледарску младу-снашу која на глави има мараму, а за појасом преслицу са кучином. Од ње се не одваја деда-дедица, старац који се брине о млади, пази је и има једну од значајних улога. Њих прати још неколико маскираних играча који певају и играју уз пратњу гајдаша, а са њима у групи налазе се још два коњовоца.

Коледарска група почиње обилазак села зором. Док пролазе селом, они праве страшну буку, певају и посећују сваку кућу сем оне која је у жалости. Један од коледара, „оала“, најпре улеће у двориште, па кад види да је улаз слободан, он даје знак осталима да крену за њим. Домаћица и домаћин их срдачно дочекују и дозвољавају им да изведу обред. Навешћемо опис обреда према Зечевићу који је, као и ми, непосредно посматрао извођење коледарског обреда у селу Брзи крај Лесковца.

„Оале (коледари) играју и скачу по кући, свуда завирују, померају ствари, лупају мачугама по поду, зидовима и намештају, машу сабљама кроз ваздух, борећи се са невидљивим непријатељима (терају караконцуле), правећи при том велику ларму, вичући и звонећи клепетушама. Оале царају ватру слично полагањенику, премећу жеравицу из руке у руке, понекад чак и седну на ватриште и ваљају се по пепелу. Током свих ових радњи стално задиркују снашку непријатним гестовима. После тога, под вођством маскираних лица, коледарска група иде око чиније са разним плодовима које за ту прилику нарочито припреми домаћин. На крају коледари ову чинију дижу увис. Најзад се извођење обреда завршава. Коледари добијају дарове, коњоводац их товари на коња и група иде даље. У песмама које се певају приликом извођења, коледари желе домаћиновој кући много среће, богатства и напретка у сваком послу кога буде започињао током наступајуће године.”⁴¹

Код *Влаха* у источној Србији, маскиране коледарске поворке су добро познате. Према Костићевом извештају, оне су се код *Влаха* у Ресави сачувале до данас. У влашком селу Суботици, коледари се маскирају као младожења, млада, младожењин момак и свирачи. Младожења има браду и бркове од вуне и нагарављено лице, а млада се набели брашном да би била као невеста. Улога младожењиног момка састоји се у томе да чува младу и носи звоно и штап. Читава дружина чини сватове који посећују сеоске домове, а предводи их један од маскираних са

⁴⁰ *Ibid.*, 328.

⁴¹ S. Zečević, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*, Zenica, 1973, 18—19.

бардаком ракије у руци. Свака кућа им дарује колаче, ракију и месо, али пре тога царају ватру у кући и благосиљају са жељама за плодност стоке, људи и берићета у пољу.⁴²

Према обавештењима која сам добио од Срба из босанских села подгорине Требаве (Копривна, Врањак и др.), они су до пре извесног времена одржавали обичај коледа. Дружину су чинили млађи мушкарци са дедом, бабом, младожењом и невестом, која је држала преслицу са дружицом, као и још неколико маскираних лица. У поноћ на мали Божић, коледари су обилазили домове и најављивали свој долазак певањем коледарских песама и повицима, ударањем штаповима и лупњавом звона. Свака кућа их је радо примала. Кад добију дозволу од домаћина за улазак у кућу, коледари царају ватру уз благослов за принос у стоци, људима и берићет у пољу. За то време, младожења би фингирао полни акт над невестом. Као награду, домаћин је коледарима делио ракију, сланину, јаја, прегршт пасуља, повесмо вуне и слично. После обилажења домова, коледари су од добијених дарова приређивали „коледарску вечеру” уз весеље и игранку. Строго је било забрањено пребројавати коледаре, јер се веровало да би неко могао умрети током године.

Покладне маскиране поворке у Србији у време месојећа имају много заједничких црта, или су готово идентичне са коледарским опходима. Оне се срећу под различитим именима као: оле, олалије, дивље свадбе, дедице и сл. Описаћемо покладну маскирану поворку из Алексиначког поморавља коју смо лично проматрали. Група младнћа или млађих ожењених људи, маскираних према одговарајућим улогама, праве свадбену поворку са младом, младожењом, старим сватом и кумом, девером, свекром и свекрвом, попом и осталим сватовима. Према улози и функцији коју играју, свако лице прави себи одговарајућу маску. Млада је у белој хаљини са велом на глави и венцем од трња, младожења има дуге бркове и браду, поп носи мантију и камилавку на глави, а у руци уместо праве кадионице има стару кутију са жаром и сувом паприком којом кади, затим бакрач са водом и метлицом којом шкروпи. Стари сват и кум држе свеће од „тулузовине”, а војвода је у дроњцима са звонима око појаса и ногу. Свекар и свекрва су такође у дроњцима; свекар носи штап, „мачугу”, са задебљањем у виду песнице на једном крају, а свекрва корпу у којој је крпена лутка која представља дете. Маскирани су тако да их нико не може препознати. Сви су на коњима и уз пратњу музике обилазе села и домове пред којима разуздано играју и благосиљају за плодност. У таквом расположењу, свекар с поменутиим штапом напада невесту и фингира полни акт. Кад се опход заврши, тада се врши чин венчања младе и младожење око неког дрвета, после чега настаје игран-

⁴² П. Костић, *Новогодишњи обичаји у Ресави*, Гласник Етнографског музеја, 28—29, Београд, 1966, 212.

ка уз страховито ударање и пометњу, У неким селима, младожења на крају мора умрети, па се „дивља свадба” претвара у „дивљу жалост” уз тобожње опело које чини поп. На крају се младожења поново враћа у живот.⁴³

Хрватска

И код Хрвата се од давнина одржавао древни коледарски обред, а најбоље и најживље у јужној Далмацији. Такође и овде се обичај вршио у току божићног циклуса, а почињао је негде и пре Божића.⁴⁴

Колебани, колијани, колендари (који изводе коледа) су мушкарци момци или ожењени људи. Они обилазе домове по селу и изводе карактеристично коледарско певање. По завршеном певању, домаћин дарује коледаре воћем, колачима, месом, пићем и новцем.⁴⁵ Код Хрвата се упоредо одржавао обичај „бирања краља”, нарочито код јадранских Хрвата. По Гавацију, овај обичај се може повезати с коледањем зато што се изводио у исто време. У Тучепима код Макарске, на пример, изабрани краљ је био предводник „колебана”. И у другим местима Далмације се извесни трагови „бирања краља” редовно повезују с „коледањем”, из чега поменути аутор закључује: „И тако је, чини се, баш само коледање, које је имало ипак већу виталну снагу од бирања краља, спасло тих нешто остатака овог обичаја.”⁴⁶

Веома значајне особености показује покладно маскирање код Хрвата које достиже врхунац у месопусту. Од покладних маскарада, за нас је најзанимљивија дружина коју чине деда и баба и њихова улога. Одевени у дроњке, са батинама, звонима и врећама пепела, они изводе опсцене сцене и збијају шале са сеоском публиком. У Истри, Хрватском приморју, Лици и Далмацији зову их дид и баба. „Њихове маске и напосе њихова улога, гесте и неслане шале свуда су у битном једнаки — па се разабере, да се не ради о самој импровизацији, већ о некој устаљеној традицији и знатној старини”.⁴⁷ Утолико пре се тачност ове констатације потврђује што се сличне или сасвим идентичне маскиране поворке срећу и код других балканских народа. Сем деде и бабе, дружину чине још неколицина заогрнута овчијим кожама и са особитим маскама од коже са великим носом, језиком и роговима, а о појасу обешеним звонима. И они носе са собом

⁴³ Д. Антонијевић, *Алексиначко поморавље*, СЕЗБ LXXXIII, Београд, 1971, 181.

⁴⁴ М. Gavazzi, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja II*, Zagreb, 1939, 66.

⁴⁵ *Ibid.*, 66—73.

⁴⁶ *Ibid.*, 62.

⁴⁷ *Ibid.*, I, 15.

врећу с пепелом. Маскирана група збија лакрдије и шале, удара гледаоце и баца пепео на њих, а нарочито гледа да се дохвати жене и са њом чини оно што раде поменути дед и баба.⁴⁸

Машкаре као што су бабе у којима женске улоге играју мушкарци у подераним женским хаљинама, с преслицом и вре-тенем, и младожења с брковима и брадом, роговима на глави, звонима око паса и пепелом којим се бране, познате су код Хрвата у разним крајевима. У Каставштини их називају звончари, а у Славонији бушари где су познати као орачи с плугом. Они врше симболично орање: двојица се упрегну у јарам са плугом и гоничем, а за њима иде сејач који расипа кукуруз, просо или пепео из вреће. Сем тога се дешава да на крају вуку још и брану. Обред се врши на сред села на тргу у присуству окупљених лица у шалу и смех.⁴⁹

У Сињској крајини се у маскираној поворци налазе дид, баба, ђаво, невеста, цуре, девер, Турчин који брани дружину и лекар. Дид има око паса неколико звона и за време опхода стално поиграва с бабом која има кудељу. Пепелом обично посипају децу која трче за машкарама. Сличне машкаре с дидом, бабом, сватовима и другима појављују се у суседним Пољицама и по целој Далматинској зајори, све до босанске стране у Ливањском пољу, тврди Бонифачић-Рожин.⁵⁰

Маскирање мушкарца у женску одећу и еротски садржај који овакви ликови изводе у поворкама, а нарочито сцене са бабом која треба да „лобаци мачку или лутку јод крпа“, веома је добро познат у многим крајевима Хрватске.⁵¹

⁴⁸ *Ibid.*, 16.

⁴⁹ *Ibid.*, 17.

⁵⁰ N. Bonifačić-Rožin, *Narodna drama i igre u Sinjskoj krajini, Narodna umjetnost*, 5—6, Zagreb, 1967—68, 519—520.

⁵¹ N. Bonifačić-Rožin, *Narodne drame, poslovice i zagonetke*, Zagreb, 1963, 187.

О другим врстама маскираних поворки као што су бирање краља или карневалска маскирања, такође позната Хрватима и другим народима западног дела Балкана, није било речи у нашем раду из разлога што маскиране поворке овога типа по својим битним обележјима како су то утврдили Гаваци, Бонифачић-Рожин и други аутори, генетски се доводе у везу са обичајима чији је корен у познатим римским сатурналијама (M. Gavazzi, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja II*, Zagreb, 1939, 65). Тако бисмо могли повући једну изломљену линију од севера на југ Балкана која дели савремене маскиране поворке на источне под јаким утицајем византијских брумалија и западне под утицајем римских сатурналија. У суштини, маскиране поворке источног дела Балкана садрже основне идеје старе хеленске и дионисијске религије и култа, док су западне ипак остале у знатној сфери утицаја и струјања римског, односно романског културног наслеђа. Ову хипотезу потврђују и други обичаји на западној периферији Балканског полуострва за које је Гаваци утврдио да трпе доста јак романски утицај (M. Gavazzi, *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb, 1978, 171).

Румунија

Фолклорни материјал о маскама и маскираним поворкама у Румуна одликује се великим богатством и разноврсношћу типова и садржаја који указују, мада не увек и не у целини, на извесне заједничке везе и сличности са истом врстом материјала код осталих балканских народа. Више писаца, од којих да споменемо Вулканеска, Попа и Малуцкову,⁵² бавили су се питањем маски и маскираних опхода код Румуна. Из онога што ови аутори доносе може се закључити да се најчешће јављају зооморфне и антропоморфне маске које су ретко усамљене. На пример, маска старац чини читаву гомилу старца-старица (баба), затим Нова година, Стара година, јарац (турка, шербуљ, брезаја, капра, цуци, камила, клоцалица и др.). Очигледна је чињеница да зимски обичаји садрже највећу употребу маски и маскираних поворки. У раздобљу од децембра до јануара одржавају се бројни маскирани обреди са особитим значењем које припада прелазу из једне године у другу, из једног егзистенцијалног циклуса у други. За разумевање материјала, према речима Попа, веома је карактеристично да знатан број маски у оквиру новогодишњег циклуса није довео само до промене функције од једног обичаја до другог него и до врло значајног преношења елемената првобитно својствених једном обичају или неколицини обичаја на све друге.⁵³

Међу бројним маскама издвојићемо занимљиву групу *брезаја*. Брезаја има животињску маску са ликом козе или лисице, а прате је вођа, деда, баба, невеста, ђаво, ловац и други. Сви су опремљени зооморфним и антропоморфним маскама које израђују сами извођачи у првим данима децембра, као и остале реквизите који ће бити употребљени током опхода. За то време се уче игре и песме како би све било спремно два дана пре Нове године. Деда носи дрвени фалус са којим изводи опscene сцене. Баба је у поцепаној одећи са које висе дроњци. Жене откидају дроњке и њима каде децу која су плашљива или болују од неких болести. Сви носе о појасу звона, а у рукама бичеве или штапове. Веома су екстравагантне маске направљене од перја домаћих животиња. У рано јутро на дан Нове године, група маскираних почиње игру од куће до куће, од села до села. На том путу брезаје трче и праве велику галаму лупајући звонима. Кад улазе у двориште, једни играју, а други изводе шале и непристојне сцене. Један се обично пење на кров куће одакле скаче у снег и ваља се. Деда са фалусом јури бабу. „Свештеници” и „калуђе-

⁵² Топло се захваљујем колегиници мр. Мирјани Малуцков на указаној помоћи у обради румунског материјала.

⁵³ M. Pop und C. Eretescu, *Die Masken im rumänischen Brauchtum*, Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 63. Jahrgang, Heft 3/4, Basel, 1967, 162.

ри” дају савете супротне црквеној догми, а „доктор” савете супротне правој медицини.⁵⁴

И друге зооморфне маске као што су турка са ликом јелена, коза-капра и сличне садрже и ликове бабе и деде који изводе опсцене призоре. Баба је увек мушкарац одевен у женску одећу, на лицу има маску, а у руци метлу. Овај лик обавезно игра са турком;⁵⁵ иначе су опходи са турком на Божић обично повезани с колиндањем. Са турком се обилазе домови у селу уз страховиту буку која долази од ударања вилица дрвене маске. Укућани као награду дају турки колач у облику Ђеврека, односно стављају га на кљун маске. Према опису опхода са турком код Румуна из места Базеша у Југославији, који доноси у своје раду Малуцкова, види се да турка умире на Нову годину.⁵⁶

Анализа ликова, реквизита и сцена

Аналитичким приступом неким најбитнијим елементима који су описани у маскираним обредима започињемо овај одељак у жељи да закорачимо у неке значајније генетске проблеме. Свакако нисмо у могућности да потанко изложимо и проникнемо у све генетске корене маскираних опхода из разлога што за многе тек предстоје дубља и сложенија научна истраживања. Видећемо да поред велике генетске сродности, значајну улогу има и сама смисаона блискост древних и савремених слика које су се упадљиво осећале и освештавале до у наше дане.

Прво, реч је о јединственом културно-религиозном феномену култа и магије плодности на коме се углавном и заснивају маскирани обреди. О овој појави биће опширније говора у завршном разматрању овога рада. Култ и магија плодности као ланац са много беоцуга, различитих по својој пореклу повезује византијске брумалије и савремене маскиране поворке. Иако су ови обреди временски доста удаљени, потпуно је суштствена њихова генетска веза са паганским празницима аграрног типа. Неуништљива столећима, магија се упркос ригорозним нападима и забранама, углавном црквених власти, жилаво одупирала ходу времена, пружајући истраживачима обиље материјала да заснују своје теорије, почев од Манхарта, Фрезера, Ланга, Брила, до Дониња, Токарјева, Гарашанина, Живковића и других.

Друго, маскиране поворке (од Византије до данас) изводе се у истом временском периоду. Нема значаја да ли је то зима или рано пролеће. „И једне и друге имају исте или сличне прописе и обичаје, и зато је оправдано и потребно да их, ако хоћемо да утврдимо какав им је циљ и значај, посматрамо заједно.”⁵⁷ По-

⁵⁴ R. Vulcănescu, *Măștile populare*, București, 1970, 140—142.

⁵⁵ *Ibid.*, 183.

⁵⁶ М. Илић, *Клоцалица, шербуљ или цурка*, Рад војвођанских музеја, 12—13, Нови Сад, 1964, 62.

⁵⁷ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 280.

знато је да се народни обичаји преносе од једног датума на други, према аналогiji основне идеје или због побрканог календара, још од времена кад је паганство било званично одстранено, а преживели обичаји се одржали са сродним унутрашњим или хронолошки блиским хришћанским празницима.⁵⁸

Календарски узето, маскиране поворке доводе се у везу са сменом годишњих доба, са сунчевим и месечевим фазама, са сменом циклуса у обрађивању земље, са аграрном годином. У тој смени је нарочито наглашен тренутак новог, оног што наступа, што се обнавља. „Тај моменат је добио шире и дубље значење. У њега су се улагале народне наде у бољу будућност.”⁵⁹ Суштински однос према времену одржавања маскираних опхода, у основи је увек одређен конкретном концепцијом космичког, биолошког и историјског времена. У свим етапама свог историјског развитка они су били у вези с кризним и преломним тренуцима у животу природе, друштва и човека. Тренуци смрти и препорода, смене и обнављања били су у празничном схватању света увек најважнији.⁶⁰ Отуда и одржавање ових обреда на прелазу једне у другу аграрну годину, на прелазу зиме у пролеће. Маскирани опходи били су истински празник времена „празник настајања, смењивања и обнављања. Они су били против сваког овековечавања, завршетка и краја, они су били окренути будућности која се не завршава”.⁶¹

Треће, састав групе је готово идентичан. То су најчешће маскирани мушкарци међу којима су најважнији ликови са животињским маскама, различитих имена и карактера, као и ликови: баба, невеста, дед, поп, лекар, Арапин, Цигани-ковачи и други.

Четврто, одећа, маске и пратећи реквизити су такође слични или потпуно идентични. То су териоморфне и антропоморфне маске са роговима, огртачима од животињске коже, са звонима око паса, руку и ногу, уз обавезан дрвени фалус или штап који на њега подсећа.

Пето, поступци у извођењу симболичних радњи и сцена које чине венчање, фингирање коитуса, орање и сејање, смрт и ускрснуће, а нарочито необуздана веселост и елементи слободног понашања су карактеристични за све маскиране поворке.

Ликови. Што се тиче маскираних ликова, нарочито падају у очи оне „чудне и дивље маске,” како их назива Визиенос, односно „животињске”, како их зове Довкинс. Маска никад не може постати једноставна ствар међу другим стварима; видели смо да се оне различито називају и да им број такође варира. Општа им је карактеристика да су најчешће териоморфне. Њихова ма-

⁵⁸ М. Арнаудов, *Студије върху българските обреди и легенди*, II, Софиа, 1972, 90.

⁵⁹ М. Bahtin, *op. cit.*, 95.

⁶⁰ *Ibid.*, 15.

⁶¹ *Ibid.*, 17.

гијска функција је очигледна и већ хиљадама година живи у човековој свести као спона између људског и надљудског. Веровало се да свака несрећа одлази пред гротескним маскама, да се пред њима ујасавају најјачи непријатељи. „У маски је оличен играчки принцип живота, у њеној основи лежи сасвим посебан узајамни однос стварности и слике карактеристичан за најстарије обредно-представљачке форме.“⁶² Према Пухнеру, то су „прве видљиве инсигнације самосвести која клија и почетног образовања Ја“.⁶³

Ова врста прерушавања представља највећи сакрални објект који се појавио већ у палеолитском сликарству. Териоморфно маскирање пролази у току неолитских култура кроз развој антропоморфизма. Према Курету, „земљорадник и сточар новијег каменог доба очевидно је био преузео териоморфно маскирање својих претходника ловаца, да би као члан садашњих мушких савеза у том маскирању доживео инкарнацију духа предака“.⁶⁴ Међутим, како је утврдио Пухнер, зооморфне маске козе и овце добијају свој велики замах тек у неолиту. Овај амбивалентни облик маске улази у античко доба, необично се развија у култу Диониса и шири у народу задржавајући се кроз цео средњи век, а модификовано до данашњег рецентног етнографског материјала.⁶⁵

Нарочито је главни лик калогерос са териоморфном маском у грчкој истоименој маскираној поворци изазвао различита мишљења. Хурмузиадес је био први који је направио поређење између калогероса и ликова у античким митовима. Неки су тврдили да је први калогерос остатак бика-Диониса, а други, каснији његов убица, да је у вези са Титаном који комада Диониса. Постоји и мишљење да је он персонификација леденог северног ветра Тракије који је кадар да уништи усеве.⁶⁶

Као што смо у опису показали, маскиране поворке прати читава група антропоморфних маски различито опремљених, међу којима једно од најзначајнијих места заузима *баба-невеста*, присутна у свим поворкама уз разумљиво варирање у сценском приказу од места до места. Баба са дететом на рукама, и поред комичних кретњи које чини уз присутност елемената пародије, дубљом анализом могу се у овом чину открити трагови светости, јер „исмејавања су у ствари замена, добро позната у народним обичајима заборављене свете и благословене личности, околност која је била највише цењена у етнологији“.⁶⁷

Гравидна баба у маскираним опходима подсећа на теракоте из Керча које се чувају у Ермитажу, а које представљају фигуре

⁶² *Ibid.*, 47—49.

⁶³ W. Puchner, *op. cit.*, 280.

⁶⁴ N. Kuret, *Zwei Boviden-Masken aus Valvasors Kupferstichsammlung*, Dona Ethnologica, München, 1973, 58.

⁶⁵ W. Puchner, *op. cit.*

⁶⁶ K. J. Kakouri, *Dionysiaka*, Athens, 1965, 88.

⁶⁷ *Ibid.*, 91.

бременитих старица чија је ружна старост и бременитост гротескно подвучена. Оне имају амбивалентно значење као и неке бремените бабе у маскираним опходима, наиме то је бременита смрт, смрт која раба. „У телу бремените старице нема ничег завршеног, постојано-спокојног. У њему се спајају већ деформисано старачко тело које се распада и још нестворено зачето тело новог живота. Овде је живот показан као амбивалентан унутрашње противуречан процес.”⁶⁸

Основна функција бабе је у томе да обезбеди општи просперитет. Због тога је радо примају и пружају јој у кућама максималне могућности да мимиком и речима импровизује опсцености, чиме се само потврђује њена магијска функција плодности и светости.

И овај лик је изазвао у науци многа контроверзна мишљења. По једнима потиче од мајке-богиње плодности, или од трачке дојиље, дадиље бога-детета, или од Фригијске Хипе. Зна се поуздано да „жена са дететом на рукама” заузима значајно место у трачком Дионисовом култу. Хомер је први поменуо Дионисову дојиљу, а Нилсон примећује да „дојиља-мајке подижу децу”.⁶⁹ Остављајући по страни Визиеносово мишљење о вези бабе са трачком Баубом у Елеусинским мистеријама и Довкинско повезивање бабе са Семелом, тачно је да је овај лик латентан реликт старе религије и према свим индикацијама она је стожер за осигурање плодности, што потврђује и Фрезер, доводећи бабу из бугарске варијанте у везу са Деметром која је родила Плутона на три пута поораној земљи.⁷⁰ Једном речју, многи у лику бабе назиру божанство вишег реда, типа Велике мајке.⁷¹

Магију плодности веома убедљиво потврђују и ликови ковача или крпо-котлара у неким маскираним поворкама, нарочито у сценама које се изводе у калогеросима. Радње које они изводе за време тобожњег ковања раоника за свето орање, заједно са Циганком која у томе помаже уз непристојно гестикულიрање и сценом фингирајућег коитуса, речито иду у прилог магије плодности. Истурени стомаци, велики носеви на маскама, грбе и томе слично, такође су симболични знаци бременитости или плодности.

Реквизити. Од реквизита у светковини брумалија и савременим маскираним поворкама, *фалус* заузима најзначајније место. Фалус је од дрвета и великих је димензија, често обојен у црвено, а може бити и звоно које подсећа на фалус или штап у сличном облику, као и други предмети који симболично имитирају фалус. Овде треба додати и „ликнон”, кошарицу од пружа напуњену плодовима, тзв. „кунумију” у грчким калогеросима, у

⁶⁸ M. Bahtin, *op. cit.*, 34.

⁶⁹ M. Nilsson, *A History of Greek Religion*, Oxford, 1952, 76.

⁷⁰ K. J. Kakouri, *op. cit.*, 92.

⁷¹ В. Чајкановић, *op. cit.*, 287.

којој се на средини међу плодовима налази усправљен позлаћен фалус. Народ верује у његову властиту снагу. Овде се на врло сликовит начин сусрећемо са директним обликом аграрне магије која припада најдубљој прошлости.⁷²

Магија плодности се нарочито очитује у настојању да се фалус до максимума користи у опшцим призорима, нарочито у симболичном вршењу коитуса, што је потврђено у свим маскираним опходима балканских народа. Агресивност која се врши овим објектом допринела је да фалус постане једна врста фетиша. Он има свој посебан квалитет, облик и функцију; чланови заједнице и маскирани који изводе радње с њим убеђени су у његово конкретно постојање и свемоћну плодност.⁷³

Ромеос је скренуо пажњу на „фалусфобију“ у сцени кад маскирани играч ставља фалус у поорану земљу и покушава да седне на њега. Поменути аутор употребљује овај тренутак са Дионисовим мистеријама када је иницијант седао на дрвени фалус, што је чинило део ритуала „фалусфобије“.⁷⁴ Какуријева саопштава да се фалус стављао покрај „мртвог“ водећег играча у калогеросу из Визије, подсећајући да је овај тренутак познат из археолошких испитивања која су открила употребу фалуса у погребним церемонијама у области Стримона и у Малој Азији.⁷⁵ Наведимо уз то и пример да се фалус стављао у семе пре сејања, јер је народ веровао да се њиме може осигурати „добра жетва“.⁷⁶

Паралелни примери са фалусом срећу се и у другим балканским ритуалима и данас и у време антике. Дионис као бог растиња и плодности био је код Грка и бог фалуса. У свечаним поворкама у његову част, како их описује Плутарх или Аристофан, ношен је фалус енормних величина и певане су фалусне песме. Фалусни култ је чинио део церемоније нарочито у сеоским Дионисовим свечаностима.⁷⁷ Овај природни амблем бога, фалус, носио се пре сетве у поља да би се утицало, како добро примећује Нилсон, на плодност земље. Како саопштавају извори, поворка с фалусом чинила је гротескан утисак уз многе непристојне симболе.⁷⁸ Наведени примери откривају јасан фалусов циљ за осигурање плодности, његово древно порекло које је археологија и историја утврдила и његов универзалан карактер који је доказала етнологија.⁷⁹

Звона, клепетуше, прапорци су неизбежан прибор маскираних играча, а јављају се још у најстаријим сведочанствима. Звон је уобичајен реквизит „у митолошким сликама, сликама које су се од праискона сједињавале са сликама у маскираним опхо-

⁷² K. J. Kakouri, *op. cit.*, 95.

⁷³ В. Матић, *Психоанализа митске прошлости*, Београд, 1976, 201—202.

⁷⁴ С. А. Romaios, *Cultes populaires de la Thrace*, Athenes, 1949, 144.

⁷⁵ K. J. Kakouri, *op. cit.*, 101.

⁷⁶ *Ibid.*, 102.

⁷⁷ М. Арнаудов, *op. cit.*, 84.

⁷⁸ M. Nilsson, *Greek Folk Religion*, Philadelphia, 1940, 36.

⁷⁹ K. J. Kakouri, *op. cit.*, 102.

дима".⁸⁰ Утицај звоњаве звона на родност поља и стоке потврђен је у многим извештајима. Из говора Јанотуса, Раблеовог средњовековног јунака, сазнајемо да је од звоњаве звона зависила родност винограда париског округа.⁸¹

Сцене. Сцене које изводе маскирани играчи потичу из живота као што су свадба и смрт, или из тока аграрних радова као што су орање и сејање. И једне и друге су у константној вези с плодношћу. У сценским радњама имамо најбољи пример контаминације и синкретизма архетипских радњи и ликова.

Све те маскиране сцене тежиле су фиксирању управо самог тренутка преласка и смене двају временских периода, старог и новог, оног који умире и оног који се рађа, време у коме се старо преплиће с новим и које не дозвољава било чему да се овековечи. Нагласак у свему лежи на будућности чији је утопијски облик стално присутан у маскираним опходима.

Готово у свим маскираним поворкама, значајан тренутак представља *свадбена церемонија* са много елемената пародије иза које се назиру и фактори дубље светости. Она припада аграрно-мимичкој представи еротског сједињења испуњеног опсценостима. Централна личност је невеста (преобучени мушкарац) са симболичним садржајем обреда за плодност која се постиже путем аналогне магије. Јахање свадбене поворке на коњима, а много чешће на магарцима, одговара византијској поворци срама на хиподрому.⁸² Додајмо да је магарац играо у антици велику улогу у комеопатској магији парења и множења, отприлике исто онако као бик, јарац, или голубови по разним земљама хеленскога истока.⁸³

Кад је реч о магарцу, поменимо и „Празник магарца“ као најчистији израз празничног смеха средњовековне цркве. Он је уведен у спомен Маријиног бекства с малим Исусом у Египат на магарцу. Служене су и посебне „магареће мисе“; до нас је допро официјум такве мисе који је саставио клерик Пјер Корбељ. У маскираним опходима, у центру овог празника нису се нашли ни Марија ни Исус, него је фигурирала девојка с дететом. Међутим, најважнију улогу је играо сам магарац са својим ревањем пошто је магарац један од најстаријих и најживљих симбола плодности. Поменимо и то да су слике магарца као симбола плодности веома познате у легендама о Фрањи Асишком.⁸⁴

Један од веома занимљивих фаза у маскираним опходима јесте мимичко извођење *орања и сејања*. И овде се сусрећемо са једним од најстаријих ритуала. Има много доказа за „свето орање“ како у антици тако и у данашњем не само балканском него

⁸⁰ M. Bahtin, *op. cit.*, 230.

⁸¹ *Ibid.*, 232.

⁸² W. Fuchner, *op. cit.*, 237.

⁸³ M. Марковић, *Предговор Апулејевој књизи „Златни магарац“*, Београд, 1954, 14.

⁸⁴ M. Bahtin, *op. cit.*, 92.

и европском фолклорном материјалу.⁸⁵ Фрезер који пружа доста примера „светог орања и сејања” сматра да су се они који су мимиком изводили орање и узгајање жита надали да ће осигурати успех првом стварном орању које је касније следило. Осврћући се нарочито на свето орање у калогеросима, Фрезер каже: „Вероватно се привидно орање изводило из истог разлога. Овај закључак је извучен из представе сејања која томе следи, и из молитве за богату жетву која долази након тога и даје смисао трачкој церемонији.”⁸⁶

Чин орања прати сејање. Семе се држи у сити, што је такође врло стара традиција. Сито је старо оруђе и симбол плодности, што је посведочено у савременом етнографском материјалу, а његова светост је потврђена у Дионисовом култу, култу Хекате и античкој Бауби.⁸⁷ Символично бацање семена на земљу из које долази зачеће и рабање новог, одакле све расте у изобиљу и окрепљује, представља гротескан реализам маскираних опхода. Овде је изражена најјача тежња народа ка изобиљу и благостању. Компонента ове слике је у смени годишњих доба, засејавање, зачињање, умирање, рашћење и слично. Појам времена који се имплицитно налази у овој слици јесте појам цикличног времена природног и биолошког живота.⁸⁸

Циљ осигурања плодности најбоље се испољава после орања и сејања, у тренутку када се Кукерос хвата са својом женом Кукерином. Он је савлађује после хрвања и баца на поорану и посејану земљу и симболично врши коитус уз употребу дрвеног фалуса.⁸⁹ Имитирање сексуалног спајања на поораној земљи познато је иначе и у грчком Ортакију, Кнопеку и другим местима у којима се изводио калогерос. И овде се чин „спајања” изводио на поораној земљи. Какуријева с правом закључује да је у овим ритуалима оживљен Хомеров и Хесиодов мит, према којему је Деметра, богиња вегетације, која је имала коитус са великим херојем Јастоном на три пута поораној њиви, после тога родила Плутона.⁹⁰

За поменуте и сличне симболичне сексуалне сцене и склоности оргијастичког типа, Матић је написао да су „иначе потиснуте и инхибиране и представљају абреакцију инфантлних сексуалних хипотеза о сједњавању с божанством у виду ритуала плодности”.⁹¹

Приметили смо да се маскиране поворке завршавају драматском представом *смрти и ускрснућа* главних личности. Врло занимљиву паралелу смрти и ускрснућа налазимо у Апулејевим

⁸⁵ K. J. Kakouri, *op. cit.*, 103.

⁸⁶ J. G. Frazer, *The Golden Bough*, London, 1925, 86—70.

⁸⁷ K. J. Kakouri, *op. cit.*, 104.

⁸⁸ M. Bahtin, *op. cit.*, 30—33.

⁸⁹ M. Арнаудов, *op. cit.*

⁹⁰ K. J. Kakouri, *op. cit.*, 100.

⁹¹ B. Матић, *op. cit.*, 196.

Метаморфозама (II век наше ере) у којима аутор описује светковину у граду Хипати у Тесалији у част бога смеа која представља ритуалну драму карневалског типа са маскама. Ова светковина је обухватала вођење једног „фармакоса“ околу по граду, привидну борбу у којој је један од супарника био убијен, нарицање, откриће да жртва није мртва и јавно одавање почести победнику, односно оживелој (васкрслој) жртви.⁹²

Неки истраживачи разабирју да ускрснуће главних јунака представља остатак мука и поновног рабања бога Диониса. Међутим, бриљантна Какурџева далеко сигурније и документованије потврђује ову мисао на примеру калогероса речима „скромни Калогерос, тај хтонички бог који умире, дух регенерације биљног живота који се налази данас под знаком Бакуског тиасоса, је можда преостатак древног аграрног модела, из којег је произишао бог Дионис, у историјској ери грчке цивилизације. Он је можда најдаљи предак и свакако последњи потомак Диониса“.⁹³ Мегас овај тренутак у грчким калогеросима сматра симболизацијом уповавања и клијања семена.⁹⁴

Према другим истраживачима, сцена смрти и ускрснућа је оптички сасвим схватљива у смењивању дана и ноћи, у сунчевим и месечевим менама, а нарочито у циклусу вегетације за годишње доба, као и за природан ход човековог живота: смрт-рођење. То је у хришћанској есхатологији приказивање Христове смрти и ускрснућа; једном речју, старо време умире, а ново долази у живот.⁹⁵ Овде добро пристају познате речи Духа Земље из Гетеовог *Фауста*: „Смрт је укључена у живот, и, упоредо с рођењем, одређује његово вечно кретање.“ У ствари, завршна сцена смрти и ускрснућа у маскираним обредима симболично означава сигурност живота за људе који зависе од неразвијеног и примитивног аграрног начина привређивања.

Не само у сцени смрти и ускрснућа него и у сцени бацања семена на симболично поорану земљу види се начело апсорбовања и начело рабања. Сахрањује се и сеје истовремено, усмрћује се да би се омогућило поновно боље и веће рабање. Умирање значи ново рабање. Отуда оно има не само уништавајуће значење које негира него и позитивно значење препорода. Овај акт има амбивалентан садржај, што значи да се истовремено негира и афирмише.

Читав ток маскираних сцена прате ударци, тучњава, гурање и сличне радње, а све то има симболично значење и амбивалентан смисао. „Ударци су ти који истовремено и усмрћују (у најгорем случају) и дарују нов живот, који окончавају оно што је старо и започињу оно што је ново. Ова весела и распојасана игра,

⁹² Апулеј, *Златни магарац*, Београд, 1954, 56—64.

⁹³ K. J. Kakouri, *op. cit.*, 107.

⁹⁴ G. A. Megas, *op. cit.*

⁹⁵ W. Puchner, *op. cit.*, 279.

која има свој дубоки смисао, значи свргавање старог света и слободно рабање новог.⁹⁶

На крају ове анализе треба додати и то да поред обредно-ритуалног озбиљног чина стоји упоредо и други, смешовни, који прати маскиране поворке. Они су уједињени и утичу један на други. Дакле, имамо озбиљне и комичне ситуације и слике. Онај истински смех који се јавља у маскираним опходима има амбивалентан и универзалан значај. Он не негира озбиљност магије у обреду и њену изузетну светост, него је прочишћава и допуњава. „Смех не допушта озбиљност да се окамени и одвоји од бесконачне целовитости живота. Он успоставља ту амбивалентну целовитост.“⁹⁷

Дионисов култ

Велики синкретизам обреда, митова и верских представа учинио је религију Диониса већ у седмом веку најомиљенијим пучким култом читавог старог века.⁹⁸ Већ од центра одакле је зрачио, Тракије, мит о овом божанству које умире и раба се на прелазу јесени у зиму, врло рано је био репродукован мимички у најпосматранијим обредима с циљем да се испољи његова благотворна снага магијског утицаја на плодност. Записано је да су жене Тракије, с буктињама у тамној ноћи, у хаљинама од лисичје коже и са огртачима од срнеће и козје коже, лутале по планинама и тражиле бога Диониса.⁹⁹ Тако су се Трачани, пише Фукар, трудили да достигну оно божанско лудило које је распаљивало Диониса. Веровали су да ће у томе успети следећи свога господара, невидљивог а присутног, у његовом трчању по планини.¹⁰⁰

Изванредан познавалац Дионисовог култа Жанмер сматра да су главне Дионисове свечаности падале у зиму и започињале у децембру. Један од најважнијих спољних елемената су маскараде које су светковане у сваком селу. Главна церемонија се састојала у поворци која је носила фалус, свакако великих димензија, што је било пропраћено певањем песама и приношењем жртава. Поворка је имала карактер магије намењене унапређењу поља и вртова и плодности домаћинстава.¹⁰¹

Као божанство целокупне плодности, људске, сточне и аграрне, Дионис је био опремљен свим атрибутима и свим инструментима који се употребљавају у таквом ритуалу. Ту је на првом

⁹⁶ M. Bahtin, *op. cit.*, 96.

⁹⁷ *Ibid.*, 138.

⁹⁸ W. Puchner, *op. cit.*, 289.

⁹⁹ M. Арнаудов, *op. cit.*, 83.

¹⁰⁰ Према Е. Ањичкову, *Зимски празници и обичаји*, Гласник Скопског научног друштва, XV—XVI, Скопље, 1936, 234.

¹⁰¹ H. Jeanmaire, *Dionysos, histoire du culte de bacchus*, „Payot”, Paris, 1951, 37, 40.

месту био поменути фалус, а сам култни назив Бик за бога Диониса, како је утврдио Будимир, има стидно значење.¹⁰² Једном речју, Дионисове светковине представљају најразвијеније обреде за плодност.

Стручњаци су широко и са разних страна истраживали трачка веровања дионисијског типа и дали извесне нужне премисе о настанку Дионисовог култа у трачким селима, селима Македоније и Мале Азије, утврдивши да се они одржавају и чувају у сточарско-земљорадничким срединама од античких времена кроз цео византијски период до наших дана. Аутори пружају несумњиве доказе за становиште о трачком пореклу дионисијских веровања на Балкану које допуњују познавањем грчке цивилизације у Европи и Малој Азији. Према Будимиру, грчка племена су преузела од индоевропских старинаца Дионисове игре и мистерије.¹⁰³ На основу епиграфских споменика и археолошких ископина, с једне, и данашњих етнографских података, с друге стране, створене су многе хипотезе о Дионисовим обожавањима.¹⁰⁴

Са сигурношћу је утврђено да се веома ретко може пратити континуитет вршења неког култа кроз векове као што је случај са Дионисовим култом. Савремени народни обичаји који спадају у најстарији стратум религије, најдуготечније су од свих сачували реликте Дионисовог култа, а *маскиране поворке*, додајмо, два доминантна аспекта ове религије: *Диониса као представника плодности и вегетације* и *Диониса као представника умрлог и васкрслог бога*.

О овим питањима су у науци изречена различита мишљења. Примера ради да наведемо Веселовског који цитира Копранина по коме су брумалије празник демона, доводећи их у везу са Дионисом, творцем просперитета и плодности.¹⁰⁵ Брум, односно „Врум по пореклу је Дионис”, пише у Крмчији из 1269. године.¹⁰⁶ Најзад, треба подсетити и на то да се назив *брумалија* обично изводи из латинске речи *bruma* = *brevissima*, *brevissima dies* (најкраћи дан). Придржавајући се углавном митолошке теорије, Томашек сматра да су брумалије које су слављене почетком зиме биле у ствари празник Диониса.¹⁰⁷

Почев са Довкинсом 1906. године, Фрезером, Нилсоном и другим научницима, а нарочито са истраживањима грчких струч-

¹⁰² М. Будимир, *Са балканских источника*, Београд, 1969, 109.

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ К. Ј. Kakouri, *op. cit.*, 51—53.

¹⁰⁵ А. Н. Веселовский, *Генварския русалии и готския игры в Византии*, Сборникъ отдѣлення русскаго языка... XLVI, № 6, Санктпетербургъ. 1889, 286.

¹⁰⁶ V. Mošin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I dio, opis rukopisa, Zagreb, 1955, 24—54.

¹⁰⁷ W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia*, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1868, Heft I bis III, Wien, 1869, 351—404.

њака Ромеоса, Мегаса, Какуријеве, Лукатоса и других, дошло се до значајних открића у аналогијама између савремених грчких маскираних опхода и Дионисовог култа. Упоредивао се читав спектар феномена и доводио у везу са Дионисом. Арнаудов је био нешто умеренији у томе, али је ипак упозорио на извесне везе и сличности Дионисовог култа и савремених маскарада.

Јереси као чувари и преносиоци традиције

Велика временска удаљеност између савремених маскираних опхода и древних брумалија не допушта нам да због недостатка извора јасније осветлимо континуиран пут ових обреда и њихов развитак од најстаријих времена до данас, и да уочимо макар и толико пута преправљен ред значајних елемената Дионисовог култа. Познато је, међутим, како истиче Арнаудов, да је отпорна снага обреда много већа него она у миту, као и ревносна проповедања црквених отаца који су с протестом гледали еуфоричне паганске празнике придодате хришћанском календару који су продужавали да живе у народним масама или као забаве или као магијски обичаји везани за сточарско-земљораднички живот.¹⁰⁸

И поред ових тешкоћа, истраживања средњовековних јереси на Балкану, нарочито у новије време, отварају нове видике за решавање континуитета дионисијске религије. У византијским и средњовековним јересима утврђено је да се одржавају стара веровања и ритуали. Јеретици, које је прогањала и црква и држава, непрекидно су се кретали Балканом и у контакту са сељачким масама богатели идолатријски супстрат. Према истраживањима Какуријеве, јеретици су постали примаоци и преносиоци магијских веровања, а посебно екстатичке традиције која је цветала у Тракији и Малој Азији и била подржавана у разним облицима обожавања код христијанизованих становника. Уместо хришћанства, идолатрија балканске религије цветала је у натприродним привиђењима, екстатичким играма, прорицањима и маскираним процесима.¹⁰⁹ Јереси које су нарочито утицале на прерушавања били су месалијанство и еухитство. Током XI века, оне су имале јаке заједнице у Тракији.¹¹⁰ Нарочито се еухитима, како су их називали у Грчкој, приписује „екстатичко лудило” које је доносила игра, а као веома познати играчи могли су да проричу и истерују зле духове. Друга велика јерес, која је нарочито будила дионисијско обожавање и помагала развијање паганских обичаја, било је павликијанство.¹¹¹ Култ ватре, воде и

¹⁰⁸ М. Арнаудов, *op. cit.*, 90.

¹⁰⁹ К. Ј. Какouri, *op. cit.*, 58.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*

жртвовања животиња, заједнички дионисијским веровањима, били су у широкој примени код павликијана.¹¹²

Од свих поменутих јереси раширила се нарочито богумилска међу словенским сељацима. Богумили су такође носили много паганских елемената који показују велику сличност са данашњим народним обичајима и веровањима. Поменимо иницијације и тајна друштва „тиасосе” и сл. Какуријева закључује да су све поменуте јереси сачувале карактеристике Дионисовог култа који је поникао у Тракији и Малој Азији. Јереси су унеле свежу крв у остатке древног дионисијског веровања у народном култу. Затворена братовштина јеретика помогла је трачким хришћанима да одрже своје предачке свете тиасосе, паганске обичаје, упоредо с хришћанском религијом. То је довело и до постојања бахантско-хришћанских тиасоса у Тракији XII и XIII века.¹¹³ И поменути Жанмер истиче да су словенски јеретици хришћанства сачували и поново оживели древне паганске ентузијастичке култове.¹¹⁴

Васић је још 1925. године упозорио на то да је павликијанска јерес у XVIII веку у Бугарској сачувала и одржала паганска веровања и ритуале Дионисовог култа. Конкретном анализом, аутор утврђује да су павликијани у XVIII веку пренели у Бугарску раније елементе религије вегетационог демона, или су их они затекли у народу кад су дошли у Бугарску и тек тада их усвојили ради лакшег пропагирања свога учења. И против наше воље, исто питање се намеће при испитивању и проучавању било којег народног веровања или обичаја на Балканском полуострву — закључује писац.¹¹⁵

Ањичков је 1936. године озбиљно скренуо пажњу на могућност да су средњовековне јереси одржале древне обичаје паганског карактера. Он је на основу записа Александра из Ликополиса у Египту (III в.), једног од оштрих противника манихејаца, закључио да је реч о симпатијама манихејаца према Дионисовом култу, мистерији растргавања Диониса, а нарочито о Дионисовим оргијама. Ањичков истиче да је у доба Климента Александријског „постојало још веровање да је Дионис као дете био одузет од Титана и да су га спасили Атина и Зевс. Тај стари антички мит не само што није био заборављен до првих столећа хришћана, већ је играо нарочито видну улогу и у тадашњим верским схватањима”.¹¹⁶ Митраизам, манихеизам и гностицизам сачували су стару дионисијску традицију — закључује Ањичков.¹¹⁷

¹¹² *Ibid.*, 60.

¹¹³ *Ibid.*, 63.

¹¹⁴ Н. Жанмаире, *op. cit.*

¹¹⁵ М. Васић, *Павликани у Бугарској XVIII века и религија вегетационог демона на Балканском Полуострву*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, V, Београд, 1925, 203.

¹¹⁶ Е. Ањичков, *op. cit.*, 235.

¹¹⁷ *Ibid.*, 236.

Најновија веома опсежна истраживања Драгојловића поткрепљују претпоставку „да су пресудну улогу у прихватању и преношењу елемената диониске религије одиграли манихеји и богумили”.¹¹⁸ Његове анализе неких кулtnих обреда код балканских Словена, нарочито оних са маскама, прерушавањима и пантомимом у средњем веку, показују да „нису ништа друго него улично приказивање мита о страдању и васкрсавању Диониса, на чему су богумили градили своју есхатологију”.¹¹⁹

Као доказ да су се богумили и сличне средњовековне јереси доиста придржавале паганских ритуала, против којих је устајала званична црква, говори и *Синодик цара Борила* из 1211. године, у Палаузовом препису 42. глава у Дриновљевом 49. глава. У првој листи анатема жигошу се богумили (и сличне јереси) што 24. јуна, на дан рођења Јована Крститеља, обављају неке тајне култове (ритуале), за које он каже да су слични хеленским.¹²⁰ Мада се име празника не спомиње директно, очигледно је да се прави алузија на празнике розалија које су одржаване управо 24. јуна на дан летње солстиције. Иако он не говори о самим брумалијама, овим примером смо желели да додамо још једну потврду тези Какуријеве, Жанмера, Ањичкова и Драгојловића да су богумили и друге средњовековне јереси били чувари и преносиоци паганских култова и ритуала, у нашем случају Дионисовог култа сачуваног у брумалијама и савременим маскираним поворкама балканских народа.

Закључак

Из свега напред изнетог, логично произлази да се у завршној речи синтетизују наши погледи на нека покренута питања и да се отвори перспектива за њихова даља продубљивања, другачија и новија осветљавања. У одељку који смо анализирали покушали смо да одредимо генезу и културно-историјско порекло значајнијих елемената заступљених у маскираним обредима. Овде бисмо се најпре осврнули на једно доста тешко и замршено опште питање, питање *континуитета* које је у етнолошкој науци изазвало веома контроверзна и полемичка мишљења.

Са бечком Муховом школом која је прихватила теорију континуитета Допшеа, преко Аубина, Хефлера, Штумпела, Лингмана, Мојлија, Појкерта, код нас Гарашанина, Бошковића и других, постоји добар део научника противника теорије континуитета или присталица другачијих схватања, од којих ћемо споменути: Генепа, Мозера, Баузингера, Вилгемана, Брикнера и Бенедикто-

¹¹⁸ D. Dragojlović, *Tračko kulturno i kultsko nasleđe kod balkanskih Slovena*, Godišnjak, IX, Centar za Balkanološka istraživanja ANUBiH, 7, Sarajevo, 1972, 186.

¹¹⁹ *Ibid.*, 185.

¹²⁰ M. Г. Попруженко, *Синодик цара Борила, Български Старини VIII*, София, 1928.

ве. Због ограниченог простора, овде нисмо у могућности да цитирамо мишљења свих наведених писаца на која ћемо се позивати у даљем излагању кад то буде потребно.

Уз неке напред поменуће ауторе, ми узимамо континуитет као појаву ознаке једне дуге непрекинуте традиције, у нашем случају традиције маскираних обреда на Балкану. Кад је у питању један овакав етнолошки феномен који дуго траје, појам континуитета се и сам намеће. Једна изразито сложена традиција, чија је полазна тачка Византија, тачније речено антика и, даље, праисторија, а која још живи у непосредној садашњости, мора рачунати не само са посезањима уназад него са мање или више свесним инаугурисаним ренесансама.¹²¹ То ће рећи да се континуитет не може једнострано посматрати, јер постоји „низ синхроних пресека који могу да припреме једну поуздану историју традиције која иде даље од регистровања сродних детаља у разним епохама”.¹²² Стога кад кажемо континуитет, ми мислимо на живу традицију, јер она, по Брикнеру „има на уму конкретно продужавање, ништа рудиментарно, никакву супротност према животу који иде напред, већ чак нешто живо и зато променљиво у временском континууму историје. Традиције нису без времена, већ пре везане за време, а ипак истовремено везујући време, један конститутиван трајни елемент људске културе”.¹²³

Зато се континуитет не поставља као статички појам, него као жива традиција која је човеку из много разлога била нужна кроз читав след историјског развоја. У преношењу те традиције с генерације на генерацију, у руци сваког новог преносиоца доживљавала је извесне мање или више промене и прилагођавања која су најпре морала да задру у само људско биће да би и даље живела. То се већ толико потврдило на примерима народне песме и игре, а ево посведочује се и на самим маскираним поворкама. Стога уочене истоветности конгруенције, слагања и типолошке једнакости у маскираним обредима балканских народа не узимамо као окамењене културне фосиле, него као појаву у смислу *mutatis mutandis*. По Бошковићевим речима, у питању је један дијалектички процес симултаних појава континуитета.¹²⁴

Да резимирамо. За континуитет маскираних обреда битно је истаћи да су настављали да живе хиљаде година. У свом дугом процесу развитка било је старих наслага, али и новог раста, обогаћивања новим смислом, новим народним нацањима и ми-

¹²¹ Н. Bausinger, *Zur Algebra der Kontinuität*, Berlin, 1969, 15.

¹²² *Ibid.*, 17.

¹²³ W. Brückner, *Kontinuitätsproblem und Kulturbegriff in der Volkskunde*, Berlin, 1969, 44.

¹²⁴ Б. Бошковић, *О неким проблемима развитка материјалне и духовне културе и ликовних уметности средњег века у Македонији*, Зборник посветен на Димче Коцо, Археолошки музеј на Македонија, VI—VII, Скопје, 80—81.

слима, новим народним искуствима. Захваљујући томе, маскирани обреди су могли постати моћно оружје у овладавању не само натуралистичком, бесмисленом сликом стварности, него и самим процесом њеног настајања, смислом и смером тога процеса. Бахтин каже: „Отуда онај најдубљи универзализам и трезвени оптимизам народно-празничног система слика у маскираним обредима.“¹²⁵

Вера у моћ маскираних обреда била је огромна у сељачким народним масама Балкана. Она се везивала са актом плођења, рођења, обнављања, нарочито с плодношћу у аграрним производима и стоци, а све то повезано са једном светлом и чистом будућношћу. Весео испраћај зиме, старе године, и радостан сусрет пролећа и нове године чувао је током векова слику смене и обнављања, раста и изобиља. Све те слике засноване временом и утопијском будућношћу, народним надама и стремљењима, биле су израз општенородних веселих испраћаја епохе која умире и нове која се рађа.¹²⁶

Изнете констатације потврђују се многим чињеницама. Стабилизујући се на Балкану у периоду од VII—IX века као носиоци своје културне традиције, словенска племена су се мешала са аутохтоним становништвом које је било под античким и византијским утицајима, прихватајући у целини или делимично културу домородаца. У нашој науци је писано о овим појавама.¹²⁷ Тако је Византија као земља Јелина и јелинизованих аутохтона пружала балканским дошљацима и обичаје, култове и ритуале. Потврђено је, пише Васић, да придоншлице примају вишу културу аутохтона.¹²⁸ И сам Аубини је веома документовано разрадио у својим студијама идеју о прихватању виших културних добара.¹²⁹

У етнологији између два рата, Лингман је пишући о паралелама у традицији показао врло убедљиво да су неки елементи античке народске културе пренети чак на Запад посредством Византије. За неке од тих појава одређује и приближне датуме. Исти аутор говори о обичајима на Балкану да су веома слични, управо из разлога што је Византија одиграла значајну улогу у предавању традиције.¹³⁰

Не само географски услови који су одувек подстицали сточарско-ратарски тип економије на Балканском полуострву, као и сложене историјске околности, него и социјални паралелитети и једнакости на Балкану који су имали за стварност вековима се-

¹²⁵ M. Bahtin, *op. cit.*, 228.

¹²⁶ *Ibid.*, 115.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ M. Васић, *Дионисос и наш фолклор*, Глас Српске академије наука, ССХIV, Београд, 1954, 163.

¹²⁹ H. Bausinger, *op. cit.*, 34.

¹³⁰ W. Liungman, *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein*, Studien zur Geschichte der Volksbräuche, 2 Teile, Helsinki, 1937, prema H. Bausinger, *op. cit.*, 12.

љачко, аграрно-сточарско становништво као доминанту, морају се имати у виду кад се говори о континуитету.

Унутар балканског простора створен је локални месни колорит са истим или сличним културним карактеристикама које су се разликовале од оних у осталим деловима Европе. Створен је специфичан животни и обичајни стил, како би га назвали неки научници, који је човек ових простора уобличавао у фундаменталним порецима и себи логичним структурама. Отуда се и показују тако велике подударности и истоветности на Балкану. Наведимо као илустрацију два примера из сфере материјалног живота: сељаци на Балкану обављају прву сетву увек у одређено време, или истерују стоку на планине увек у одређени дан, што се радило вековима (постоје и писани докази), а то је одређивало и поделу године у сељачким делатностима на више усталих етапа.¹³¹ Вековима се није изменило ништа ни у неким оруђима у обради земље ни у другим пољопривредним справама.

Нашу тезу о континуираној живој традицији маскираних обреда најјаче потврђује феномен култа и магије плодности, на чему су се у мисаоном смислу и заснивали ови обреди. Брикнер би ову појаву протумачио као једну општељудску манифестацију која подлеже истим менталним предиспозицијама човека на читавој земљиној сфери, пошто је човек *animal symbolicum*, како га је окарактерисао Касирер, па је стога и његова психа недељива.¹³² Отуда магија не исказује, по Брикнеру, никакву старосну вредност, па ни континуирану појаву древних времена. Свакако да истоветни принципи магије и култа плодности могу бити универзални пошто их у идејном смислу налазимо и у другим културама, што по нама само потврђује њихову дубоку архаичност и исконску старост. Међутим, Брикнер заборавља да се поступци у њиховом практичном извођењу веома разликују, а они управо и дају одређене специфичности не само појединим етничким групама и народима него и временским епохама.

Идејна спона тако далеке прошлости са савременим маскираним опходима, изражена кроз религиозну везу култа и магије плодности, може имати епистемолошки статус хипотезе. Међутим, она се упркос томе очигледно намеће, као што се то у анализи могло видети, кроз све ликове са маскама, сценама које маскирани играчи изводе и реквизитима којима се служе. А најважнији тренутак обреда је у томе да се магијом донесу жељена добит и последице.¹³³

Корене магије плодности потражили смо у античком културном наслеђу дионисијске религије, иако археолошки материјал открива основе овој појави у много даљој прошлости, далеко пре појаве Дионисовог култа на балканским просторима.

¹³¹ W. Brückner, *op. cit.*, 18.

¹³² *Ibid.*, 40—42.

¹³³ D. Antonijević, *Magija u stvaralaštvu stočara balkanskih naroda*, Rad XVII Kongresa saveza folklorista, Poreč, 1970, Zagreb, 1977, 475—480.

Главни разлог лежи у томе што смо потврде нашим становиштима најбоље налазили у дионисијским маскираним церемонијама из којих се, како бележе писани извори, највећи део магијских елемената вешто инкорпорирао у византијске брумалије.

Вековно изоловане у својој аутархичној економији, балканске народне масе су чувале пламен дионисијских веровања. Овде добро пристаје Чајдлова мисао о непрекидном преношењу и трајању древних веровања: „Група коју је прогонила глад, није се усубивала да рескира промене. Било је опасно противити се мистериозној магијској сили, која је била у обрнутој сразмери према економској стабилности једне групе.”¹³⁴

Ако се вратимо праисторији видећемо да је Homo sapiens и његов ловачки начин живота створио читаву магијску епоху, остављајући на зидовима бројних пећина слике ловачких животиња и читаве пантомиме лова са стрелама и маскама. Сви ови магијски ловци, како негдашњи у праисторији тако и садашњи код неких још заосталих племена, габали су стрелама или још увек габају слике и кипове да би тиме сигурније погодили њихове оригинале.¹³⁵

Неолитска епоха представља вишу етапу у развоју човечанства, са сложенијом економијом и духовним животом, са већим бројем магијских манифестација и веровања. Основу магијских обреда ове епохе чинио је култ плодности у коме је велику улогу играла плодност земље-тла, али и плодност животиња, оних које су служиле за исхрану човека. Отуда и велики број хомеопатских магијских радњи у циљу повећања саме плодности.¹³⁶ У оквиру култа плодности на Балкану у неолиту се осим мајке-претка, односно мајке-земље, у њеним разним варијантама јављају и представе животиња на пример говечета, овце, козе, на теракотама неолитске пластике везане за култ плодности, а нарочито значајно место у томе култу припада бику.¹³⁷

Настала у праисторији, у првобитној друштвеној заједници, магија је у разним видовима пренета у каснија историјска раздобља и у сукобу с цивилизованим друштвима амалгамисала се и добијала нове облике и садржаје. За нашу тему има битан значај појава магије у дионисијским маскираним церемонијама, о чему је напред било речи.

Примере које смо користили о маскираним обредима и који потврђују култ плодности и хомеопатске магије крију и једну одређену логику и психологију, један одређен мисаони процес и схватање. Основни принцип на којем почивају поменуће магијске радње јесте принцип аналогije или сличности. Емпиријска представа повезаности свих ствари према њиховој сличности,

¹³⁴ G. Childe, *Man Makes Himself*, London, 1956.

¹³⁵ Д. Антонијевић, *op. cit.*, 475.

¹³⁶ Д. Гарашанин, *Религија и култ неолитског човека на централном Балкану*, Неолит централног Балкана, Београд, 1968, 224—245.

¹³⁷ *Ibid.*

представа да оно што је слично изазива слично, да сличне радње изазивају сличне последице.¹³⁸

Иза свих магијских радњи којима су прожете маскиране поворке, у целом том магијском принудном изазивању појава путем њихове имитације и везом по сличности и додиру да би се обезбедила плодност, човек се налази посред тих ствари и у акцији са њима. Он је морао да имитира те спољашње везе и постепено да овладава њима. Уклопљен у ствари и као део ствари, човек се преко магије осећао уједно и господаром тих ствари, једном речју „магијска психологија самосвести и владања над стварима била је психологија људске моћи у природи.”¹³⁹ Дакле, човек је магијом схватао и објашњавао своје друштвене односе, њоме савлађивао саму природу и постепено овладавао њоме. Фактор човека и његова акција мењали су природну средину и стварали нове друштвене односе. Овај подсвестан али крајње хуманистички став представља суштину ствари у којој је нова димензија човек била одлучујућа поред природне и друштвене структуре. У свему томе, нагласак је лежао на будућности чији је утопијски облик био стално присутан у маскираним опходима.

Резултати наших истраживања засновани на хипотези култа и магије плодности не искључују друге познате вредности у овом домену истраживања које се заснивају на култу предака и апотропејским радњама. Заступници оваквих теорија Мојли и други, у нас Чајкановић, виде у маскираним опходима душе умрлих предака које долазе у одређене дане у години и посећују своје најмилије. Прерушена лица представљају инкарниране претке који могу бити под животињским или људским маскама. У прилог своје тезе засноване углавном на југословенској етнографској грађи, Чајкановић даје ове аргументе: маскиране поворке се изводе за време задушница, па чине саставни део мртвачког култа; на разне начине прерушена лица, особито са животињским маскама и уопште животињским атрибутима, са звонима и клепетушама, са разним улогама и крајње разузданим понашањем представљају демоне за које се „може претпоставити да имају мртвачки карактер, тј. да су то душе покојних предака.”¹⁴⁰ Аналогије за ову хипотезу, други аутори налазе углавном у античком културном наслеђу, полазећи од употребе маске у погребним церемонијама и Хипокритове мисли да мртви доносе храну, раст и живот. Мојли је ишао тако далеко да је у „дроњавом оделу” у које су маскирани играчи били преобучени видео „појаву распадања лешина”, односно инкарнацију покојника и подземних божанстава од којих зависи опстанак човека на земљи.¹⁴¹

¹³⁸ Д. Антонијевић, *op. cit.*, 479.

¹³⁹ Љ. Живковић, *Историјско порекло и типови празноверица*, Београд, 1955, 227.

¹⁴⁰ В. Чајкановић, *op. cit.*, 281.

¹⁴¹ К. Meuli, *Schweizer Masken*, Zürich, 1943, 25, 44.

Без обзира на изнете хипотезе, основна срж, срж погледа на свет маскираног обредног система слика, не оставља никакве сумње у генетско, формално и сликовито сродство византијских брумалија и савремених маскираних опхода на Балкану. Човек је у маскираним опходима био обузет једним нарочитим самоосећањем које добија конкретно-чулну видљиву форму своје масе и свога јединства, како је то Гете приметио, а Бахтин дефинисао речима „народ је осећао своје јединство у времену, своје непрекидно трајање у њему, своју релативну историјску бесмртност. Зато све празнично-народне слике фиксирају управо постојање раста, недовршене метаморфозе, смрти и обнављања. Јер, све те слике су двотелесне (у крајњој линији), свуда се наглашава тренутак рабања, бременитост, порођај, стваралачка снага итд.”¹⁴²

Наша разматрања завршићемо констатацијом да су у данашњим маскираним обредима највећег дела балканских народа извршене огромне трансформације, пре свега у губљењу исконске магијске везе којом се желело утицати на збивања у природи. Радикално се променио човеков однос према маски и маскираном обреду који се из некадашње светости, фантазма и апстракције претворио у карневалску атракцију туристичко-комерцијалног типа. Маскирани играчи и публика нису више свесни сакралног карактера обреда, пошто су мотиви и веровања ове врсте потиснути, а са њима и оне апстрактне и спиритуалистичке премисе. То је само доказ да данашњи човек више не посматра маскиране поворке очима и мислима свог далеког претка.

BYZANTINE BRUMALIA AND CONTEMPORARY MASKED PROCESSIONS OF BALKAN PEOPLES

S u m m a r y

The Byzantine Brumalia and the modern masked processions of the Balkan peoples have not been so far studied in ethnology. The Byzantine documents offer interesting data concerning the Brumalia in the Balkan areas throughout the centuries. In addition to these historical sources, which allow us to conceive the picture of these popular festivities, the author finds his paper also on the recent ethnographic-folkloric materials of contemporary Balkan peoples, recorded chiefly in the course of the XIXth and XXth centuries. The author utilized, moreover, also the mate-

¹⁴² M. Bahtin, *op. cit.*, 272—273.

rials he had collected himself in the field, as well as the data from the rich scientific literature on the masked processions in general.

After some introductory considerations, the author gives a description of the Byzantine Brumalia, based on the sources which had been preserved on this subject and presents after that in detail the masked processions of modern Balkan peoples (Greeks, Bulgarians, Macedonians, Serbs, Croats, Roumanians).

In a special section the author makes a comparative analysis of the masked processions pointing out the fact that there exist many conspicuous resemblances and congruities as regards the figures, paraphernalia and scenes.

The author describes then in detail and analyses the ancient masked processions in the cult of Dionysos, finding in this cult the roots and possible starting points to the masked processions of the contemporary Balkan peoples. The author observes that many elements of Dionysiac beliefs and ritual processions have been preserved with some Christian heretics, particularly with Messalians, Euchites and Paulicians. These heresies were, in author's opinion, in the course of the Middle ages, guardians and transmitters of the pagan masked rites in the Balkans.

In his final considerations the author draws the conclusion that the masked processions are founded on the cult and magic of fertility as essential common meaning. He thinks, however, that the masked processions have resulted, in all probability, from the essentially identical masked processions of the Dionysos's cult.

According to the author, the transmitters of the pagan traditions of the cult of Dionysos were, in the *first* place, the Byzantine popular Brumalia which maintained themselves for a very long time among the masses of people, and *secondly*, the above mentioned heresies which constantly preserved and practised the beliefs and rituals of Dionysiac masked processions. Within the framework of these final statements the author re-examines critically also the anterior interpretations of masked processions (e. g. the opinion of the independent origin of processional rituals, supported by the opponents of the theory of continuity, as well as the explanation of processions as annual visits paid by the souls of the deceased) and finds that these interpretations, being founded on improper starting assumptions, have not yielded any satisfactory results.

In a word, the author proves that the contemporary masked processions of the Balkan peoples are connected, formally and substantially, to the Byzantine Brumalia, i. e. to the festivities by which was celebrated Dionysos in antiquity. He based this thesis on historical sources and on the rich ethnographic-folkloric materials. By means of the comparative method and the theory of continuity, the author discovered the real forces in the mediaeval heresies which had preserved and transmitted the tradition of masked processions.

Верена ХАН

Балканолошки институт САНУ
Београд

ТРГОВИНА ДУБРОВАЧКИМ СТАКЛОМ У ЈУЖНОЈ ИТАЛИЈИ И НА СИЦИЛИЈИ

Данас већ располажемо многобројним и поузданим доказима да се од XIV до XVI века производило стакло у Дубровнику. Истраживања у дубровачком Архиву пружила су разноврне податке о тој производњи, пре свега о њеној историјској основи и временским оквирима којима је била омеђена. Архивска трагања била су такође подстицајна за проучавање неких посебних питања која се прешлићу око економског, културно-историјског и занатско-уметничког феномена што га представља старо дубровачко стакло. Засебну групу питања чине она која се односе на трговину стаклом дубровачке производње уопште,¹ а посебно у областима које се налазе изван балканских међа. У том контексту, архивске вести о извозу дубровачког стакла у јужну Италију и на Сицилију, упркос томе што их је мало и што су ограничене на кратак период, представљају занимљив предмет за изучавање. Пошто у објављеним студијама и делима о економским и културно-уметничким везама између Дубровника, с једне, и јужне Италије и Сицилије, с друге стране, о том проблему још није било речи, нашу истраживачку радозналост усмерили смо у том правцу.

У једном нашем раду методско-програмског значаја који се односио на питања идентификације старог дубровачког стакла, истичући првостепену улогу археологије у тој идентификацији, ми смо на основу писане грађе поделили интересне сфере трговине дубровачким стаклом на неколико „археолошких зона“, односно изложили смо програм изучавања по географским областима које се поистовећују са том „археолошком“ поделом.² Архивски подаци груписани „зонски“ указали су на то да би круг

¹ V. Han, *Fifteen and Sixteen Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey*, *Balkanica*, IV, 1973, 163—178; исти, *Трговина дубровачким стаклом у Албанији у XVI веку*, *Balkanica*, VII, 1976, 269—290.

² Исти, *Problèmes relatifs à l'identification de l'ancienne verrerie ragusaine*, *Balkanica*, V, 1974, 215—233.

интересовања научника у потражњи за дубровачким стаклом са циљем његове идентификације требало да се прошири и на јужну Италију и Сицилију, односно на његову „пету археолошку зону” наше класификације.³

Подаци, истина малобројни, из докумената дубровачке администрације, понајвише из судских списа у вези с парницама о покретним добрима, показују да поменуто „пету археолошку зону” дубровачког стакла чине три области: Апулија, Калабрија и Сицилија. Откривени подаци дају основ да се размена добара између Дубровника, с једне, и апулијских, калабријских и сицилијанских лука, с друге стране, осветли из новог угла, откривајући у међусобном промету нове садржаје трговања: увоз у Дубровник биљног пепела, једне од основних сировина за производњу стакла, и извоз дубровачког стакла у суседне прекоморске области.

Пре излагања архивске грађе о стакларским везама између Дубровника, с једне, и Апулије, Калабрије и Сицилије, с друге стране, осврнућемо се уопштено на значај који су имале ове области италијанског југа кроз средњи век у односу на стакло. Затим, у интерпретацији писане изворне грађе поћи ћемо од сировинске основе, а наставићемо приказом деловања дубровачких радионица, односно стаклара појединачно који су њима руководили. Учинићемо такође покушај да утврдимо која је и каква стаклена роба из Дубровника била увожена у јужноиталијанске и сицилијанске луке и настојати да сагледамо могуће стилске карактеристике тога стакла. На крају ћемо потражити одговор на питање који су чиниоци у односном периоду могли да утичу на извоз дубровачког стакла у јужну Италију и на Сицилију.

I

Писани извор казује, а археолошки налази потврђују, да су јужна Италија и Сицилија, налазећи се на средокраћу између источног и западног Средоземља, представљале у средњем веку интересну сферу произвођача стакла са разних страна. У развоју стакларства овога дела Италије и коришћењу стакла уопште имале су значај везе са византијском производњом,⁴ исламском,⁵ каталонском,⁶ тосканском,⁷ муранском,⁸ дубровачком.

³ Исто, 216, 219, 220.

⁴ D. B. Whitehouse, *Ceramiche e vetri medioevali provenienti dal castello di Lucera*, *Bollettino d'Arte*, III—IV, 1966, 178; D. B. Harden, *Some Glass Fragments mainly of the 12th—13th century A. D. from Northern Apulia*, *Journal of Glass Studies*, VIII, 1966, 71; A. Grabar, *La Verrerie d'art byzantine au Moyen âge*, *Monuments et mémoires*, T. 57, 1971, 118.

G. R. Davidson, *Corinth*, Vol. XII, *The Minor Objects*, Princeton, N. Jersey, 1952, 83, 87.

⁵ D. B. Whitehouse, *op. cit.*, 176—177, фиг. 30.

⁶ F. D'Angelo, *Produzione e consumo del vetro in Sicilia*, *Archeologia Medievale*, III, 1976, 388.

⁷ *Ibid.*, 382, 383.

⁸ Вид. белешке 14, 15, 16.

Иако су Сицилија и јужна Италија у средњем веку, у свом историјском развоју блиско повезане, имале такође у вези са стаклом неке заједничке црте, обе ове области су, истина данас још мало истражене у односу на средњовековно стакло, показивале у том смислу и неке особености. Последњих година указивана је знатнија пажња археолошким испитивањима средњовековних локалитета на Сицилији. Истраживачким радом је откривено да је на овом великом острву италијанског југа повремено одржавана производња стакла већ од VII века,⁹ зна се и да је негована у XI—XII веку,¹⁰ а такође у позно средњовековно време.¹¹ Недавна археолошка ископавања два локалитета, Палермо (Steri) и Бела (Gela), изнела су на светло дана стакло настало у раздобљу од XIII до XVI века.¹² Локални иконографски и писани извори навели су истраживаче на мишљење, изражено у прелиминарним извештајима са тих ископавања, да је део тога стакла настао у домаћим локалним радионицама.¹³ У претпоставкама о пореклу наведеног стакла није узета у обзир могућност да међу тим налазима можда има и производа произишлих из муранских радионица. Међутим, на то недвосмислено упућују резултати анализа форми, декорације и уопште стила неких откривених примерака стакла, целих или фрагментарних, а архивски подаци подржавају те могућности.

Писани извор обавештава, на пример, да је Сицилија у XIV веку била за муранске радионице једно од изворишта кварциног песка,¹⁴ неопходне сировине у производњи стакла. Ова је чињеница, без сумње, такође утицала на то да су мурански производи већ тада довожени на Сицилију.¹⁵ Такође се треба подсетити и на то да су кроз месински мореуз, кроз ту капију путева према источном или западном Средоземљу, пловили бродови из Венеције натоварени робом, и да су готово по правилу пристајали у месинској, односно палермској луци, где су узимали храну и где се вршио претовар једног дела робе која је одатле потом отпремана у разне правце. Тако је већ током XIV века у Месину стицало и муранско стакло које је ту налазило своје купце.¹⁶ Подаци каснијег датума из дубровачког Архива пружају прилог том сазнању и потврђују неки континуитет у допремању муран-

⁹ F. D'Angelo, *op. cit.*, 384.

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ *Ibid.*, 382.

¹² G. Falsone, *Gli scavi allo Steri*, Atti Coloquio Internazionale, Archeologia Medievale, Palermo, 20—22 sett., 1974, edit. Palermo, 1976, 110—122; F. D'Angelo, *op. cit.*, 380.

¹³ F. D'Angelo, *op. cit.*, 382—388.

¹⁴ L. Zecchin, *Cronologia vetraria veneziana e muranese dal 1332 al 1345*, Rivista della stazione sperimentale del vetro (RSV), № 5, sett.—ott. 1973, 215.

¹⁵ *Ibid.*, *Vetriere muranesi dal 1326 al 1350*. RSV, novem., decem., 1971. Estratto, nep. 4.

¹⁶ *Ibidem*; G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall XI al XVI secolo*, Venezia, 1961, 199.

ског стакла на Сицилију, било да је реч о неком венецијанском броду који је кренуо за Месину па се због непредвиђених разлога зауставио у Дубровнику где му је роба регистрована, међу којом и стакло,¹⁷ било да је неки Дубровчанин трговао муранским стаклом у Месини.¹⁸

Археолошки налази са неколико локалитета у северној Апулији које је објавио Д. В. Харден (D. V. Harden) навели су овог истакнутог познаваоца историје европског стакларства на претпоставку да би у Апулији требало тражити једну од карика у развојном ланцу прелажења извесних облика и декорације — карактеристичних за стакло византијске производње у Коринту из XI—XII века — на готичко стакло западне и северне Европе.¹⁹ У том смислу је постало значајно и средњовековно стакло откривено у Југославији; наиме са подацима које пружа, питање византијског утицаја на европско стварање у стаклу од XIII до XV века добија на ширини. О пореклу чаша декорисаних ситним капима или пужићима које се јављају у средњој и северној Европи, на пример, већ је Харден претпоставио да у преносењу овог типа чаше, познатог у византијском Коринту, улогу посредника између коринтских радионица и западне и северне Европе није одиграла само Италија него да су утицаји из тих радионица прелазили и преко Балканског полуострва према јужној Италији и централној Европи.²⁰

Средњовековно стакло откривено у северној Апулији навело је истраживаче Љ. Којић и М. Венцл (M. Wenzel) на мишљење да стакло налажено у Босни и Херцеговини — које показује неке аналогije са апулским — вероватно потиче из тог дела Италије и да је „путевима соли“ стизало у ове области.²¹ Разнимоилажења у датовању обе групе предмета, апулских и херцеговачко-босанских, први до 1300, а други из XIV—XV века, уколико то датовање остане непомерљиво, представљају озбиљну препреку оправданости таквог резонувања. У целом нама познатом фонду докумената из Дубровачког архива који се односе на средњовековно стакло и стакларство од XIV до XVI века, такође нисмо до сада наишли на податке који би потврдили да је стакло из Апулије или са Сицилије као роба доношено у Дубровник, или да је посредством тога града слато у његово ближе или даље залеђе.

Не улазећи у овом тренутку у разматрања и оцену хипотеза у односу на порекло, важност и значај апулских налаза средњовековног стакла, као и у односу на њихове формалне аналогije са налазима у ближим и даљим европским, посебно балканским

¹⁷ Хисторијски архив Дубровника (даље НAD), *Diversa notariae* (Div. not.), 100, 95'.

¹⁸ Div. canc., 168, 91' at.

¹⁹ D. V. Harden, *op. cit.*, 70—78.

²⁰ D. V. Harden, *op. cit.*, 72.

²¹ Lj. Kojić — M. Wenzel, *Medieval Glass found in Yugoslavia*, *Journal of Glass Studies*, IX, 1967, 92—93.

зонама, упркос неким њиховим формалним специфичностима намеће се закључак о извесној општој стилској повезаности стакла које по времену настанка одговара раздобљу развијене готике у Европи. За ту појаву имали су пресудан значај утицаји из једног заједничког изворишта облика и декорације стакла, а то је била пре свега византијска производња уопште, посебно она у Коринту, уосталом до данас и најбоље позната у сфери тог стварања у византијском свету. Касније је деловала Венеција, односно Мурано, који су производно и технолошки оснажени враћали свој дуг византијском стакларству извозом својих производа у земље источног Медитерана, понајпре у саму Византију. То стакло је било формално прилагођено потребама византијских потрошача и њиховом укусу, али је оно као роба налазило купце и у земљама Европе, па тако посредно утицало на ширење формалних специфичности ранијег византијског стакла.

Поред археолошких налаза у Апулији, посебно занимљивих у односу на питање формалног развоја готичког стакла у Европи, општу слику о стаклу у том делу Италије допуњују архивски подаци из XV и XVI века који сведоче о набавкама занатско-уметничких предмета од стакла из муранских радионица за представнике горњих слојева друштва,²² чиме се сазнање о ондашњој општој доминацији муранског уметничког, тзв. луксузног стакла у Европи проширује новим подацима.

II

Већ у првом раздобљу историје дубровачког стакларства познатом на основу писаних докумената откривају се везе Дубровника са Апулијом у односу на набавку сировина. Кад је мурански стаклар Мафеус Пелианико (*Marheus Pellianicus*), познат такође из муранских писаних извора,²³ 1324. године организовао стакларску радионицу у Дубровнику, он је исте године откупио 14 миљара пепела од приобалних морских биљака (*cinere gatina*), довезеног из Апулије.²⁴ Количина од 14 миљара — нешто више од пет тона²⁵ — била је довољна да се произведе око 8 тона стакла.²⁶ Набавка у Апулији једне од основних сировина за производњу ста-

²² L. Zecchin, *Cronologia vetraria... dal 1455 al 1468*, RSV, vol. 6., № 4, 168; *Ibid.*, *Decoratori di vetro a Murano dal 1480 al 1500*, RSV, vol. 7, № 4, 1977, 179; *Ibid.*, *Il vetro „cristallino” nelle carte del Quattrocento*, *Vetro i Silicati*, № 38, 1963, 24; A. Gasparetto, *Identifikacija potopljenog broda kod Gnalića*, *Zadarska revija*, br. 34, 1977, 386, bel. 20.

²³ L. Zecchin, *Cronologia vetraria... dal 1332 al 1345*, RSV n. 5 (1973), 213; V. Han—L. Zecchin, *Presenze balcaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani*, *Balcanica*, VI, 1975, 80, 89, 90.

²⁴ HAD, *Div. not.*, 4. 73'.

²⁵ Прерачунато на данашње мере, један миљар износио би око 358 кг; вид. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд, 1960, 103.

²⁶ L. Zecchin, *Cronologia vetraria... dal 1363 al 1376*, RSV, vol. 4, 1974, 66.

кла била је без сумње условљена не само географским фактором, односно релативном близином двеју обала једног мора, и можда развијеном трговином тим пепелом, него је на њу могла повољно утицати и чињеница да су Дубровчани за време млетачке управе над њиховим градом уживали исте привилегије и царинске властице на подручју Апулије као и Млечани.²⁷

Нађено је још неколико временски доста удаљених података о увозу биљног пепела, тзв. „соде“ из Апулије у Дубровник.²⁸ Пошто је „сода“ добијена од пепела приобалних морских биљака употребљавана такође при производњи сапуна и у сукнарству приликом бојења тканина, њоме се трговало без обзира на тренутне потребе једне одређене занатске делатности као робом која је обећавала добру и сигурну зараду.

Биљни пепео набављан у Апулији довозио се у Дубровник из Монополија, Галиполија и Бриндизија.²⁹ У тим лукама се трговало пепелом из Бејрута (*cineres barutine*)³⁰, а вероватно и локално произведеним. Наиме, познато је да се у XV веку на Сицилији добијао пепео за производњу стакла од домаће биљке називане „хеба“, из групе *chenopodiacea*.³¹

III

Архивски подаци којима се располаже о извозу дубровачког стакла у Апулију, Калабрију и на Сицилију ограничени су на последњу деценију XV века. У то време је у Дубровнику деловала радноница мајстора Николе Ифковића (*Nicolaus Ifchovich*), прва од дотад постојећих у граду за коју се зна да је развила продају својих производа у земље изван Балканског полуострва.

Из докумената, други по реду познати фамулус стаклара Николе Ифковића, Антоније Милов (*Antonius de Milo*), тужио је 15. јула 1494. дубровачког трговца Николу Петровога (*Nicola de Petri*) због тога што му није исплатио вредност стаклене робе која је износила 37 и по дуката, а коју је за Антонијев рачун продао у двема лукама јужне Италије: у Отранту и Котрону (данашњи Кротон).³² У тужби се наводе 1.660 боца и 4.360 чаша, дакле нешто преко 6.000 стаклених предмета, а такође и један сандук „кристалинског“ стакла бројчано неутврђене садржине.

²⁷ M. Popović-Radenković, *Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo angioino (1266—1442)*, Archivio storico per le Province Napoletane, n. s., vol. XXXVII, 1957, Napoli, 1958, 15.

²⁸ HAD, *Mobilis* (ord.), 14. 112'; *Testamenta not.*, 31.64; В. Хан, *Разматрања о технологији и организацији рада у дубровачком стакларству (XIV—XVI век)*, Зборник, 19—20, Музеј примењене уметности, Београд, 1975, 76, 86.

²⁹ HAD, *Mobilis* (ord.), 14. 112'; *Test. not.*, 31. 64.

³⁰ HAD, *Test. not.*, 31. 64.

³¹ F. D'Angelo, *op. cit.*, 388.

³² HAD, *Mobilis*, 14. 84'.

Из ових података се по логици могао извући закључак да је то стакло било дубровачко, и да је као власништво шегрта стаклара Николе Ифковића било произведено у Ифковићевој радионици.

Свега годину дана после тужбе Антонија Миловог јавља се нова са другим актерима у вези са једном пошиљком стакла из Дубровника која је била послана такође у калабријску луку Котрон. У документу од 21. новембра 1495. године, извесни Антоније Марка Иванова (*Antonius Marci Johannis*) тужи Николу Миличића (*Nicolaus Milicich*) са Колочепа што му није платио за подвоз робе коју је Антоније превезао из Дубровника за Котрон.³³ Међу том робом су се налазила и два велика сандука са стаклом, без сумње дубровачке производње.

У последњој деценији XV века, тужбе и надаље остају једини извор обавештења о већим и мањим пошиљкама дубровачког стакла транспортованог у јужну Италију и на Сицилију. Тако стаклар Никола Ифковић подноси 1496. године тужбу против Марина, сина Павла Андријиног Јелића (*Marinus Pauli Andree Jelich*), зато што му није поднео обрачун за стакло у вредности од 26 дуката које је Никола посредством тог Марина отпремио на Сицилију да га тамо прода.³⁴

Никола Ифковић се и надаље спори са члановима породице Јелић којима је као својим зајмодавцима давао у консигнацију стакло у сврху намире дугова, на што се био раније обавезао.³⁵ Тако Ифковић 28. фебруара 1497. подноси тужбу против Мариновог оца Павла Андрије Јелића (*Paulus Andree Hielich*) због 30 дуката које му је остао дужан за стаклену робу продату на Сицилији.³⁶ Са овом Ифковићевом тужбом прекида се след података о продаји дубровачког стакла на другој обали јужног Јадрана. Међутим, постоје наговештаји да је Апулија и у првим деценијама XVI века била интересно подручје трговине дубровачким стаклом. Наиме, кад је била реч о стаклу које се тада производило, истицало се и такво које је требало да одговара потрошачима у Апулији (*vitrum conveniens pro Apulia*).³⁷

У остварењу јадранске прекоморске трговине Дубровника, документарну вредност имају такође помени о појединачним предметима од стакла који су се налазили у инвентарима личног пртљага, или уопште у пописима покретних добара путника на морској путањи од Дубровника до лука јужне Италије и Сицилије. С обзиром на време кад се ови предмети јављају, они по логици дозвољавају претпоставку да су произишли из дубровачких радионица. Ова је претпоставка нарочито оправдана у случајевима кад су странци са „друге обале“, најчешће из Апулије,

³³ HAD, *Mobilis* (ord.), 14. 192.

³⁴ HAD, *Mobilis* (extra) 15. 170.

³⁵ HAD, *Debita* not., 56. 144'.

³⁶ HAD, *Mobilis* (extra), 16. 47'.

³⁷ HAD, *Deb.* not., 68.163'.

боравили дуже време у Дубровнику и кад су враћајући се у родни крај преносили тамо своју покретну имовину,³⁸ или су њихова мобилна добра под мање срећним околностима, односно у случају њихове смрти у Дубровнику, била службено враћена у земљу или град одакле су дошли.³⁹ У тим инвентарима се наводе предмети од стакла уз понеку описну појединост, које су иначе при већим пошиљкама стакла по правилу изостављане. Ови описи помажу да се састави нека, истина крња и бледа слика о формалним вредностима стакла дубровачке производње односног времена.

Иако је долазак уметника, занатлија или уопште стручњака разних специјалности из јужне Италије и са Сицилије у средњовековни и ренесансни Дубровник или одлазак таквих личности у наведене области био релативно чест, до сада још није нађен податак да су у том кретању стручног људства активно ангажованог у својој специјалности, између две суседне обале учествовали и стаклари. Можда би Бовани из Липере (!) — (Johannes de Lipere) — за сада представљао једини изузетак. Наиме, он је као мајстор за справљање стаклене смеше (magister concie vitri) био ангажован у радионици предузимача Борба Фирентинца (Georgius Georgii domine Guçii de Florentia) на Пилама, а његово се порекло по претпоставци доводило у везу са главним градом липарског архипелага.⁴⁰ До сада је успело да се пронађе мало података о одласцима стаклара из Дубровника у јужну Италију или на Сицилију. Сврха њихових путовања била је трговина, а трговало се стаклом⁴¹ или неком другом робом, на пример бобом и др.⁴² Није нам познат ниједан пример о директном ангажовању неког дубровачког стаклара у производњи стакла на југу Италије.

IV

Решавање питања формалних карактеристика дубровачког стакла и његових могућих естетских квалитета у време кад се њиме трговало у јужној Италији и на Сицилији представља сложен посао. Слика о дубровачком стаклу с краја XV века стиче се на основу вести, најчешће шкртих на речима, које су разним поводом бележили његови савременици. Према томе, ондашња стакларска лексика чини главну основицу за домишљања о могућим типским и стилским специфичностима предмета дубровачке стакларске производње којима се тада трговало преко мора.

³⁸ HAD, Mobilia (extra), 15. 16' at.

³⁹ HAD, Deb. not. pro comuni, 1. 89.

⁴⁰ В. Хан, *Архивске вести о стаклу у Дубровнику из XIV и прве пол. XV века*, Зборник, 15, 1971, Музеј примењене уметности, Београд, 46.

⁴¹ HAD, Mobilia, 14. 84'.

⁴² HAD, Cons. rog., 56.18; Div. canc., 149.143', 144; 160.86; 161.2' at; 166. 130.

Архивски подаци о стакленим предметима дубровачке израде из последње деценије XV века, када је оствариван њихов извоз у јужну Италију и на Сицилију, дозвољавају пре свега њихово груписање на „обично“ стакло (*vetro comune*) и на такозвано „кристалинско“ (*cristallo; vetro cristallino*), танко, прозачно и безбојно. Подела се затим могла извршити по намени на предмете од стакла за кућну употребу, за таверне и винарске коморе. Пада у очи релативно велика разнородност термина унутар једне групе сродних предмета. Тако је, на пример, било у употреби неколико назива за боце, што је без сумње уследило због разлика у њиховој типологији, односно због њихове различите намене: *bozia, fiala, fiasco, ingastara, patrina, zuccha*. Исто се запажа и у наводима о чашама: *bichieri, bochali, calixi, ciati, coppe, gotti, tazze*.⁴³ Вероватно је да су осликани примерци који се помињу,⁴⁴ истина ретко, представљали мурански импорт. Било је и разних других употребних предмета од стакла као сланика, мастионица, наочара. Извесно се зна да су стакла за наочари израђивана у Мурану.⁴⁵

Лексичком грађом о предметима од стакла који се помињу у време кад се трговало дубровачким стаклом у јужној Италији и на Сицилији добијени су по броју скромни основни елементи за решавање сложених питања око њихове формалне идентификације и утврђивања њиховог могућег естетског квалитета. Ова питања постају још сложенија због чињенице да је главни и водећи стаклар у Дубровнику у периоду који нас интересује био домаћи мајстор Никола Ифковић који је, како се претпоставља, познавао савремено муранско стварање у стаклу. Наиме, дубровачка влада заинтересована за стакларску производњу одобрила је 1491. године зајам Ифковићу за пут у Италију, а требало је такође да из Италије доведе добре мајсторе у Дубровник.⁴⁶ У 1492. години, у Дубровнику се појавио стаклар Никола из Мурана (*Nicolaus de Murano*),⁴⁷ а следеће године Бовани Петра из Венеције (*Johannes Petri de Venetiis*).⁴⁸ Првome се убрзо изгубио траг, а други је неколико година био ангажован на раду у Ифковићевој радионици.⁴⁹

Боравак Николе Ифковића у Италији, присуство муранских мајстора у Дубровнику и директно учешће једног од њих у Ифковићевој радионици, поред чињенице да је муранско стакло повремено али стално довозено у град, без сумње су се одразили на изглед предмета које је тада израђивала екипа стакларских радника на челу са Ифковићем. Уверени смо да је ондашње

⁴³ Пошто су подаци о боцама и чашама релативно бројни, то се овом приликом не излажу односне сигнатуре.

⁴⁴ HAD, Div. canc., 87. 116'.

⁴⁵ A. Gasparetto, *Il vetro di Murano, Venezia*, 1958, 60.

⁴⁶ HAD, Cons. rog., 26. 201'.

⁴⁷ HAD, Cons. minus, 24. 182.

⁴⁸ HAD, Div. not., 73. 8.

⁴⁹ HAD, Div. not., 73. 8; *Mobilia (extra)*, 16. 140'.

дубровачко стакло било формално и естетски блиско муранском, иако је изведба можда била испод његовог нивоа.

У вези са питањем утврђивања изгледа дубровачког стакла крајем XV века, што је претежно препуштено научној интуицији и комбинаторици, може се претпоставити да је крајем XV века међу дубровачким стакларским производима било предмета специфичних облика и декорације. Међу њих бисмо сврстали тзв. „велике чаше“⁵⁰ на чије се помене наилази у документима, а за које сматрамо да представљају развијенији традиционалан тип те врсте предмета. „Велике чаше“, украшаване вертикалним ребрима и понекад оплитане стакленом нити при врху, често су током XIV и XV века биле употребљаване у Босни и Херцеговини.⁵¹ Недавно је откривена једна таква чаша недалеко од Чачка.⁵² Крајем XIV и почетком XV века, „велике чаше“ (*ciatus grossus de vitro*;⁵³ *bichieri grandi de vetro*⁵⁴) наводе се у пошљикама Апуљана које су слате из Дубровника у њихову земљу, или су помињане у заоставштини, пописаној после њихове смрти која је уследила у Дубровнику.

Постоје индиције за мишљење да се у последњој деценији XV века у Дубровнику такође производило „кристалинско“ стакло. Та врста стакла од средине XV века донела је европску славу муранским радионицама. Раније смо навели да је Антоније Милов, фамулус мајстора Ифковића, 1494. године продао у Отранту и Котрону поред обичног и кристалинско стакло.⁵⁵ Такође је већ речено о претпоставци да је Ифковић познавао савремено муранско стварање у стаклу пошто је боравио у Италији, а зна се да је у производњи његове радионице непосредно учествовао један мајстор из Венеције, што све наводи на мишљење да је тада у Дубровнику израђивано кристалинско стакло.

Познато је да је већ средином XV века, убрзо по његовом технолошком открићу, кристалинско стакло из муранских радионица било допремано у Апулију.⁵⁶ Са том чињеницом можда

⁵⁰ Просечна величина „великих“ чаша износи: висина 14 cm, промер при врху 12 cm.

⁵¹ P. Anđelić, *Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine*, Средњовековно стакло на Балкану, Зборник радова са међународног саветовања, 22—24. април, Београд, 1974, Београд 1975, 169, 170, сл. 3—11.

⁵² Чашу је на локалитету Црквина у селу Трнову открила Душанка Ранковић, кустос Народног музеја у Чачку, која је недавно на жалост погинула у саобраћајној несрећи. Захвална сам јој за обавештења о том налазу који је требало да објави, али ју је смрт спречила у томе.

⁵³ HAD, *Mobililia* (extra), 15. 16' at.

⁵⁴ HAD, *Deb. not. pro comuni*, 1. 89.

⁵⁵ HAD, *Mobililia*, 14. 84'.

⁵⁶ L. Zecchin, *Cronologia vetraria... dal 1455 al 1468*, RSV, vol. 6, № 4, 168; Исти аутор је претпоставио да су предмети од „кристалинског“ стакла, осликани и декорисани златом, које је Марино Сануто видео 1494. године у напуљској резиденцији арагонских краљева били пореклом из Мурана; упор. *Decorateri di vetri a Murano dal 1480 al 1500*, RSV, vol. 7, № 4, 1977, 179.

би се могао довести у везу рани навод о једном предмету од кристалинског стакла у Дубровнику (1453) из инвентара покретних добара Боване (Johanna), кћери и наследнице неког Колуџија Вирганиса из Барлете (Colucio Virganis de Barulo), а жене једног апулијског апотекара који је радио у Дубровнику.⁵⁷ Случај је хтео да вест о том кристалинском предмету, једном сланику, представља најранији помен који је до сада уопште познат из писаних извора о предмету израђеном од кристалинског стакла, тог значајног и естетски успелог проналаска муранских мајстора.⁵⁸

Дубровачки писани извор не даје обавештења о врстама, облицима и украсу кристалинског стакла које је у последњој деценији XV века било допремано из Дубровника у јужну Италију. Потражимо ли аналогije у ондашњем кристалинском стаклу произишлом из муранских радноница, а за што има доста оправдања, вероватно је да су у то време и дубровачки предмети израђени од тог стакла били „класично” једноставни са још понеком готичком реминисценцијом, на пример са пластичним вертикалним ребрима, односно да су се стилски уклапали у прелазне облике од готичког на ренесансно стакло.

V

Из претходног излагања произлази да се извоз дубровачког стакла у јужну Италију и на Сицилију јавља у релативно кратком раздобљу, односно у последњој деценији XV века. Тражимо ли могуће узроке који су довели до тог извоза могли бисмо да наведемо неколико унутрашњих и спољњих чинилаца из чије су међусобне узрочне и последичне повезаности уследиле стакларске везе, истина краткотрајне, између двеју суседних обала јужног Јадрана.

Од осамдесетих година XV века снажи се развој занатства у Дубровнику. Влада помаже поједине мајсторе зајмовима како би могли да организују рад у радионицама, у ту сврху им ставља на располагање општинске зграде уз извесне материјалне олакшице. Ове повластице су привлачиле и домаће и стране мајсторе разних заната да дођу на рад у Дубровник; јављају се грнчари, специјализовани стручњаци за поједине гране текстила, коритарни, бачвари, сапунари и други. Године 1491, дубровачком сенату је упутио молбу за рад и помоћ у организовању радионице стаклар Никола Ифковић.⁵⁹ Молба је уследила после периода за-

⁵⁷ V. Han—L. Zecchin, *op. cit.*, 93; L. Zecchin, *Cronologia vetraria... dal 1444 al 1454*, RSV, vol. 6, № 2, 1976, 66.

⁵⁸ L. Zecchin, *Angelo Barovier (1405—1460)*, RSV, vol. 6, № 5, 1976, 210, 212, бел. 7.

⁵⁹ HAD, Cons. rog., 26. 197.

стоја у дубровачкој производњи стакла. Већи број докумената с почетка последње деценије XV века сведочи о ујурбаним припремама за оснивање и градњу општинске радионице за стакло на Пилама.⁶⁰ Радионица је била поверена на управу Николи Ифковићу. Чини се да је производња већ била кренула 1492. године.⁶¹ Први познати податак о прекоморској продаји стакларских производа у том периоду обнове дубровачког стакларства забележен је 1494, а односио се на јужну Италију.⁶² Нешто касније тргује се дубровачким стаклом у Александрији, на Сицилији, на Еубеји, у Албанији.⁶³

Под вођством Николе Ифковића, производња стакла у Дубровнику кренула је живље и развијала се под бољим и повољнијим условима него икад раније. Вероватно да је један од чинилаца који је утицао на извоз стакла из Дубровника био повећан обим производње који је превазишао оквире потреба за стаклом домаћег тржишта. Међутим, чини се да непосредан повод за прекоморску продају Ифковићевог стакла треба тражити у његовом доста несређеном финансијском стању и маси дугова у које је био запао. У 1496. години, кад је остваривао најдинамичније трговање својим стаклом преко мора, Ифковићеви дугови су износили преко 500 дуката.⁶⁴ Стога је својим зајмодавцима, неким истакнутијим дубровачким трговцима, у сврху намире дугова давао стакло у консигнациону продају.

Од спољних фактора који су могли утицати на развој прекоморске трговине дубровачким стаклом у периоду обнове његове производње треба поменути чињеницу да су Дубровчани осамдесетих година XV века уживали велику наклоност арагонских владара Напуљске Краљевине.⁶⁵ У „ферарском рату“ (1482—84), Дубровчани су стали на страну краља Ферантеа, док се у другом табору налазила Венеција. По окончању рата, Дубровник је убрзо осетио последице своје партичаности: санкције Млечана испољиле су се у повећаној такси и царини на дубровачке бродове и на робу коју су превозили. Феранте је, међутим, у знак захвалности дао Дубровчанима разне повластице за њихове бродове и царину, што је доприносило живљем развоју дубровачке трговине у краљевини. Кад су у последњој деценији њоме загосподарили Французи, Дубровчани су, поставши пријатељи новог

⁶⁰ HAD, Cons. minus, 24. 93; 109', 126, 135.

⁶¹ Мало веће је донело одлуку у јануару 1492. да се доврши кућа на Пилама која је грађена за мајстора стаклара; Cons. minus, 24. 126.

⁶² HAD, Mobilia, 14. 84'.

⁶³ HAD, Div. not., 75. 174; Mobilia (extra), 15. 170; Mobilia (extra), 16. 47'; Lamenta de foris, 68. 60', 117' at; В. Хан, *Трговина дубровачким стаклом у Албанији у XVI веку*, Balcanica, VII, 1976, 271.

⁶⁴ Сума је добијена из збира података који су нађени у Ифковићевим обвезницама или у тужбама због дуговања.

⁶⁵ О овим догађајима вид. Ј. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI веку*, Београд, 1932, 14—17; М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442—1495)*, Београд, 1971, 14—15.

владара, и надаље уживали раније повластице добијене од арагонских краљева. Пошто су односи између Млетака и краљевине били поремећени у то време, а тиме су и могућности Млечана за трговање по краљевини биле ограничене, Дубровчанима се пружила погодна прилика за трговину у тој земљи, па и за продају дубровачког стакла на том тржишту. Пошто је овде већ раније било увожено муранско стакло, то су купци, односно потрошачи, прихватили и дубровачко, јер је оно, по нашој претпоставци, било тада стилски блиско муранском.

На питање зашто је дошло до застоја у прекоморској трговини дубровачког стакла, или уопште до прекида извоза за неко време, одговор треба тражити пре свега у самој стакларској делатности Николе Ифковића. Због несрећеног финансијског пословања настале су озбиљне неприлике. Наиме, на самом почетку XVI века (1502), Ифковић је због дугова доспео чак у затвор,⁶⁶ па је вероватно тада дошло до потпуне обуставе производње, или до знатног смањења његовог обима уколико су рад у радионици наставили Ифковићеве помоћници и шегрти. Тако се на основу неких индиција чини да је Ифковићево материјално пословање било на изванредан начин срећено у 1503, а од тада па до његове смрти нема више непосредних података о трговини његовим стаклом или о извозу уопште.

После смрти Николе Ифковића 1511. године, производња стакла у Дубровнику улази у нову фазу обнове; документи говоре да је ондашњи извоз дубровачког стакла био сав окренут на балканску страну. Албанска транзитна трговина стајала је на првом месту у том извозу, што је остало карактеристично за готово цео XVI век, односно за све време док је производња стакла тада у Дубровнику уопште и трајала. Епизодан извоз дубровачког стакла на „другу обалу“ јадранског југа, колико знамо, више се није поновио.

* *
*

Закључак о стакларским везама између Дубровника, с једне, и јужне Италије и Сицилије, с друге стране, могао би да се сведе на следеће:

Увоз једне од основних сировина за производњу стакла, биљног пепела, из Апулије у Дубровник и извоз дубровачког стакла у јужну Италију и на Сицилију, гледани са општег аспекта веза између двеју обала јадранског југа имали су само маргиналан, спорадичан значај. Надовезујући се на изванредан начин на старију традицију коришћења стакла у тим областима, било да је оно доведено или произведено у домаћим, локалним радионицама, допринело је томе да дубровачко стакло постане предмет трговања на суседној обали у једном одређеном, истина кратком, раздобљу у коме су се стекли општи и посебни услови

⁶⁶ HAD, Cons. rog., 29. 54.

погодни за то трговање. Пошто су јужна Италија и Сицилија представљале интересно подручје трговине муранским стаклом, дубровачко је, формално инспирисано муранским, постало тражено на другој обали у тренутку када је трговина муранским производима била тамо ометана на неки начин или чак онемогућена. Посматран у односу на извоз друге робе, претежно сировина и полупрерађевина из Дубровника у јужну Италију и на Сицилију, извоз дубровачког стакла је представљао занемарљиву ставку у економској рачуници дубровачке привреде. Међутим, посматран у контексту релативно малог извоза дубровачких занатских и мануфактурних производа у те области, трговина стаклом добија на вредности. Тако је сазнање о томе омогућило да већ познатом репертоару тамо извожене робе, посебно списку занатских и мануфактурних производа, додамо стакло, а списку робе увожене из тих крајева у Дубровник допишемо једну од основних сировина за производњу стакла — биљни пепео.

COMMERCE DU VERRE RAGUSAIN DANS L'ITALIE MÉRIDIONALE ET EN SICILE

R é s u m é

Les données des Archives historiques de Dubrovnik ont révélé de nouveaux objets du commerce entre Dubrovnik d'un côté et des ports des Pouilles, de Calabre et de Sicile de l'autre: l'importation d'une des matières premières essentielles pour la production du verre, cendre végétale à Dubrovnik et l'exportation du verre de fabrication ragusaine dans les régions voisines d'outre-mer. Tandis que l'importation de la cendre végétale, dite «soudex», des Pouilles à Dubrovnik est mentionnée dans plusieurs documents épars dans l'intervalle du XIV^e au XVI^e siècle, l'exportation du verre ragusain dans l'Italie Méridionale et en Sicile n'apparaît que dans une période de temps relativement brève c. à d. dans la dernière décennie du XV^e siècle. C'est en ce temps — là que fut reprise la production du verre à Dubrovnik et le chef de l'atelier communal était maître Nikola Ifković. La production du verre rénovée et élargie a influé sur son exportation en général et, par conséquent, dans les ports de l'Italie du Sud et de la Sicile. Outre ce fait, il s'était produit un concours de circonstances, favorables à ce commerce, comme par ex. les privilèges commerciaux et douaniers dont les Ragusains jouissaient dans le Royaume de Naples sous l'administration aragonaise aussi bien que sous l'administration française, ensuite les besoins de verre de la population de ces régions, habituée déjà par tradition à l'utiliser, ensuite les possibilités limitées des Vénitiens, dans une période déterminée, de faire du commerce

du verre de Murano au Sud de l'Italie et, pour cette raison, une bonne occasion se présentait aux Ragusains de vendre leur verre sur ce marché.

Considérée par rapport à l'exportation des autres marchandises de Dubrovnik dans les provinces de l'Italie Méridionale et de la Sicile, pour la plupart des matières premières et des demi-produits, l'exportation du verre regusain dans ces régions représentait dans l'économie de Dubrovnik un poste négligeable. Cependant, si on la considère dans le contexte de l'exportation relativement peu importante des produits artisanaux et manufacturés de Dubrovnik dans ces provinces, le commerce du verre gagne en valeur. La notion de celle-ci a permis d'ajouter au répertoire déjà connu des marchandises qu'on y exportait, et particulièrement à la liste des produits artisanaux et manufacturés, aussi le verre, et à la liste des marchandises qu'on importait de ces régions à Dubrovnik une des matières premières essentielles pour la fabrication du verre, la cendre végétale.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ГРЧКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ У СРПСКОМ ПРЕВОДУ*

У науци о књижевности балканских народа био је пресудан тренутак када је почело интензивно проучавање усменог народног стваралаштва на компаративној основи, с посебним освртом на одјеке српских и грчких народних песама у научном свету XIX века. Уочена је тада несумњива сличност ових песама, али је било тешко утврдити међусобну зависност тема и мотива, њихов грчки, српски или који други генетски приоритет. Требало је у том правцу потражити одговор у упоредном проучавању не само српске и грчке народне песме него и свеколиког народног стваралаштва етничких група балканског поднебља од Хомерове Троје до наших дана. А то утолико пре што су сви ови суседи, живећи у сличним условима и често се борећи против истог

* Првобитна замисао била нам је да овим прилогом обухватимо и хрватске преводе грчких народних песама. Међутим, зна се да Хрвати у прошлости нису имали тако живе културне везе са Грцима, па је и разумљиво што је преводилачки покушај Антуна Шимчика остао готово усамљен. „Загребачки књижевник Ante Šimčik, који је у својим компаративним етнографским студијама, објелоданјеним у Академијином „Зборнику за народни живот и обичаје јужних Славена“ и у „Хрватској Ревизији“ показао велико познавање грчке народне поезије, превео је већ читаву књигу грчких народних pjesama (из збирке грчког фолклориста N. Politisa) s veoma instruktivnim komentarima, изграђеним на широјој компаративној бази. Само треба наћи накладишника“, каже др Ivan Esich, *Grci i južni Slavani*. Научни рад проф. Дра Миајла Ласкариса. Загреб 1934 (Прештампано из „Обзора“, година LXXV, бр. 228 до 234 од 5—12. listopada 1934), стр. 3—4. Рукописни превод А. Шимчика не само да није објављен него је по свему судећи изгубљен. Наше настојање да нешто више сазнамо о судбини самог рукописа застало је на сазнању да је део Шимчикове рукописне заоставштине допао у руке неупућених, па је тако и овај његов рукописни превод грчких народних песама морао нестати. Колико нам је познато, из њега су објављене само две песме: *Олимп и Кисав* и *Парнас (Лакура) и Гиона* (Ante Šimčik, *Ilimp i Kisav*, *Grčka narodna pobjevka*, „Hrvatski planinar“ XXIX (1933), бр. 8, стр. 237—239.

непријатеља, и у духовном животу природно утицали једни на друге, тако да је њихово песничко разгранавање истовремено примало и калеме са стране. Отуда је за дубље понирање у питања генезе народног стваралаштва потребно шире познавање друштвено-политичких прилика и културно-историјских услова под којима је настајало не само усмено песништво него и народна игра и музика, народно неимарство и ношња, посебно умотворине као што су прича, бајка, анегдота и, надасве, пословица која је неретко истоветна у Срба и Грка, баш као и код других јужнословенских и балканских народа.

У првим деценијама прошлога века, готово истовремено са ослободилачким устанцима против Турака — код Срба 1804. и Грка 1821. године — многи европски научници почели су да компаративно проучавају усмено стваралаштво балканских народа, посебно српску и грчку народну песму. Међу првима је био слависта Јернеј Копитар (1780—1844), зачетник сакупљања српских народних песама. Он је такође први код јужних Словена у два маха писао о првој збирци грчких народних песама у издању француског компаративисте и филхелена Клода Фориела (1772—1844). Копитар је, наиме, два пута рецензирао Фориелово дело,¹ посебно указујући на сродност српске и грчке народне песме. Он је у исто време упозорио на то и Вука Караџића, додајући: „Када будемо могли да упоредимо песме Срба и Грка, Бугара, Албанаца и Турака, биће могуће поузданије утврдити да ли је Орфејева отаџбина својим поетским надахнућем утицала на све њих, да ли су све оне заједно подражавале, која од њих је могла да да обележје другима, једном речи, ко је мајстор, а ко шегрт... Видећемо да ли је Фориел, пошто је упознао српске песме, остао при мишљењу да се народна поезија новогрчка развијала самостално...” Копитар овде размишља о словенском утицају.²

Налазећи доцније многе заједничке појединости у поезији ова два суседна балканска народа, Клод Фориел, професор упоредне књижевности на старом париском универзитету Сорбони, одржао је пре четрнаест деценија, у зиму 1831—32. године, до кад је и Вук Караџић већ био објавио прве збирке српских народних песама, једанаест предавања о српском и грчком усме-

¹ Zu Fauriel's Chants populaires de la Grèce moderne, Jahrbücher der Literatur, Sechs und zwanzigster Band, April, May, Juny, Wien, Anzeiger Blatt, str. 51—52. Оцену ове књиге поново налазимо већ идуће 1825. године у истом Jahrbücher der Literatur, XXX Band, 1825, April, May, Juny, Wien, Art. VII, str. 159—277 — где се под насловом *Serbische Volkslieder* упоредо говори и о лајпцишком издању Вукових српских народних песама и о Фориеловом издању грчких народних песама. Оба приказа су прештампана у JERNEJA KOPITARJA SPISOV II. del, Srednja doba, doba sodelovanja v „Jahrbücher der Literatur“ 1818—1834. 1. knjiga. Priredil Rajko Nahtigal, Ljubljana, 1944, p. 397—400. i 2. knjiga..., Ljubljana, 1945, p. 2—127; Cf. Магарашевић Борбе (*Поређење грчких и српских народних песама*), „Сербске летописи“, 2 (1826), IV/1, 145—148.

² *Ibidem*, passim.

ном песништву. Рукописни текст Фориелових предавања чува се у библиотеци Француске академије наука. Његову књижевно-историјску и научну вредност оценио је и разудио наш романист, књижевни историчар и фолклорист Миодраг Ибровац, с посебним освртом на инверсна прожимања српског и грчког усменог песништва и његовог одјека у европском романтизму.³

Да би се боље схватио многострани одјек ових двеју поезија — српске и грчке — Фориел, иако на основу малобројних елемената, чини солидну основу за изучавање сродности усмене поезије ова два суседна балканска народа. Песме обичајне, љубавне, наративне (баладе и романсе), историјски циклуси — стари и нови — по Фориелу пружају многобројне исте теме, мотиве, детаље. Веома су сличне и тужбалице, свадбене, додолске и хајдучке (клефтске) песме.

Преводи у стиху

Упоредо са почецима компаративног проучавања народне поезије Срба и Грка чињени су и први преводилачки покушаји од немалог значаја са становишта историје и теорије превођења. Српске и грчке народне песме превођене су најпре на немачки, француски и руски језик, и то готово по читаве збирке, да би се онда, најчешће са ових језика, појавили и први преводи српских песама на грчки и грчких песама на српски језик. Тако се исте 1825. године, када је објављен и други том Фориелове збирке, појавио руски превод неколико песама из те збирке, углавном клефтских песама из пера Николаја Ивановича Гнедича (1784—1833), познатијег као преводиоца Хомера.⁴ Поднаслов Гнедичевог превода *Песни клефтichesкие* управо и указује на садржај дванаест чисто клефтских песама — *Олимп, Димосов сан, Букувалас, Статхас, Последњи поздрав клефта, Клефтов гроб, Пали клефт, Плиаскас, Андруџос, Калиакудас, Гифтакис, Скилодимос* — које је преводилац за руског читаоца одабрао и превео у четрнаестерцу.

Приказујући Гнедичев превод одабраних грчких песама из Фориелове збирке у *Србском летопису* за 1833, Теодор Павловић доноси у прилогу свој превод двеју клефтских песама *Гроб Диме Ајдука* и *Андрико*.⁵

³ Miodrag Ibrovac, *Les affinités de la poésie populaire Serbe et Neo-Grecque*, „Godišnjak” Balkanološkog instituta u Sarajevu, knj. 1, Sarajevo, 1957, str. 389—455; Miodrag Ibrovac, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe*, Etude d'histoire romantique suivie du Cours de Fauriel professé en Sorbonne (1831—1832), Paris, 1966.

⁴ Н. И. Гнедич, *Стихотворения*, Вступительная статья, подготовка текста и примечания И. Н. Медведевой, Москва—Ленинград, 1961, стр. 403—426 squ.

⁵ Ђ. Павловић, *Простонародни Пјесне садашњи Грка* (са руског, по Г. Н. Гнедичу, 1825), „Србский Лѣтопис”, IX (1833), ч. 33/2, стр. 77—80.

Зашто је тадашњи уредник нашег најстаријег часописа изабрао да преведе баш ове две песме? *Гроб клефта Димоса* је једна од најпознатијих грчких клефтских народних песама. Пева се по целој Грчкој, у варијантама које показују њен народни карактер и популарност. Ова песма је занимљива и по томе што пева о ретком случају у клефтској историји — о старом изнемоглом клефту који умире код куће у породичном кругу, природном смрћу. Он је доживео да свом потомку пренесе завет — *да Турке уништава!*

Друга народна песма, упоредо са певањем о Андруцосу Одисеју, једином од покретача грчке борбе за ослобођење, капетану и вођи грчких снага на северозападу земље око Аграфа и Карпениса, помиње и српског војска Караборба. Међутим, док је ретка песма међу онима о првом српском устанку у којој нису видно истакнуте Караборбеве врлине и као старешине и као човека и као јунака, Андруцосова мајка проклиње све старешине, па и Караборба, што јој отераше сина. О томе грчки народни песник сажето пева у свега десет стихова — народних петнаестераца:

Τ' Ἀνδρῶς ἢ μάνα θλίβεται, τ' Ἀνδρῶς ἢ μάνα κλαίει.
 Πρὸς τὰ βουνὰ συχνογεννάει, μετὰ τὰ βουνὰ μαλώνει.
 „Ἀγράφων ἄγρια βουνά, Ἀγράφων κορφοβούνια,
 Τί κάμεταν τὸν γιόκαν μου, τὸν καπετὰν Ἀνδρῶκο;
 Ποῦνα! καὶ τί δὲ φαίνεται τοῦτο τὸ καλοκαίρι;
 Στὸν Ἄσπρου δὲν ἀκούστηκεν οὐδὲ στὸ Καρπενῆσι.
 Ἀνάθεμά σας γέροντες κ' ἐσένα Καραγιώργη.
 Ἐσεῖς τὸ γιό μου διώξεταν, τὸν πρῶτο τὸν λεβέντη.
 Πεταμίια λιγοστέψετε, γυρίσετε ὀπίσω,
 Δρόμο τ' Ἀνδρῶς ἀνοίξετε νάρθη στὸ Καρπενῆσι.“⁶

Уз ове изворне стихове доносимо и свој дословнији прозни превод, ближи и читаоцу који је мање вичан грчком језику:

*Андруцосова мајка тугује, Андруцосова мајка плаче,
 У горе често погледа и с њима се препире:
 „Аграфа дивље горе, Аграфа врхови горски,
 Шта сте учинили моме сину, Андруцосу капетану,
 Где је те се не јави овога лета?
 У Аспру се није чуо, нити у Карпенису.
 Анатема вас убила, старешине, и тебе, Караборбе!
 Ви ми сина отерасте, првога јунака.
 Смањите се, реке, и крените назад,
 Пут Андруцосу створите да у Карпенис дође.“*

⁶ Τά ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια. Εισαγωγή Νικολάου Ἀ. Βέη, Ἀθήνα, 1956, 122.

Посебно се, дакле, издваја стих:

*Проклите старешине, и ти да си, Караборђе!*⁷

не само као илустрација да је о српском војду запевала и грчка народна муза него и као паралела истој мисли каде Кулинове у српској устаничкој песми *Бој на Мишару*:

*Црни Борђе, да те бог убије!
Откако си ти закрајинио
млогу ти си мајку уцв'јелио...⁸*

Настанак грчке народне песме о устаничком вођи Андруцосу Одисеју и нашем војду Караборђу може се датирати у време после 1816. кад је Андруцос постао арматол, и пре 1824. године кад је ова песма штампана у првој објављеној збирци грчких народних песама Клода Фориела. За нас је овде посебно занимљиво то што је ово прва грчка народна песма уопште преведена на српски језик, али како смо указали — са руског превода Н. И. Гнедича.

Како метрички изгледају ове две песме у српском преводу, посебно у односу на изворну метричку форму јампског петнаестерца и Гнедичев четрнаестерачки стих? Наш преводилац Теодор Павловић у песми *Гроб Диме Ајдука*, грчки петнаестерац, односно Гнедичев четрнаестерац, слободније разлима на два стиха: осмерац и десетерац (стихови су писани неререформисаним језиком и азбуком из прве половине XIX века):

*Зашило в веће сунце,
А свой заветъ Айдукъ Дима прави:
Устай ид'дте децо моја,
Покрай воде леба ужинати;
Ты Ламтраксе, мой нечаче
Оди седи овди близу мене
Теби мов оружив;
Ты га носи пакъ капетанъ буди,⁹ итд.*

Песма *Андрико* преведена је стихом наших јуначких народних песама — десетерцем. И поред тога, Павловић се у погледу садржине и смисла грчких песама није знатно удаљио од изворног текста. Као илустрацију наводимо, у паралели, неколико по-

⁷ Др Миодраг Стојановић, *Грчке клефтске-хајдучке народне песме (Клертика)*. „Кораци“, св. 11—12, Крагујевац, 1975, стр. 56; исти, *Једна грчка народна песма о Караборђу*, „Народно стваралаштво — Фолклор“, XV—XVI, св. 57—64, стр. 89—92.

⁸ Вук. Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. IV, Београд, 1896, стр. 194.

⁹ Т. Павловић, *l. cit.*

четних стихова Гнедичевог и од њега насталог Павловићевог превода:

*Андрика мањ горюет, Андрика мањ рыдает;
На горы часто смотрит, и горы проклинает:
„О горы Аграиды! о дикие угесы!
Что сделали вы с сыном, с Андриком-капетаном? ...”¹⁰*

*Тужи, плаче Андрикова мајка;
Она гледи почесто на горе,
Обзирућ’ с’ све горе проклињ:
„О шиласте горе Аграидске!
О дивие шуме и брегови!
Шта вы сь моимъ сыном учинисте?
Шта сь Андрикомъ Айдукъ Капетаномъ ...”¹¹*

Грчке клефтске и сулиотске народне песме су и доцније у нас највише преводене. Међу преводима са других језика налазе се и четири песме о сулиотском јунаку Фоту Цавели. Превод је од непознатог аутора и објављен је највероватније 1889. године у популарној књижици *Фото Цавела*.¹² Из предговора анонимног преводиоца види се да је изворни текст студије и песама у њој на француском језику из пера Е. Јемениса, грчког конзула у Паризу. „Грчки конзул, Е. Јеменез, описао је — по речима преводиоца — у *Реву де дѐ Монт* живот бесамртнога јунака храбрих Сулиота, Фота Цавеле (Фотос Цавелас). Ја држим, да овом животопису лепшега места не може бити, него у Народној библиотеци Браће Јовановића.” Ето довољно података да покушамо утврдити чије су то речи, односно ко је преводилац текста што нам обелодањује читаво једно грчко племе „које уз вођство одушевљена јунака твори бесамртна дела и најпосле себе смрти предаје, у пуном уверењу, да ће из гроба његовога никнути племенита биљка народне самосталности и слободе”.

Јеменисов напис о Фоту Цавели користио је, уз незнатна проширења и парафразе, српски филехелен Војислав Рашић.¹³ Он је у поглавље о сулиотима у својој књизи *Клефте и сулиоте*¹⁴

¹⁰ Н. И. Гнедич, *op. cit.*, р. 420.

¹¹ Т. Павловић, *l. cit.*, р. 79.

¹² *Фото Цавела, сулиотски јунак*, превод с француског, Народна библиотека Браће Јовановића, свеска 212.

¹³ Рођен у Јагодини 1869. године, Рашић је студирао права и стекао докторат правних наука у Паризу, па је отуд и знао добро француски језик. По доласку у Србију радио је у Министарству просвете. Био је један од оснивача Библиотеке Браће Јовановића. Више података о њему даје Д. Поповић, Народна енциклопедија Ст. Станојевића, књ. III (1928), 725—726.

¹⁴ *Клефте и сулиоте*. Историска расправа од Војислава В. Рашића, Београд, 1892, стр. 42—95.

дословно пренео читаве странице, као и неколико Јеменисових превода сулиотских песама. Међу изворима који су заједнички за обе књиге налази се и *Revue des deux mondes*. Подсетимо ли још на то да је Рашић био добар зналац француског језика и један од оснивача Библиотеке Браће Јовановића у којој је анонимно објављен превод јуначке биографије о чувеном сулиотском вођи, тада долазимо до све поузданијих налаза да је управо он и преводилац Јеменисовог написа *Фото Цавела*.¹⁵

У оном делу Рашићеве књиге *Клефте и сулите* у којем се говори о грчким хајдучима налазимо највећи број клефтских песама у његовим веома успелим и у народном духу сачињеним препевима. Рашић је овде препевао двадесетак песама, од којих неке само фрагментарно. Препеви су обухватили најлепше песме о одметању у клефте,¹⁶ о томе како народни песник не разликује клефте и арматоле у песми *Олимп и Кисав*; ту је и песма о окупљању клефта и нападу на Турке, о учешћу клефтских капетана у борби на страни Турака, о осветничком ставу клефта према кнежевима и буљубашама у турској служби, па и о поповима недостојним имена Господњег — каква је песма о Скилодимосу; затим стихови о клефту који се бори далеко од свога дома и тамо налази смрт, али неће да се зна за њега јер је својом смрћу само испунио дужност према домовини, па онда песма о женидби клефта, о молби рањеног клефта да му одсеку главу како не би жив допао Турцима, и напослетку краћа песма о клефтском оружју. Посебно су лепе песме о појединим клефтима и њиховим јуначким делима: Христосу Милионису, капетану Стурнарасу, Јанису Букуваласу, Никоцарасу, песма о храбром Гиотису, о Маламасу, арматолу из Епира, и најзад — Димосова самртна порука. Све су то изванредно лепа и садржајно богата поетски текстови, одабрани са смислом и познавањем тематике и мотива, посебно њихове естетске вредности.

Међутим, само је један препев у метру оригинала — осмерцу. Иначе метричко рухо Рашићевих препева иде од римованог осмерца преко народног десетерца у шест песама до дванаестерца у преосталих девет препева. Такав метрички приступ морас је утицати и на удаљавање препева од потпунијег преношења садржаја изворних грчких песама. Најближа певању грчке народне музе садржајно и метрички остала је песма *Клефти* [из] *Валта*:

¹⁵ Eugene Yemeniz, *Les héros de la Grèce moderne: PHOTOS TSAVELAS*, „*Revue des deux mondes*”, t. 20, 1859, p. 824—855.

¹⁶ Cf. Из грчке слободијаде, препевао Војислав В. Рашић, у Београду 1891, стр. 29—30, где је Рашић претходно објавио свој препев грчке народне песме о одметању у клефте под насловом *Арматол*.

ΟΙ ΚΛΕΦΤΑΙ ΤΟΥ ΒΑΛΤΟΥ

- Κάτου στοῦ Βάλτου τὰ χωριά
 Ξηρόμερο καὶ στ' Ἄγραφα
 Καὶ στὰ πέντε βιλαέτια
 Βάλτε μπρὲ νὰ πιοῦμ' ἀδέρφα.
 5 Ἐκ' εἰν' οἱ κλέφτες οἱ πολλοί,
 Οὔλοι ντυμένοι στὸ φλωρί,
 Κάθονται καὶ τρῶν καὶ πίνουν
 Καὶ τὴν Ἄρτα φοβερίζουν.
 Πιάνουν καὶ γράφουν μιὰ γραφή,
 10 Χέζουν τὰ γένεια τοῦ κατῆ,
 Γράφουνε καὶ στὸ κομπότη,
 Προσκυνοῦν καὶ τὸ δεσπότη.
 Μπρὲ Τοῦρκοι κάμετε καλά,
 Γιατὶ σὰς καῖμε τὰ χωριά.
 15 Γλήγωρα τ' ἀρματωλῆκι,
 Γιατ' ἐρχόμαστε σὰ λύκοι.“¹⁷

*Покрај Валте у селима
 Ксиромери, Аграфима,
 И у пет још других села, —
 Истина је, браћо, цела!
 Много клефта пало тамо
 На њима је злато само;
 Једу, пију, стоје, седе,
 И на Арту мрко гледе.
 Сада писмо исписују
 И кадији браду псују
 А Комподи поздрав шаљу
 И владики своју хвалу:
 „Промислите добро, мајре,
 Јер ће села да нам горе!
 Брже наше дајте амо,
 Јер к'о вуци, — сад
 смо тамо!“¹⁸*

Преостали Рашићеви препеви, посебно они у десетерцу, показују веће одступање од својих изворника. Најбољу илустрацију за то представља и најкраћи препев песме *Оружје клефта*:

ΤΑ ΟΠΛΑ ΤΟΥ ΚΛΕΦΤΟΥ.

Замк. 803, 7.

Τ' ἀντρεωμένу τ' ἄρματα δὲν πρέπει νὰ πουλιῶνται,
 Μὸν πρέπει τους στὴν ἐκκλησιὰ κ' ἐκεῖ νὰ λειτουργιῶνται.
 Πρέπει νὰ κρέμονται ψηλὰ σ' ἀράχνιασμένο πύργο,
 Ἢ σκούρια νὰ τρώη τ' ἄρματα κ' ἡ γῆ τὸν ἀντρεωμένο.¹⁹

¹⁷ *Popularia carmina Graeciae recentioris*, Edidit Arnoldus Passow, Athenis, MDCCCLX, carmen CXXXIX.

¹⁸ В. Рашић, *Клефте...*, стр. 12.

¹⁹ *Popularia carmina Graeciae recentioris...*, carmen CXXXV. Ради лакшег схватања оригинала овде доносимо и свој дословнији прозни превод песме:

*Оружје славног јунака не треба да се продаје,
 Већ треба да се у цркви над њим служба врши.
 Треба да се обеси високо у паучинастом замку —
 Рба да оружје разједа, а земља јунака.*

Рашић је свој препев ове песме пропратно речима: „Данашњи Грци с диком и поносом славе своје клефте и сваку успомену на њих. И ја, поред свега изнесеног, мислим, да ћу добро учинити, ако на крају додам и ову малу грчку народну песму:

*И оружје наших славних клефта
Напустити никада не треба,
Већ у цркву да се право носи,
Па на њему да се служба врши.“²⁰*

У сравању са изворним грчком клефтском народном песмом није тешко уочити да је Рашић препевао само прва два стиха. Колико се при томе у метру и садржини удаљио од свога извора, нека донекле илуструје и наше свакако потпуније схватање изворних стихова:

*Оружје палог хероја продавати се не сме,
Светиња мора да буде, као икона дрвна.
Њему приличи да виси о зиду старог замка,
Да ту га рђа нагриза као земља хероја.²¹*

Остављајући својим колегама да о овом и другим мојим преводима компетентно просуде, навешћу само разлог који ме је усмерио на преводбе и наслове из којих се назире тематика преведених песама: *Опроштај с мајком, Христос Милонис, Андруцос, Оружје клефта, Олип и Кисав, Колокотрони, * * *, Диаманто, Пали клефт, Порука клефта, Последњи опроштај клефта и Димосов гроб.*

Читалац је лако могао уочити да је половина ових песама већ раније преводбена у нас. Поредићи раније преводбе са својим преводилачким покушајима желели смо једино да покажемо добре и рђаве приступе досадашњих преводилаца, посебно ако се имају у виду садржинске разлике између грчког оригинала и српског превода (препева) и могућности тог превода да следи метрички систем грчког народног песника. Тако у свим мојим преводима није тешко препознати грчки једанаестерац са цезуром после осме стопе, грађен претежно дактило-трохејским метром, нпр. у песми *Пали клефт*:

*Два орла по небу лебде високо изнад земље,
А испод брда на трави снажни клефт смртно спава.
Орлови слетеше ниже и онда прословише:
„Гле, јунак тамо почива, самртним спава сном,
Уместо шатора бела, над њим је небо сиње,
Главу је своју на камен удобно наслонио,
Ах, колико је Турака узглавље спремало то!*

.

²⁰ В. Рашић, *Клефте . . .*, стр. 37.

²¹ М. Стојановић, *l. cit.*

*Он бело сребро не воли, нит' жуто злато иште,
Већ само за челик знаде, олово само цени.
И тако, ма где да крене, на милост наилази,
На песме што му певају деца из целе Грчке,
Самртног да би хероја нежном њихали песмом
И да би у сну видео жељену му слободу,
За њу пожалио не би што живот свој поклони.*

Завршавајући осврт на преводе углавном грчких клефтских народних песама, задржимо пажњу још и на превод песме *Два брата*²² коју је са француског превео романист Миодраг Ибровац.²² Превод ове песме начињен је према варијанти из збирке Емила Леграна²³ а не Клода Фориела, управо због тога је Легранов текст много ближи нашој народној песми *Предраг и Ненад*, са којом се пореди. Разлика је само у томе што грчка песма помиње и трећег брата, трговца:

*Једна удовица плакаше јутром, плакаше у подне;
Она не оплакује мужа, него оплакује децу.
Имала је једног сина трговца, једног војника,
Имала је једног који се учио далеко у Романији.*

Враћајући се из Цариграда где је трговао наиђе брат трговац на раскршћу на брата војника (клефта) од кога не узме хиљаде златника

Него извуче нож и удари га њиме трипут. —

Одмах се покајао, окренуо и запитао трговца: „Одакле си?“ Овај му све потанко исприча о тројници браће који се нису ни познавали, један којих је један постао клефт у планини, други трговац, а трећи је учио у далекој туђој земљи.

— „По томе што кажеш, трговче, ми смо браћа“ — закључи клефт, узме брата за руку и одведе лекару. Али кад овај рече да све ране може да зацели:

*Али рану на срцу не може ниједан лекар излечити.
— „По твојим речима, лекаре, мој ће брат умрети —“
Он извуче нож и забодје га себи у срце.
Заједно умреше, заједно их и сахранише.*

Тако је Ибровац на овом мотиву још једном показао сродност српске и грчке народне песме, с тим што се тај стари мо-

²² Миодраг Ибровац, *Сродност српске и новогрчке народне песме*, „Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957“, Zagreb, 1959, стр. 215—216.

²³ E. Legrand, *Recueil...*, 1874, р. 323; наведено по М. Ибровцу.

тив борбе међу блиским рођацима, у грчким верзијама прилагодио грађанској средини. Ово је — закључује Ибровац — један типичан пример оног *херојског* става српских, а грађанског става грчких балада.

* * *

Веома је интересантно и готово симболично да се први и последњи превод грчких народних песама у нас, ако изузмемо своје преводе, појавио у истом часопису — *Летопису Матице српске* — први Теодора Павловића 1833, а последњи Ксеније Марицки-Гаћански 1971. године.

Четири новогрчке народне песме је напис који у преводу Ксеније Марицки-Гаћански доноси у ствари само четири паралоге, нама познатије под именом *баладе*. То су песме: *Препознавање*, *Два брата и зла жена*, *Мост у Арти* и *Константин и Арета*.²⁴ Неупутно и најчешће непоуздано трагање за збирком из које је нека, у овом случају грчка народна песма могла бити преведена, изгледа да овом приликом није остало без резултата. Пошли смо од Спиридакисове антологије грчких народних песама у француском преводу²⁵ и Перантисове *Велике новогрчке антологије*²⁶ у којој налазимо све четири преведене песме. Међутим, само је прва преведена паралога, *Препознавање* (*Н αναγνώριση*), у свему према тексту из Перантисове антологије. Већ у другој балади *Два брата и зла жена*, преведеној такође по Перантису, запажамо разлику у наслову. Наиме, Перантис је песму насловио *Вољена браћа и зла жена* (*Ἡ ἀγαπημένα ἀδέρφια κι' η κακιά γυναίκα*),²⁷ па се може закључити да је наслов у преводу Ксеније Марицки-Гаћански у ствари контаминација Перантисовог, једним делом, и француског наслова *Les deux frères* из наведене антологије.²⁸ Избор је пао и на последњу паралогу у Перантисовој антологији — *Τό γιοφύρι τῆς Ἄρτας*, дакле *Артин мост*, *Le pont d'Arta*, како га доноси Спиридакисова антологија, а не *Мост у Арти* како стоји у преводу песме. Утолико пре што се у песми на више места јавља исти текст у бољем преводу — *мост на Арти*. Ово се посебно односи на други стих:

τρεις χρόνους ἐδουλεύανε στῆς Ἄρτας τό γιοφύρι —

преведен шеснаестерцем:

²⁴ *Четири новогрчке народне песме*, с новогрчког превела Ксенија Марицки-Гаћански, „Летопис Матице српске”, јул—август, 1971, 9—13.

²⁵ *Anthologie des chansons populaires grecques*. Introductions de Georges C. Spyridakis et Dimitri A. Petropoulos, Traduction et notes de Jean-Luc Leclanche, Paris, 1967.

²⁶ Μιχ. Παράνθη, *Μεγάλη ἑλληνική ἀνθολογία τῆς ποιήσεως*, Τόμος τρίτος, 561—585.

²⁷ *Ibidem*, p. 564.

²⁸ *Cf. Anthologie...*, p. 140.

Три године су радили на мосту код града Арте.

И последња, четврта преведена паралога *Константин и Арета* налази се у Перантисовом избору, али није отуда преведена. Наслов је свакако преводиочев, проистекао из садржине песме, утолико пре што изворни наслов у свим већим и познатијим антологијама грчких народних песама гласи: Τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ. Тако је и у Политисовој збирци,²⁹ одакле је највероватније ова балада и преведена. На тај закључак посебно указује разноврстност стихова у скупине. Перантис, наиме, у другој и трећој скупини групише стихове другачије од Политиса; ипак, последњој скупини припаја завршни стих који код Политиса стоји самостално. Тако се Политисова варијанта ове песме и превод Ксеније Марицки-Гаџански слажу управо у ономе у чему се разликују од Перантисовог текста. Отуда се може закључити да је као извор за превод ове баладе послужила Политисова збирка.

У све четири песме преведен је 201 стих; две трећине од тога, или тачније 131 стих преведен је у петнаестерцу, углавном дактило-трохејски грађеном. Јампски петнаестерци, како их намеће изворна грчка песма, једва да се и местимично могу назрети. У целини сагледана, метричка структура стиха Ксеније Марицки-Гаџански, у тежњи да се приближи стиху бугарштица, превагнула је у дактило-трохејски хексаметар с нестабилном цезуром, која ипак остаје ближа цезури грчког народног петнаестерца — после осмог слога. Стих је, дакле, хетероген; креће се у неколико случајева од тринаестерца у песми *Препознавање*, нпр.:

Девојко, ја сам твој, војно твој и твој драги,

до осамнаестерца у песми *Константин и Арета*, нпр.:

А јадна ми је Аретула у далекој туђини сама.

Ту су и понеки четрнаестерац и седамнаестерац, а највише је шеснаестераца у којима цезура неретко долази иза деветог слога, нпр.:

Остави, Арета, птицама, нека зборе што хоће.

Изворна метричка структура стиха је каткад нарушена преводиочевим настојањем да свој превод и лексички учини ближим нашем народном певању, као на почетку песме *Препознавање*:

²⁹ Ἑκδόσεις ἀπό τὰ τραγοῦδια τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ὑπό Ν. Τ. Πολίτου, Ἑκδόσεις Ἐκτῆ, Ἀθῆναι, 1969, σελ. 140.

*Исток се заруменео и на западу свиће,
Засијала се брда сва, Даница залази звезда,
Птице поћу на ливаду, а девојке на врело.
А ја изведем вранца свог, са хртовима — псима.
Наићем покрај кладенца, девојка бели платно.
Поздрављам је, не одговара, зборим јој, она ћути.*

Или:

*Два брата су живовала у љубави, великој слози.
(Два брата и зла жена)
Књигу пише љубовци, по славују јој шаље...
(Мост у Арти)*

Превод ових песама прати напис *Поводом новогрчких паралога*. У њему аутор-преводилац углавном преноси и успешно разуђује мисли Г. Спиридакиса и Д. Петропулоса³⁰ о грчкој народној поезији уопште — о акритским, историјским и клефтским песмама, а посебно о паралогама (баладама). За паралоге се каже — по Спиридакису — да су *приповедне епске песме* са драмским и лирским елементима. Посебно се наглашава схватање С. Киријакидиса „да порекло најстаријих паралога треба тражити у позоришту из првих векова хришћанства, када се из античке трагедије развила нека врста плесачког спектакла, односно трагичке пантомиме. Такве представе треба да су праћене певањем еписко-лирских песама, са наглашеним драмским елементом. Садржина је била махом из митова, трагичке ноте”. Ако томе додамо и податак да у савременом грчком језику постоји за овакве песме посебан назив *παράλογη*, по свом пореклу „од старогрчког израза из сфере музичке терминологије *παράχαραλόγη*, онда је аутору овога написа, уз предговор и сажетије осврте о појединим врстама песама у антологији на француском језику, као извор такође морала послужити Спиридакисова опширна уводна студија збирци *Грчких народних песама*³¹ у издању Центра за фолклористику Атинске академије. Управо ту налазимо и односну литературу о грчкој народној поезији, посебно често навођени Киријакидисов прилог *Историјски почеци новогрчке народне поезије*.³²

Прозни преводи

Пуне три деценије после „поетског” покушаја Теодора Павловића начињеног са Гнедичевог руског превода, следе прозни

³⁰ Cf. *Anthologie...*, passim.

³¹ *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια* (Εκλογή), том., А', Έν Αθήναις, 1962.

³² Ст. П. Κυριακίδου, *Αι ιστορικές αρχές της δημοτικής νεοελληνικής ποίησης*. Ανατύπωση μετ' επιμέτρου, Θεσσαλονίκη, 1954.

преводи историчара, филолога и историчара књижевности Стојана Новаковића. Он је са чешког не само превео него и зналачки разудио чланак В. Небескога *Народна поезија у Грка*, објављен у часопису чешког музеја (*Casopis česk. Mus.*, 1863, 3, 4). Тако проширен текст и преводе већег броја грчких народних песама, готово један мањи антолошки избор песама грчке народне музе, Новаковић је објавио у часопису који је сам уређивао.³³

После краћег осврта на развојни пут новогрчког језика и принципе његове акценатске метрике, Новаковић је приступио садржини грчке народне песме. Најшире место у том одељку заузимају епске песме, нарочито оне о историјским, устаничким догађајима и јуначким делима клефта. Најстарији догађај о коме је грчки народ до данас сачувао песму *Заузимање Једрена* био је 1361. Потом долази песма *Пронаст Константинопоља* 1453. Ове, као и две песме о борби сулиота — *Бој у Сулима* и *Десто* — српски читалац је могао да чита у Новаковићевом прозном преводу. Иза тога су и две песме о предаји града Парге Турцима (1818): *Туга за Паргом* и *Сеоба Паржана*. Сулиоти су ратници против Турака у планинској области Сули, не много далеко од Јонског мора и града Парге.

Највећи број грчких историјских народних песама пева о устанку за ослобођење 1821. И од њих је Ст. Новаковић изабрао и превео само две: *Смрт Дијакова*, једнога од првих мученика за слободу Грчке, и *Марко Боцарис*, најславнији новогрчки јунак. Неколико превода клефтских песама преузето је преко Вацлава Небескога из збирке Арнолда Пасова.³⁴ Новаковић је, наиме, превео ове три песме из клефтског циклуса: о Букваласу (око 1715), прослављеном јунаку у борби с Велибегом Тебеленским, дедом Али-паше Јањинског, затим о Зидросу (око 1750), о коме грчки народ и данас радо приповеда — о њему је песма под насловом *Орао и соко* — и најзад песма о растанку клефта с мајком, коју је потом преводио Војислав Рашић у десетерцу, а писац ових редова у изворном петнаестерцу.

У *Прилозима проучавању народне поезије*, један од њихових покретача проф. Радосав Меденица доноси прилог *Делија девојка*.³⁵ Он у прилогу као илустрацију даје неке примере о доста распрострањеном мотиву о кћерки, сестри или супрузи која преобучена у ратника замењује оца, брата или супруга. Варијантама са овим мотивом, проф. Меденица придружује и грчку народну песму *Диаманто* (*Διαμάντο*) у свом прозном преводу с немачког посредника *Mädchen als Krieger verkleidet* у збирци Теодора Кинда.³⁶

³³ *Народна поезија у Грка по В. Небескоме*, с чешкога од Стојана Новаковића, „Вила“ III, 1867, 5—8, 22—25, 40—42, 72—74, 86—89.

³⁴ Види белешку 15.

³⁵ Рад. Меденица, *Делија-девојка*, „Прилози проучавању народне поезије“, V, 1938, св. 1—2, 260—265.

³⁶ Theodor Kind, *Neugriechische Volkslieder*, Leipzig, 1849.

* * *

Наши преводи грчких народних песама, прозни као и они у стиху, начињени са грчког изворног текста или са посредника — руског, чешког, француског или немачког превода — значајни су више са становишта историје превођења. Теорији превођења и нису могли много допринети зато што су ишли углавном утвреним метричким стазама.

Присуство грчке народне песме и написа о њој у српској историји књижевности, и хронолошки посматрано, нема континуитета. Наиме, ако застанемо на питањима када и којим поводом су се јављали поједини преводи, ко их је и како нашем читаоцу саопштавао, следи да је цео тај посао у нас текао стихјски. Грчка наука о књижевности, међутим, и грчки читалац уопште знали су више о нашој народној песми.³⁷ Пресудна у томе није била само већа песничка разуђеност и епска продубљеност нашег народног стиха у односу на грчки него и бурна историјска збивања, посебно у историји српскога народа — устанци и ратови у току којих се, или после њих, у Грчкој редовно појављивао понеки превод наших народних песама или напис о њима.

CHANTS POPULAIRES GRECS EN TRADUCTION SERBE

R é s u m é

Les débuts de l'étude comparée de la poésie populaire des Serbes et des Grecs au XIX^e siècle ont été accompagnés aussi de premières traductions de ces chants d'abord en français, allemand, russe et italien. C'est alors seulement, et dans la plupart des cas de ces langues-ci, qu'apparaissent également les premières traductions des chants serbes en grec et des chants grecs en langue serbe.

Lorsque, en 1825, fut publié le deuxième tome du recueil des chants populaires grecs de Fauriel — texte original avec traduction française — il parut bientôt la traduction russe de quelques chants de clephtes, empruntés à ce recueil, par N. I. Gnedić. Dans le compte-rendu de cette traduction de Gnedić dans le »Serbski letopis« pour l'année 1833, Teodor Pavlović, qui était alors le rédacteur de notre revue la plus ancienne, donne en annexe sa traduction en vers de deux chants de clephtes *La tombe du clephte Dimos et Andrutsos*.

³⁷ Упор. мој рад *Српскохрватско усмено песништво у новогрчкој историји књижевности* (у штампи), „Упоредна истраживања“ II, Институт за књижевност и уметност, Београд.

Parmi ces traductions en vers des autres langues se trouvent aussi quatre chants sur le héros souliote Photos Tsavelas. La traduction fut publiée, selon toute probabilité, en 1889, dans la bibliothèque populaire des Frères Jovanović. Le traducteur anonyme est le philhellène serbe Vojislav Rašić. C'est qu'il a, dans le chapitre sur les souliotes, dans son livre, publié trois ans plus tard, *Clephtes et Souliotes*, reproduit littéralement des pages entières de sa traduction, de la langue française, de la brochure populaire *Photos Tsavelas*.

En étudiant les traductions antérieures, l'auteur de ces lignes a traduit lui-même les chants populaires grecs sur les clephtes. Dans ces traductions il n'est pas difficile de reconnaître le système métrique connu du chanteur populaire grec — vers de quinze syllabes grec avec la césure après le huitième pied.

Au cycle des chants clephtes appartient aussi celui sous le titre *Deux frères* que le romaniste Miodrag Ibrovac avait traduit en vers libres du recueil d'Emile Legrand, en le comparant à notre chant populaire *Predrag et Nenad*.

Quatre chants populaires néo-grecs est l'écrit qui, en traduction par Ksenija Maricki-Gadžanski, donne quatre paralogies, plus connues chez nous sous le nom de ballades: *Reconnaissance, Deux frères et femme méchante, Le pont à Arta et Constantin et Areta*. Vue dans son ensemble, la structure métrique du vers de Ksenija Maricki-Gadžanski, tendant à s'approcher du vers de *bugarštica* (chant populaire épique en vers de 15 à 16 syllabes), a pris la forme d'hexamètre dactylo-trochéen avec la césure instable. Le vers est, donc, hétérogène; il varie dans quelques cas du vers de treize syllabes dans le chant *Reconnaissance* au vers de dix-huit syllabes dans le chant *Constantin et Areta*.

Parmi les traductions en prose il y a à noter deux essais seulement — celui de Stojan Novaković et cet autre de Radosav Medenica. St. Novaković a non seulement traduit du tchèque, mais aussi analysé avec érudition l'article de V. Nebesky *Poésie populaire chez les Grecs*. Il a publié le texte ainsi élargi et les traductions d'un nombre assez important — presque un choix anthologique — des chants de la muse populaire grecque, dans la revue «Vila» qu'il rédigeait lui-même.

Finalement, dans la contribution *Jeune fille héroïne*, parlant du motif assez répandu de la femme-guerrière, Radosav Medenica publie aussi le chant populaire grec *Diamanto* dans sa traduction en prose du texte allemand dans le recueil de Theodor Kind.

Toutes ces traductions — en prose aussi bien qu'en vers — sont importantes plutôt du point de vue de l'histoire de la traduction et des liens culturels de deux peuples. Elles n'ont pas pu faire une grande contribution à la théorie de la traduction, car elles suivaient en général les chemins battus métriques.

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ

Универзитет
Скопје

СТОЧАРСТВО НА ПЛАНИНИ ЈАБЛАНИЦИ

Положај Јабланице¹

Планина Јабланица се диже у западном делу струшко-охридске котлинске области. Има јединствен планински венац, углавном издужен од југа према северу. Јабланица се одликује теренима различите висине: крећу се од 720 m у источном подножју до 2.730 m на највишем врху Стрижак. Јабланица се издиже између поменутих струшко-охридске котлине у Југославији и области Черменике (горњи део слива Шкумбе) у Албанији. Од ратова 1912—13. године, по врховима планине у правцу југ-север води део југословенско-албанске границе. Дужина планине у поменутом правцу износи око 37 km. Планински врхови почев са југа су: Рајца 1.234 m, Три шиљка 1.644 m, Беличко бачило 1.950 m, Чума 2.135 m, Црн камен 2.257 m и Стрижак или Калкан 2.730 m.

Како је изнето, Јабланица чини један гребен правца југ-север. У северном делу је ограничена долином Лакаице, леве притоке Црног Дрима. У облику дубоке корутине, та долина раздваја Јабланицу на југу од мање Модричке планине или Радуч (2.084 m) на северу. У јужном делу је ниско седло Бафа-сан 988 m које раздваја Јабланицу на северу од планине Мокре на југу.

Научна путовања по Јабланици су тешка, а посебно тешка, или боље рећи немогућна, у западном делу који лежи у Албанији. Стога се слика планине и сточарства коју желим приказати овде односи само на источни, главни део Јабланице у нашој земљи. Поглед на планину и корито Црног Дрима у њеном подножју особито је леп са суседне планине Караорман.²

¹ Планина Јабланица представљена је на топографској карти Југославије, секција „Охрид“, раз. 1:100.000.

² Овај рад је део из ауторових започетих проучавања (1977) простране охридско-струшке области.

Природни услови за развој сточарства

У геолошком погледу, Јабланица се састоји највећим делом од кристалстих кречњака и шкриљаца, а спорадично се јављају серпентини.³ Планина још није геоморфолошки проучена, али се према досадашњем знању може закључити да је била област глацијације. Глацијални феномен на њој се развио само на највишим врховима и то у облику малих циркних ледника. На југословенској страни планине, под врхом Стрижак, утврбена су три цирка, данас легла језера. Под врхом Крстац у вевчанском синору су два цирка, такође са језерима.⁴ На планини има и морена.

У нижим деловима планине, на рељеф су утицали флувијална ерозија и крашки процеси. На источној страни, која лежи у нашој држави, виде се четири најмаркантније долине: Лабунишке, Беличке, Вевчанске и Боровачке речице. На гребенима између долина налазе се ту и тамо кречњачке заравни; има и мањих пећина (код Вевчана), поткапина и вртача.⁵

Речице са Јабланице у подножју планине нанеле су велике плавине, састављене од облутака и шљунка различитих стена, па је подгорина ове планине у појединим деловима састављена од плавинског појаса широког 1—2 km. Знатне су плавине код села Лабуништа, Подгорца и Д. Белице. Јабланица је иначе богатија водом од осталих планина охридско-струшке области. На њој има језера, бројних извора и неколико речица. Ово богатство у води има велики значај за развитак сточарства. Пет су планинска језера: три изнад села Лабуништа (одакле извире Лабунишка речица) и два изнад села Подгорца и Вевчана. На Јабланици постоји и више водотека; значајнији су Лабунишка, Беличка, Вевчанска и Боровска речица, леве притоке Црног Дрима. Местимично се виде суводолице — „сушице“ или „трапови“ — којима протиче вода у доба већих киша и отапања снега.⁶

Код бројних извора у разним деловима Јабланице, сточари су редовно подизали чесме и корита.⁷ У подножју планине су јаки извори-врела који су у вези са подземним отицањем воде у кречњачкој маси. Врело у селу Вевчану је особито јако: има пространу сабирну област у залеђу, па од њега потиче читава речица.

Клима Јабланице показује планинске црте и у основи је одређена њеном висином и топографијом. Значајна је чињеница

³ В. Радовановић, *Горња и Доња Белица у Струшком Дримколу*, Географски гласник, св. XXII, Београд, 1936, стр. 22.

⁴ М. Филиповић, *Дебарски Дримкол*, Скопље, 1939, стр. 9.

⁵ Народни назив за вртачу је „кутел“ (село Вишни).

⁶ Једна Сушица је код планинског села Вишни.

⁷ Извори на Јабланици зову се Кормановски извор, Стрижак, Голем извор, Петрчево, Бунарче, Марул, Млаки, Св. Јован, Буров кладенац, Тафов извор, Шеипов извор, Студенец, Извор, итд.

да планински гребен има правац југ-север, што у вези са његовом знатном висином чини Јабланицу климатском пречагом; на њој се заустављају климатски утицаји који се шире са запада. Зиме у вишем делу су снеговитије, а јесен и пролеће су краћи. Источна страна Јабланице која лежи у нашој држави, од раног пролећа до позне јесени је инсолирана и добро загрејана, услед чега је вегетациона периода на њој релативно дуга; тиме се објашњава велика бујност вегетације. Није без утицаја на вегетацију ни текућа вода.

На страни планине, идући на висину ређају се вегетациони катови. У ниском подножју су њиве и ливаде које се разнолико смењују према степену влажности и положају земљишта. У обиљу влаге, топлоте и светлости, ту се вегетација бујно развија, па се подгорска села крију у воћњацима и зеленилу. Наша подгорина Јабланице окренута је истоку услед чега се виде културе лозе, јабуке и кестена.

На планинској страни изнад сеоских насеља започиње простран појас храстове шуме која се на појединим деловима готово не прекида. По простирању шума, Јабланица долази међу најшумовитије планине струшко-охридске области. Од храста се добија лисник за зимску исхрану стоке. Кржљава шума је ретка појава на падинама ове планине. Изнад храстове шуме је појас букве којим се завршава шумски регион Јабланице. На неколико места виде се већи комплекси букове шуме — изнад села Лабуништа, Подгорца, Боровца, Вевчана, Вишни.⁸ Међутим, борова шума на овој планини није очувана; њу је потиснуо утицај човека услед добрих особина дрвета, а и сточари су ширили пашњаке на рачун борове шуме.⁹

Горња ивица шумског региона на делу Јабланице који је у Југославији, сада је на висини 1.700 и 1.800 m; од те висине углавном започиње суватски или травни регион, у народу зван „голина”. Овај регион са пашњачким површинама је доста влажан због велике висине на којој се снег дуже задржава и коју магле чешће обавијају. Стога на јабланичким суватима има разноврсне траве, па поједина места обилују травом, особито за кишних лета. Стари сточари кажу да се у суватском делу Јабланице ретко може видети простор без травног зеленила. Посебно су богата травом места звана Кокало, Црвен камен, Чума, Крстац, Планински камен, Голина, Језерце, Стрижак и др. Излазак на њих награђен је лепим видицима.¹⁰ Сва та места у целини образују прави ботанички врт.

⁸ Буква силази дубље у речним долинама.

⁹ Тако су створене компактне пашњачке површине на већем планинском подручју. Места где су били четинари зову се Изгорејнци, Пожари и сл. Упоредити Б. Ж. Милојевић, *Високе планине у нашој Краљевини*, Београд, 1937, стр. 156.

¹⁰ 11. IX 1977. боравио сам у Г. Белици и Вишни на Јабланици. Тога дана сам с ведрим миром посматрао особито чисте видике у даљини.

Ранија сточарска кретања

1. На основама изложених одлика — претежно биљног света и хидрографије — планина Јабланица је увек привлачила сточаре. Трагови старог сточарског живота на њој виде се готово свуда. Планину иначе са свих страна окружавају села. Са југословенске стране има их седамнаест (у правцу југ-север): Радожда, Мали Влај, Франгово, Калишта, Радолишта, Заграчани, Вишни, Шум, Д. Белица, Г. Белица, Октиси, Вевчани, Подгорци, Лабуништа, Боровец, Јабланица и Лакаица. Све су то потпланинска села сем Г. Белице и Вишни изразито планинских насеља.¹¹ Наведена села су већим делом стара и основана на додирној линији између падина Јабланице и котлинске равни. У тој равни је корито Црног Дрима. Нека од села која имају наведени положај су особито велика, нпр. Вевчани (502 к), Лабуништа (580 к) Октиси (377 к) и др.¹²

Са положаја ових села, становници су током прошлости лако искоришћавали три различите површине: раван котлине источно од села, шумску зону западно изнад села, и сувати у високом делу Јабланице. Захваљујући наведеној разноликости на кратком растојању, сточари су могли да користе испашу крећући се из једног у други климатско-биљни регион. До почетка маја, сточари су били у својим селима и око њих, а потом су излазили на планину: са козама у регион шуме, а са овцама и другом стоком у регион сувати. Тамо су остајали до краја октобра, а затим се опет спуштали у своја села. Овакав распоред био је сталан; та кретања стоје у вези са климатским приликама и са стањем пашњака на планини.

У народној традицији очувано је сећање да је јабланичко сточарство било главна грана занимања у другој половини XVIII и током XIX века. Слично стање остало је до краја турске владавине 1912. године. Сваки део планине био је испуњен животом; тада се богатство сеоских кућних задруга ценило по броју укућана и по броју стоке, о чему налазимо очувана предања у народном причању и топонимима. Сточарством се бавило становништво различите етничке припадности — Цинцари или Аромуни (Власи), Македонци, Торбешци (муслимани)¹³ и Арбанаси. У даљем излагању биће речи о свакој од тих група.

2. *Цинцари* или *Аромуни* су од најстаријих времена — у средњем веку¹⁴ и касније када је настала турска владавина — са свим укућанима и стоком (овце и коњи) летовали у привре-

¹¹ Источна подгорина Јабланице представља најпогоднији предео за људски живот. Опширније о селима и становништву писаћу у другом раду.

¹² Подаци су из службеног пописа становништва за 1971. годину.

¹³ Торбешци су поисламљени Словени-старици; ислам их је доста изменио. Касније су у њих ушли и асимиловани арбанашки досељеници, који су такође на њих утицали.

¹⁴ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 1966, стр. 216.

меним сточарским становима на планини Јабланици. То је углавном трајало од почетка маја до краја октобра, период дуг шест месеци, док су током зиме сви укућани и стока проводили у ниској јадранској области Мусакији (каже се још Музакија и Музећија) на западу. Тамо има и зими испаша; она лежи између ушћа река Шкумбе и Семени. Цинцари су тада одржавали право номадско сточарство пошто нису имали сталних села.

Међутим, касније од друге половине XVIII века, из наведених летњих станова на планини развило се код поменутих Цинцара њихово стално и етнички чисто село — Горња Белица на висини око 1.400 m, као и мешовито словенско-цинцарско село Вишни на висини око 1.200 m. Нешто касније су размножени Цинцари из поменутих села образовали и своје треће село — Доњу Белицу у планинском подножју (730 m).

Цинцарско сточарство на Јабланици било је толико развијено да се њихова бројна стока није могла зими издржавати у поменутих селима, па су стога и надаље тражили начин да исхране стоку у даљим крајевима. Све до краја турске владавине 1912, док није постављена граница између наше државе и Албаније, мушкарци су са својим стадима ишли у поменуту приморску низију Мусакију.¹⁵ Ова низија је била покривена стадима већином са планине Јабланице. То је била врста полуномадског сточарства, или по класификацији Б. Ж. Милојевића, то је било тзв. средоземно-планинско сточарство.¹⁶

Сточари су се спуштали са Јабланице обично крајем октобра. Сваки буљук оваца имао је по 300, 500 и више оваца, а уз то је било доста коња. Процењује се да је број оваца код свих сточара износио осамдесет до сто хиљада. Чобани су се удруживали по њих неколико, а главни међу њима звао се „ћаја”. Он је водио бригу о свему — управљао чобанима и стоком. Сточари су редовно ишли истим путем: најпре преко планинског превоја Крстец, западно од Г. Белице, па низ долину Шкумбе, преко Елбасана и даље у Мусакију; путовање је трајало 8 до 10 дана. Сточари су боравили у зимовницима до друге половине априла, кад су поново кретали на пут ка Јабланици. Били су утврђени не само правац пута него и места преноћишта.

Предања говоре како су јабланички цинцарски сточари из Горње Белице, Вишни и Доње Белице имали до краја турске владавине велики број оваца и доста коња. Стога је знатан сுவатски део на Јабланици био њихова својина, а остали делови сувата припадали су становницима из околних села.

Наведено номадско кретање цинцарских сточара ишчезава тек од ратова 1912—13. године. Главна тешкоћа у томе била је државна граница: летње испаше остале су у нашој држави, а зимске у Албанији.

¹⁵ Упоредити В. Радовановић, *нав. дело*, стр. 27.

¹⁶ Б. Ж. Милојевић, *нав. дело*, стр. 175.

3. У осталим селима Јабланице живе други становници — *Македонци, Торбеши* и нешто *Арбанаса*. За разлику од Цинцара, сточарство није било једино занимање ових становника. Они су се поред сточарства бавили још земљорадњом и печалбом. Али и код ових становника се до краја турске владавине живело у честим кућним задругама, па су оне могле имати знатан број стоке. Сем оваца и коња, код њих је било коза и говеда. У јабланичким селима под турском управом до 1912. није било чифлика, па је то такође утицало на развитак сточарства. Данас се прича о појединим сељацима са доста стоке код Македонаца и Торбеша.

Када је било више стоке, онда су Македонци и Торбеши такође вршили сточарска кретања. Пошто то није било давно, старији сељаци се сећају како су са стоком лети боравили на Јабланици и то с козама у шумском региону, а са осталом стоком на планинско-суватским пашњацима. По класификацији Б. Ж. Милојевића, то је било тзв. долињско-планинско сточарство.¹⁷ Интересантно је поменути да су пашњаци на Јабланици толико пространи да су сељаци лети могли напасати не само своју стоку него су узимали на пашу и стоку од становника у пољским насељима Велешта, Ташморуништа, Враништа, Лажана и других. Посебно је занимљиво и то да су јабланичка потпланинска села до 1912. била дубље увучена у планинске долине због сточарства. Тек у новије време сељаци се спуштају ниже — ближе путевима, односно ораницама.

4. У наведеном старијем периоду, који је углавном трајао током XIX века и иза тога до 1912. године,¹⁸ готово сви јабланички сточари — Цинцари, Македонци, Торбеши, Арбанаси — имали су већу корист од сточарства; од стоке су добијали готово све што је било потребно: месо, млеко, сир, одећу, постељу. Сочност и питомост биља утицали су на млечност стоке и каквоћу производа. То је повећавало вредност јабланичког сточарства, а развијено сточарство нужно је унапредило трговину. По томе је јабланичко подручје у околини Струге постало чувено. Развијена је била трговина стоком и свим сточарским производима. Посебно су цинцарски сточарски трговци продавали стоку у Битољу, Драчу и Валони у великом броју. Трговци су део стоке продавали војсци. Још су жива сећања на ово што сам изложио.

Поменимо и то да су у XIX веку западни и мањи део планине Јабланице, који је сада у Албанији, више користили албански сточари, док су већи источни део (данас у Југославији) више користили Цинцари, Македонци и Торбеши. Да би се бранили од напада Арбанаса пљачкаша¹⁹ са запада, Цинцари на Јаблани-

¹⁷ Б. Ж. Милојевић, *нав. дело*, стр. 175.

¹⁸ Упоредити С. Томић, *Сточарство и прерада млека код Срба*, Гласник Географског друштва, св. 7—8, Београд, 1922, стр. 241.

¹⁹ Анђелко Крстић, *Одабране приповетке*, Београд, 1954, стр. 104—121; Ј. Цвијић, *нав. дело*, стр. 504.

ци су узимали у службу Албанце, поједине добро плаћене чобане из дебарске области. Од тих досељених Арбанаса намножили су се у јабланичким подгорским селима поједини већи родови, на пример род Рочи у селу Д. Белици и др.

5. Иза ратова 1912—18. године настају промене у сточарству. На Јабланици је у правцу југ-север повучена данашња југословенско-албанска граница. У близини саме границе био је забрањен приступ сточарима. Ова планина није више као раније била испуњена стоком и сточарима у сваком кутку. Граница је пресекла кретања цинцарских сточара у албанско приморје, јер су летње пашњачке површине већим делом остале у нашој држави, а зимске у Албанији.²⁰

Па ипак у кратком периоду између два светска рата, сточарство је за све јабланичке становнике још увек било доста важно занимање. Тада су се одржавала и поменута цинцарска села Горња Белица, Вишни и Доња Белица. Код Македонаца, Торбеша и Арбанаса било је и тада домаћинства са по 100 оваца и 50 коза. Наредни судбоносни период у развоју сточарства јавиће се тек у наше новије доба.

Данашње сточарство на Јабланици

Као и многе друге наше планине, тако се и Јабланица после другог светског рата све више занемарује у сточарској привреди. Данашњи становници села у подгорини не налазе више у планинском сточарству своју економију. До великог опадања савременог сточарства дошло је из следећих разлога: сеоско становништво тражи сада изворе прихода већином изван својих насеља, школе и разна предузећа у градовима привлаче младе људе, домаћинства су постала инокосна, гајење коза је око 1950. сасвим забрањено,²¹ а и укупан број остале стоке је знатно смањен. Због свега тога су се бројни Цинцари — традиционални сточари из јабланичких села Горње Белице, Вишни и Доње Белице — сасвим иселили.²² И Македонци се исељавају у великом броју изузев из села Вевчана. У њиховим кућама се данас срећу поглавито остарели људи; тако је сточарство код Македонаца опало готово до краја.

Међутим, Торбеша из јабланичких села се не исељавају, али су се зато њихови млађи мушкарци масовно одали грађевинарству које је последњих година веома рентабилно. Зато торбешка домаћинства у селима држе релативно мање стоке, изузев у Лабуншту. Све то упућује на размишљање шта се овим губи.

²⁰ Упоредити Б. Ж. Милојевић, *нав. дело*, стр. 192.

²¹ До око 1950. године, козарство је било добро развијено за продају и разне домаће потребе. Поједина домаћинства имала су 20, 30 па и 50 коза.

²² Село Г. Белица не постоји од 1967. године, а пред ишчезавањем је и село Вишни. Исељени Цинцари живе већином у Струги, Охриду, Београду и Панчеву.

Данас је више стоке једино код Арбанаса. Они тек после последњег рата стичу веће право на коришћење паше на Јабланицама, јер су они, како је већ речено, новији досељеници.²³ Чобани су углавном старији људи. Да би себи олакшали посао, они се удружују по неколико и тако помажу један другоме чувајући стада и радећи заједно око стоке. По реду преузимају овце на испашу; један овчар сакупи 50 до 70 оваца, а сваке вечери после паше враћа овце домаћинима.

У гајењу оваца и говеда још се чува установа *бачило*, али у мањој мери него пре последњег рата. То је удруживање домаћинстава само преко лета, и то у суватском планинском региону. Заједнички бачијају домаћинства различитог имућног стања: са по 30 до 60 брава, па у једном бачилу има око 200 оваца. Сточари из потпланинског села Лабуништа имају бачила на местима званим Локва и Стрижак. Сточари из села Д. Белице, Заграчана и Радолишта имају бачила у суватским деловима званим Планински камен, Голина, Језерце и др.

Иако су јабланичко сточарство и сточарска кретања у најновијем периоду веома опали, ипак се не може закључити да ће они сасвим нестати. Сточарство и на овој балканској планини потиче из повољних природних услова и има за собом дугу традицију. Зато ће сточарска кретања — понекад већа или мања — постојати и убудуће,²⁴ али не више цинцарска, већ осталих становника подгорских села.

Сточарски станови

Сельаци из подножја планине Јабланица знају за две врсте привремених сточарских станова. Летњи станови зову се „бачила“, а зимски „кошаре“.

1. *Бачила (бачије)* се налазе на гребену планине Јабланице, углавном на граници шуме и сувати (висина око 1.700 m). Још су на заклоњеним местима и у близини воде. Бачилом се зове цело привремено летње насеље. Сада се могу видети остаци појединих старијих бачила који су својина цинцарских сточара. На Јабланицама има свега око 20 очуваних бачила, свако са мање стоке, док је број бачила раније био пет пута већи; тада је свако бачило имало и више стоке.

Данашња јабланичка бачила су својина сточара села у планинском подножју — из Лабуништа, Д. Белице, Заграчана, Радолишта, Боровца. Из економских разлога, нека су бачила груписана по родовској припадности; два-три домаћинства имају један летњи сточарски стан — бачило.

²³ Упоредити Ј. Цвијић, *Балканско полуострво...*, стр. 504.

²⁴ Упоредити Б. Ж. Милојевић, *нав. дело*, стр. 195—196.

Бачило је веома архаичан облик сточарског стана; састоји се из три дела: зграде за пастира, склоништа за овце и ограбе-ног простора за мужу. Први део је издужена приземна зграда у којој се налази огњиште; ту се кува млеко и храна, и ту чобани седе и спавају. Задњи део ове просторије служи за чување млечних производа. Ове зграде су редовно од камена, зидане слично старим сеоским кућама, а покривене су сламом. Уз ову зграду обавезно се среће тор („трло“) за стоку; направљен је од камена у висини једног метра. Описани облик јабланичког бачила је веома стар. Слични облици налазе се и на околним балканским планинама.

Живот у летњем сточарском стану посвећен је чувању стоке и преради млека. Међусобним договором одређено је који ће сточар напасати стоку, а ко ће правити млечне производе и спремати храну за чобане. Овце преко целог дана морају имати сталног чобана. У бачилу је мањи број говеда и коња који се изгоне у сампас, па се увече враћају.

2. Зимски станови — *кошаре* — подижу се на приватним имањима ближе села, а у њима се борави само током зиме. Овде се стока спушта са планине на презиму.²⁵ У кошарама код стоке обавезно остаје по један старији мушкарац. Кошара је грађена високо од камених зидова облепљених блатом и покривена је сламом. Стока се затвара у приземљу, док је на тавану смештена сточна храна — сено, слама, шаша. Из кошара се лакше гноје њиве. Број кошара је данас веома мали, јер домаћинствима која имају мало стоке, више одговара да је она зими код кућа у селу.

Закључни део

Међу балканским антропогеографским и етнолошким питањима важно место заузимају сточарска кретања на бројним планинама. Једна таква истакнута планина је Јабланица на граници наше државе и Албаније. О сточарству на овој планини није се досад знало много у литератури.

У закључном делу треба истаћи следеће. Са освртом на прошлост јабланичког сточарства издваја се сточарство архаичног облика код Цинцара-Аромуна. Оно је углавном имало три периода: први од средњег века до средине XVIII столећа; други до краја турске владавине 1912; трећи између два светска рата. Међутим, данашње сточарство Цинцара на Јабланици не постоји зато што су се ти становници сасвим иселили.

Сточарство другог јабланичког становништва је македонско, торбешко и арбанашко. И оно је углавном имало три периода: први до краја турске владавине 1912; други између два светска рата; трећи је данашњи. Међутим, у данашњем сточарству имају

²⁵ Упоредити М. Филиповић, *Девбарски Дримкол*, стр. 42.

значајнију улогу Арбанаси, нешто мало Торбеши, а Македонци немају виднију улогу, јер се слично Цинцарима много исељавају.

Тако је Јабланица, значајна планина на Балканском полуострву, у свом сточарству током прошлости доживљавала разне промене. То је било последица чињенице да њено сточарство није било условљено само природним него и друштвено-историјским условима. На јабланичко сточарство негативно утиче југословенско-албанска граница од 1912, а после последњег рата негативно су се одразила велика исељавања ранијих сточара — Цинцара и Македонаца.²⁶

ÉLEVAGE DU BÉTAIL DANS LA MONTAGNE DE JABLANICA

R é s u m é

La montagne de Jablanica (2739 m) s'élève entre le bassin de Struga et d'Ohrid (bassin du Drin Noir) et la région de Čermenika (bassin du cours supérieur de la Shkumba) en Albanie. A partir des guerres de 1912—1913 la frontière yougoslavo-albanaise suit les sommets de cette montagne dans la direction S—N. La longueur de la montagne dans cette direction est d'environ 37 km.

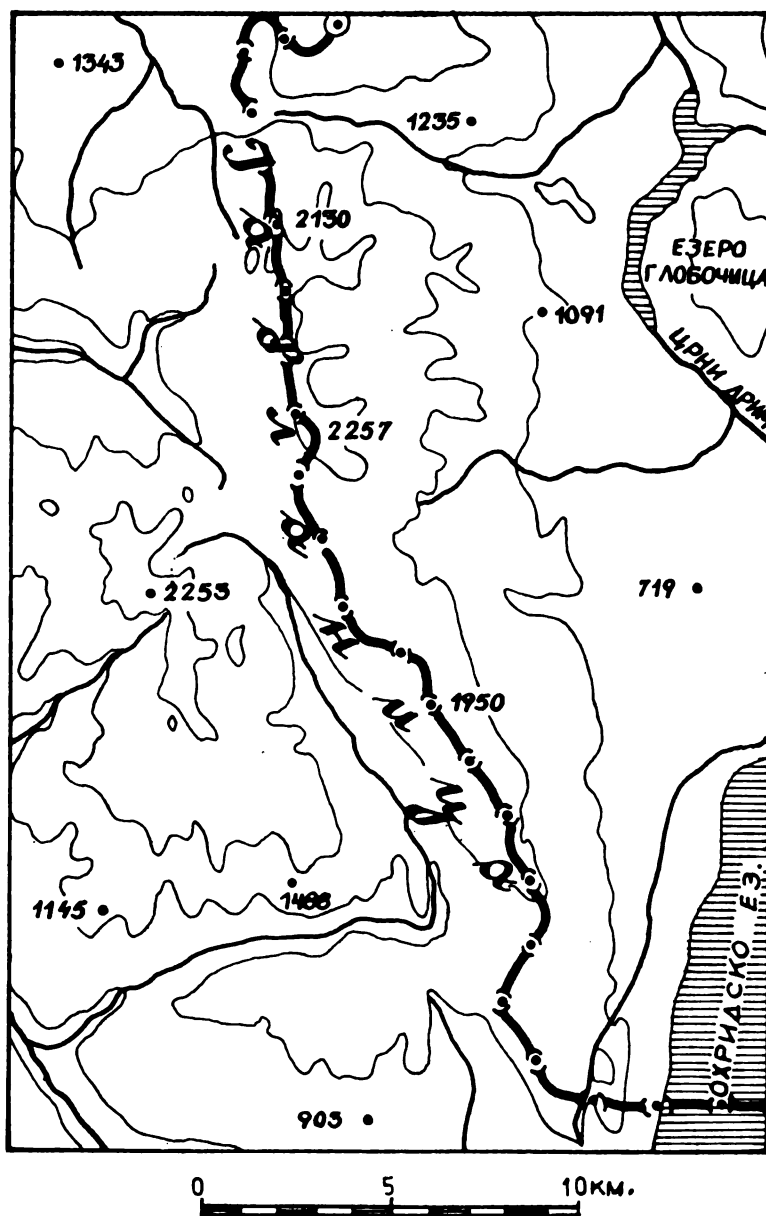
Les voyages scientifiques sur la montagne de Jablanica sont très difficiles. Ou plutôt ils sont impossibles dans sa partie occidentale, située en Albanie. Pour cette raison le tableau que l'auteur donne de la montagne et de l'élevage ne se rapporte qu'à la partie orientale, plus grande, en Yougoslavie.

L'exposé du sujet de ce travail est divisé en chapitres suivants: situation de la Jablanica; conditions naturelles pour le développement de l'élevage; migrations pastorales d'autrefois; l'élevage contemporain sur la Jablanica; habitations pastorales dans la montagne et, à la fin, conclusion.

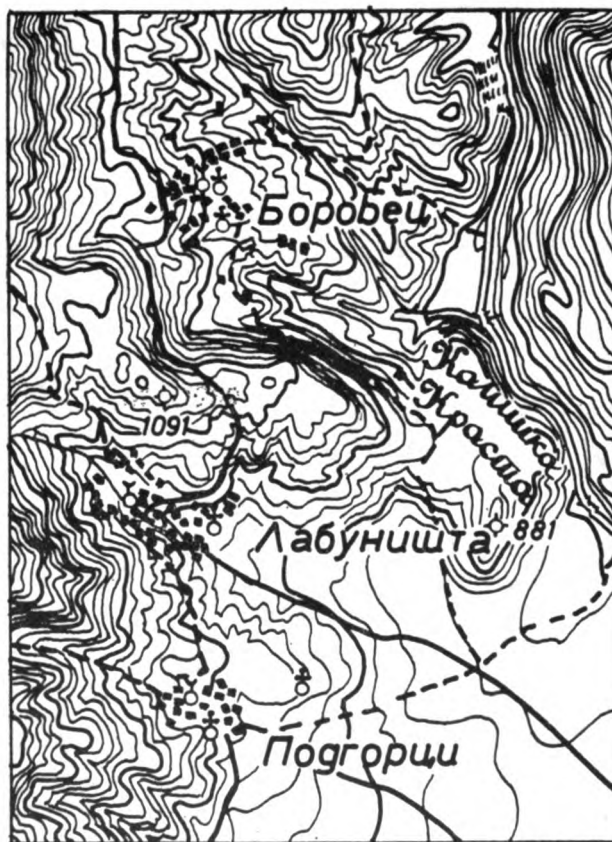
Dans le passé, les pasteurs des troupeaux sur la Jablanica appartenaient aux différentes populations: Aromounes ou Tzintzares, Macédoniens et Torbešis (musulmans). L'élevage pratiqué par les Aromounes est très ancien et d'un type spécifique. Ils passaient la moitié estivale de l'année avec leurs moutons et leurs chevaux dans la montagne, tandis que l'hiver il séjournait dans la région littorale de Moussakia à l'Ouest. C'était ainsi jusqu' à la fin de la domination turque en 1912, lorsque l'élevage sur la montagne de Jablanica avait atteint son apogée.

A l'heure actuelle, ce sont uniquement les Albanais — immigrants d'une date relativement récente — qui possèdent des troupeaux d'une certaine importance. Ils ont acquis le droit de pacage sur la montagne de Jablanica seulement après la deuxième guerre mondiale.

²⁶ Сматрам угодном дужношћу да се и овом приликом захвалим лицима која су ми помогла приликом прикупљања научне грађе на терену (јул и септембар 1977).

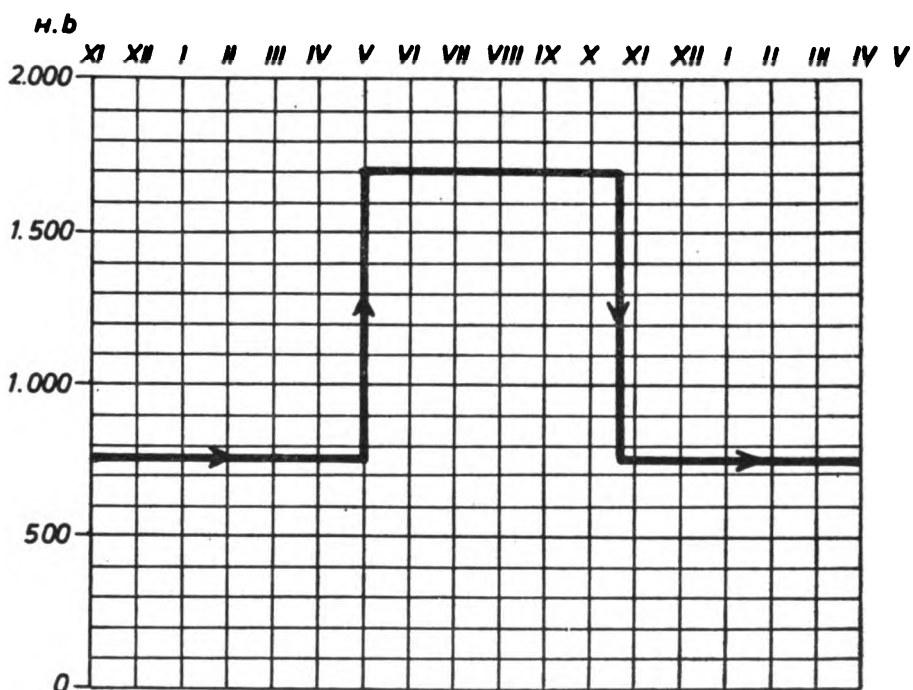


Сл. 1 — Прегледна карта планине Јабланице



$M = 1:50.000$

Сл. 2 — Села у источном подножју планине Јабланице



Сл. 3 — Кретање сточара из села Лабуништа

Галиб ШЉИВО

Педагошка академија
Бања Лука

БАМИЛ-ПАША У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У 1853. ГОДИНИ

(По вијестима аустријских извјештача)

Омер-паша је, изненада, напустио Босну крајем априла 1852. године. Његов боравак у Босни и Херцеговини оставио је трага у психи становништва овог ејалета, на тај начин што оно није више имало повјерења у Портина обећања да ће се спровести реформе које су у више наврата објављиване. Већ тада се у народу учврстило увјерење по којем од владара и централне владе потичу, за народ, добри закони, али да их њени нижи органи, односно они који су дужни да их спроведу, или не разумију па их ваљано не спроводе или, пак, да намјерно заобилазе њихово спровођење, најчешће из личних побуда: или да владају онако како њима одговара или, пак, да што лакше добу до великих новчаних средстава. Омер-паша није припадао том кругу владиних чиновника. Он је настојао да стриктно спроведе наредбе које је добио у Цариграду прије свог доласка у Босну. У почетку свог рада на увођењу транзимата, он се окупио на муслимане, касније, када је сазнао да су хришћани под утицајем својих исто-вјерника из сусједних хришћанских земаља, он се, исто тако, обрачунавао и с њима. Дакле, он није имао повјерење ни у муслимане ни у хришћане. Муслиманско становништво је остало без даха од изненађења како се крваво обрачунао с њиховом властелом. Хришћанско становништво није се могло помирити с тим да ни Омер-паша, од којег су толико очекивали, није за њих ништа учинио. Штавише, он је њихов положај још више отежао, прије свега одлуком на основу које је хришћанском становништву одузето оружје које му је било неопходно и за личну одбрану, али и за друге сврхе. Управо ова мјера дала је нови повод аустријској влади да протестује код Порте у корист босанских и херцеговачких хришћана.

Аустријски генерални конзулат у Босни брижљиво је сакупио податке о свим појавама и догађајима који су утицали на нерасположење хришћанског становништва према властима и благовремено их достављао Министарству иностраних послова. Овај конзулат је почео са радом у исто вријеме у које је и Омер-паша дошао у Босну. У почетку рада, конзулови извјештаји наговјештавају сређивање стања у Босни, а с тим у вези и побољшање положаја хришћанске раје. У то доба су односи између конзула и Омер-паше били доста пријатељски. Но, када је Омер-паша почео да пропони све оне који се супротстављају политици Цариграда у Босни, па и хришћане, њихови односи захлађују да би постали непријатељски, па чак били и предмет расправе у Бечу и Цариграду. Од тада конзул не пропушта ниједну прилику а да у Беч не јави поступке Омер-паше који нису ишли у прилог хришћанском становништву. И Омер-паша је пратио рад аустријског конзула, читао његове извјештаје, па је и у њему расло нерасположење према конзулу. Када је на терену упознао аустријску пропаганду, онда је одлучније наступио и према аустријском конзулу и према хришћанском становништву. Наредно је одузимање оружја од хришћанског становништва да би спријечио оружани наступ према властима, завео шпијунирање њихових села, организовао будније чување аустријско-турске границе, а повремено је забрањивао сваки контакт са аустријским конзулатом у Сарајеву. Овакви односи у Босни, на коју је Аустрија све више рачунала, нису одговарали аустријској источној политици. Стога је Аустрија предузела иницијативу да им стане на крај. Искористила је све околности, па је интервенирала на Порти да се сераскер Омер-паша уклони из Босне и да се османска влада постара за побољшање положаја хришћанске раје у Босни.

Османска влада није имала јединствен став према овим аустријским захтјевима. Било је министара који су били наклоњени Аустрији, па су тражили да се удовољи њеним тражењима, али и оних који су одбијали аустријско мијешање у унутрашње прилике у Царству. Министар иностраних послова, Фуад ефендија, отворено је рекао отправнику послова аустријске интернунцијатуре у Цариграду, Фон Клецлу, „да се од једне независне државе, каква је Турска, не може захтијевати да се дају гаранције као што је она коју Аустрија тражи за босанску рају.”¹ Ово тим прије што је и аустријској влади било познато да неправилности на које она указује, нису проистекле из наредби Порте, већ су то неправилности у раду локалних органа власти које Porta стално спречава.

У ово вријеме односи између Аустрије и Турске још нису били нормализовани послје кризе због пријема аустријских, односно мађарских и пољских бјегунаца на турској територији

¹ Haus Hof- und Staats Archiv Wien (у даљем тексту ННStA W) P.A. XII/ Türkei, K-45, Фон Клецл грофу Буолу. Бујукдере, 21. октобар 1852.

и због искрцавања османске војске у Њивицама на Суторини. Покушаји да се односи нормализују учињени су половином 1852. године, па је и босанско питање ушло у програм поравнавања тих односа. Поравнавању тих односа нагињале су владе обију држава. То је било вријеме када су на помолу били заплети који су поново истакли у први план међународне политике „источно питање”. У вријеме када су Турској упућиване само аустријске притужбе, она их је одлучно одбијала. Али, када су се на Турску устремили Руси, тада је она покушала да са Аустријом изравна односе. Покушаји поравнавања наговјештени су половином 1852. (дакле, у вријеме када је мушир Омер-паша опозван из Босне, а и његов опозив је, можда, израз жеље Турске за нормализацијом односа) када је аустријска дипломатија формулисала услове под којим би Аустрија пристала да поново успостави добросусједске односе са Турском. Тако је отворен пут дипломатским натезањима у којима је видљиво да су и једна и друга страна настојале да преговоре о измирењу воде тако да у једном тренутку могу односе и нормализовати, али и погоршати. Ипак, стицај околности у којима су се догађаји одвијали није био наклоњен Турској, па је њена дипломатија морала попуштати. У другој половини 1852, она је морала да се одлучније супротстави руској политици, па је ријешила да попусти неким од аустријских тражења. Ту спада и рјешење босанских ствари. Због тога је одлучила да у Босну упути специјалног комесара, који је требао да на лицу мјеста испита аустријске захтјеве и да их потом ријешити.

Већ у септембру 1852, аустријски интернунциј је сазнао да ће у Босну бити упућен Портин комесар, и то Гамил-паша. Гамил-паша је познавао босанско-херцеговачке прилике јер је у Босни провео прву половину 1844. године на положају валије.² Пошто су сазнали за одлуку султана да у Босну упути Гамил-пашу, аустријски дипломати у Цариграду су били задовољни. Они су сматрали да је Гамил-паша погодна личност за ову дужност због тога што је као босански валија, на задовољство аустријских власти, ријешити многе предмете који су били спорни у аустријско-турским односима. Штавише, аустријски конзул у Босни, Димитрије Атанасковић, управо је са Гамил-пашом рјешавао спорне предмете у Босни и о њему се врло повољно изражавао. Аустријска страна је била задовољена.

Фон Клецл је упознао Гамил-пашу исцрпно са свим предметима аустријских рекламација у Босни.³ Гамил-паша је обећао

² Galib Šljivo, *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*. Југословенски историјски часопис, 1—2/1975, 161—162.

³ NHStA W. P.A. XII/Türkei, K-45. Фон Клецл грофу Буолу. Бујукдере, 4. новембар 1852. године. Фуад ефендија је обавијестио Фон Клецла да је Гамил-паша већ дошао у Истанбул и да су припремљене инструкције за његову мисију у Босни. Исто, Бујукдере, 23. септембар 1852. године. У вези с другом тачком приједлога за измирење Турске и Аустрије, Порта је упутила депешу аустријској влади у којој је стајало да ће Турска преду-

да ће приступити њиховом рјешавању када на лицу мјеста установи одштетне захтјеве. Оно што је бунило интернунцијатуру у Цариграду јесте чињеница да се стално одлагао одлазак Фамил-паше у Босну. Ипак, Фамил-паша стигао је у Сарајево, 2. јануара 1853. године.⁴

Портин комесар стигао је у Сарајево у вријеме великих припрема овог ејалета за ратовање у Црној Гори. У Босни и Херцеговини је сакупљана храна, обављан попис регрута добровољаца ради што издашније помоћи нападу Омер-пашине војске на Црну Гору. Добровољцима који су били спремни да ратују као пјешаци била је обећана мјесечна плата од шест талира, а коњаницима четрдесет пет цванцика.⁵ Добровољци су се сакупљали на зборном мјесту у Сарајеву, а онда су упућивани према Гаслици (Пљевљима) и Фочи. Чак су и топови из сарајевске тврђаве упућени на црногорско ратиште, тако да долазак Фамил-паше у Сарајево није поздрављен уобичајеном топовском салвом у знак добродошлице изванредном комесару. Да би Бошњаке приволеле за ратовање, босанске власти су прибјегле оним спољним знацима који су уобичајени у временима која претходе реформним. Улицама су телали извикивали позив за сакупљање добровољаца, по цијели дан су пјеване јуначке пјесме у којима је хваљено јунаштво јањичара, на јавним мјестима су истакнуте заставе, постављени су јањичарски казани на улицама-зборним мјестима, а сиромашним муслиманима бесплатно је давано оружје из државних складишта. Ратној атмосфери придоносили су чести пуцњи пушака који су одјекивали улицама Сарајева — све је то било доскоро строго забрањено. Богатији посједници и трговци су на свој трошак врбовали добровољце и на тај начин доказивали свој патриотизам.⁶

зети потребне мјере којима ће се онемогућити неправилни и незаконити поступци према аустријским поданицима у Босни. „Султан се брине о свим својим поданицима без обзира на вјеру.“ Зато му тешко падају они поступци којима се врши угњетавање босанске раје; Исто, Бујукдере, 30. септембар 1852. године; Исто, Бујукдере, 18. септембра 1852. године. Николајевић, посланик српске кнежевине у Цариграду, обавијестио је аустријског отправника послова Фон Клецла, да је Фуад ефендија од њега недавно тражио да пише својој влади да код босанских избјеглица, које су се склониле у Србију, дјелује на смиривању. Њих треба обавијестити, рекао му је Фуад ефендија, да се прилике у Босни смирују и да је у Босну упућен Галим-паша који има задатак да отклони учињене пропусте; Вид. Фердо Шишић, *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850—1852)*. Суботица 1938, 578—579.

⁴ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 6. јануар 1853; „Народне новине“ од 13. сижечња 1853.

⁵ Kriegs Archiv Wien (у даљем тексту КА W), Команда Службеног граничног пука. Осматрачки извјештај од 21. до 31. децембра 1852. године. У Сарајеву, Травнику, Бањалуци, Зворнику, Бијелини и Тешњу чауши су објавили *свети рат*.

⁶ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K.100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 6. јануара 1853.

Сукоб Турске и Црне Горе нагласио је сређивање односа Аустрије и Турске. У санирању односа са Турском, Аустрија је прије свега видјела своје будуће односе са Русијом. Русија је била држава са којом је Аустрија имала врло пријатељске везе, али везе којих се Аустрија више бојала него затегнутих односа с Турском. Ријеч је, наиме, о оним везама којима су ове двије државе биле везане за *источно питање*. Хитност у рјешавању споразума с Турском Аустрија је нагласила упућивањем у Цариград изванредног аустријског посланика.⁷ Истог мишљења била је и Турска.

По доласку у Сарајево, Фамил-пашу је одмах посјетио генерални конзул Атанасковић и упознао га са аустријским захтјевима у односу на његову мисију. Ријеч је о рекламацијама аустријских власти на високе царинске стопе приликом увозно-извозних трансакција, и о обештећењу аустријских предузетника, прије свих Клукија и Шенфелда. Фамил-паша је саслушао Атанасковића и на крају разговора рекао да ће учинити све да се случајеви ријеше, како би се успоставили пријатељски односи између Турске и Аустрије. Овом приликом Атанасковићу је било јасно да су Фамил-пашина упутства доста непрецизна у односу на аустријске захтјеве, па му је у танчине изнио све податке и предмете које је Аустрија рекламирала у Цариграду. То су она питања која је Фамил-паши већ једном предочио Фон Клецил: да се у Босни уведу мјере које ће дјеловати тако да се побољша положај хришћанске раје и да се смањи број њихових жалби; да се онемогуће насилни поступци власти према аустријским поданицима; да се осигура слободна трговина; да се регулише царински систем; да се осигура изручивање дезертера и злочинаца; да се регулишу потражни захтјеви Шенфелда и Клукија, и да се олакша извоз дрвета.⁸ Конзул је комесару поднио набројане спорове писмено. Пошто је саслушао конзула Фамил-паша је, због тога што није био упућен у све аустријске захтјеве, обавијестио Атанасковића да ће рјешавати само оне захтјеве који су му на Порти постављени. За друге спорне предмете он ће затражити упутства из Цариграда. Он ће се постарати да, прије свега, одмах буду ријешени они предмети који иза себе имају судске пресуде. Поред осталог, Порта је спремна да одмах ријешити тужбени захтјев аустријских подузетника Шенфелда и Клукија, ком предмету је намијењена сума од 200 хиљада гулде-

⁷ Опширније: Галиб Шљиво, *Лајнингенова мисија у Цариграду 1853. године*. Историјски записи, година XXIX (XLIX), књига XXXIII, 1976/2, 187—226.

⁸ NHStA W, P.A. XII/Türkei, K-45. Фон Клецил грофу Буолу. Бујукдере, 21. новембра 1852. године. Фон Клецил је добио утисак послје разговора са Фамил-пашом, да је Портином комесару драго што му је повјерена мисија којом може утицати на смиривање односа између Аустрије и Турске.

на коју он може одмах исплатити.⁹ Послије овог разговора Атанасковић је обавијестио грофа Буола Шауенштајна да је стекао утисак да је Гамил-паша заиста спреман да разријеша спорно клупко замршених аустријско-турских односа у Босни.

Истовремено са доласком Портиног комесара у Босну, појачавао се и аустријски притисак на Турску. Прије свега, Аустрија упућује Турској протестну ноту, 7. јануара 1853,¹⁰ затим, шаље у Босну, више него раније, емисаре с различитим задацима, али с истим циљем: да сакупе што више података о босанским и херцеговачким приликама. Међу значајније мисије убрајамо мисију Ђорђа Стратимировића, потпуковника 5. Ухланен регименте.¹¹ У упутама, које је за Стратимировића саставио гроф Буол Шауенштајн, 7. јануара 1853, стоји да он треба да пропутује граничним територијама, Босном и Херцеговином, и да опише прилике у њима. „Морате разликовати муслимане од хришћана, а међу посљедњим католичку рају од православне.“ Положај хришћанског становништва у овим провинцијама, писао је гроф, нарочито је погоршан од оног времена од када је њом управљао Омер-паша, који је својим поступцима утицао и на погоршање међудржавних односа Аустрије и Турске. Стратимировић је био упознат са расположењем хришћанског становништва према Аустрији. Католици су одвајкада били наклоњени Аустрији због тога што су у њој налазили заштиту. И православно становништво, које је посљедњих година било изложено појачаној експлоатацији, усмјерава своје захтјеве ка Аустрији. „Питање је какво је њихово расположење данас, које су им жеље, наде и бриге и у какву се будућност уздају“. Пошто је од њега затражио да посматрања врши неупадљиво и да податке доставља тајно, тј. да не изазове подозрење муслимана, гроф му је нало-

⁹ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 6. јануар 1853. године. Порта је намијенила три хиљаде аспри или двадесет пет талера; Исто, гроф Буол Атанасковићу. Беч, 8. јануара 1853. године; „Народне новине“, 13. сибјечња 1853. године. Према дописнику ових новина Гамил-пашина мисија би се састојала у овом: „1. Нек душевно извиди је ли право имао Омер-паша сиротињу рају учвиелити онако кеволочно тамничећи илити хапсећи предњаке од народа и покупивши оружје, и јели се он разложито и темелито освиедочито, да се је хотиела раја протива цару уздигнути. 2. Је ли право порез ударен на сваку фамилију по четири талира, на Турчина, кои има једну хиљаду кућах кметах и више, и на керстјанина, кои пред кланицом својом пет шест козах шугавих имаде. 3. Је ли све плаћено жито, сиено, ћумур, месо, дерва, масло, кирие и тд што је хаскеру од преклани сиротиња дала и тахвиле или quitanze узела на то.“; ННStA W, P.A. XII/Türkei, K-46. Фон Клецл грофу Буолу. Цариград, 24. фебруар 1853.

¹⁰ ННStA W, P.A. XII/Türkei, K-46. Фон Клецл грофу Буолу. Цариград, 8. јануар 1853. године.

¹¹ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Граф Буол Атанасковићу. Беч, 8. јануар 1853. године. Министар обавјештава конзула да је Стратимировић упућен у Босну и Херцеговину у тајној мисији и тражи од конзула, да му буде при руци; Исто, Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 29. јануар 1853. године. У Сарајево је дошао и капетан Милошевић из Загреба у пратњи тројице сержанера.

жио да се на лицу мјеста увјери колико су стварни губици кон-фискованог предузећа Клукија и Шенфелда. Овај предмет Стратимировић је требало да ријеши са Портиним комесаром.¹² Снаб-дјевен улутама и новцем, Стратимировић је прошао друмом од Градишке преко Бањалуке и Травника у Сарајево. У Сарајево се задржао до 23. јануара 1853, одакле је отпутовао у Мостар, пошто је од Атанасковића подигао двадесет дуката у злату. Интересантно је напоменути да Стратимировић није успио, или није ни хтио, да сачува свој инкогнито. Босански валија Хуршид-паша, и поред тога, није му правио сметње на путу, што се види по томе што му је без икаквих тешкоћа визирао пасош и чак ставио на располагање поштанске коње.¹³ Није нам познато да ли се је потпуковник састао са Фамил-пашом да би расправљао о одштетном захтјеву аустријских трговаца. Ипак, чини нам се да су турски државници у Босни респектовали аустријску непо-пустљивост или наметљивост, па су благонаклоно гледали на њихове захтјеве, па и на њихове уходе. Јер, мајор Кнежевић, абу-тант кнеза Александра Караборђевића, жалио се Атанасковићу да му је, док је боравио у Сарајево, у којем је и рођен, Фамил-паша онемогућавао рад и да се враћа кући необављеног посла. А аустријском високом официру, Стратимировићу, за којег се претпостављало, а можда и знало, са каквим је задатком дошао у Босну, власти нису чиниле сметње, штавише, ишле су му на-руку. Може се десити да су босанске власти очекивале да ће француски конзулат, који је у то вријеме почео са радом у Са-рајево, бити сметња аустријској пропаганди у Босни.¹⁴

Почетком 1853. године, у Босни и Херцеговини је, због на-говјештаја ратног вихора, дошло до одлагања свих других по-слова, изузев оних који су били непосредно везани за рат. Разу-мије се, Фамил-паша није могао приступити испитивању узрока спорова, док у Цариграду није развезан чвор аустријско-турских спорова Лајнингеновом мисијом. А у Босни све је било окренуто рату. Изузев обилније помоћи у храни, Босна и Херцеговина нису могле одвојити знатније војне снаге Омер-пашиној армији у Црној Гори. Због опасности да ће Аустрија, а и Србија, зарати-ти против Турске да би потпомогле Црну Гору, односно да ће извршити притисак на Турску демонстрацијом војне силе на границама Босанског пашалука, у Босни, а нарочито у њеним граничним мудирлукцима, није вршена регрутација. Да би онемо-гућиле хришћанско становништво да се веже са аустријским и српским поданицима, мјесне власти су, по наређењу валије, ор-

¹² Вид. Др Владан Борђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*. Београд 1924, 71—74; Уп. Борђе Б. Стратимировић, *Успомене генерала Борђа Стратимировића*. Беч, Загреб, Лајпциг 1913, 54—59.

¹³ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 27. јануар 1853.

¹⁴ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 3. фебруара 1853. године; KA W, Задар, 20. јануар 1853. године.

ганизовале стално надзиравање села у којима је живјело хришћанско становништво, тим прије што су биле проширене вијести да се оно припрема на устанак.¹⁵ Локалне власти у граничним казама настојале су да одржавају добросусједске односе са аустријским граничним пуковима, а и однос према хришћанском становништву је побољшан.¹⁶

У свим крајевима Босне и Херцеговине сакупљана је храна за Омер-пашину војску. Ово се односило и на муслиманско и на хришћанско становништво: „...у крупском капетанату сакупљено је, од 770 хришћанских фамилија 300, а од 1007 муслиманских фамилија 400 товара цвибока,¹⁷ што је укупно износило 42700 ока и све је то на коњима пренесено у Ливно.¹⁷

Аустријске уходе, које су у ово вријеме врвјеле по Босни и Херцеговини, забиљежиле су гласине, које су кружиле Босном па су их пренијели војним командама на граници, да ће се муслиманско становништво одупријети регрутовању (да се од четири способна за војску дигну тројица), због тога што су и муслимани, као и хришћани, оптерећени порезом, што и они, као и хришћани, морају давати храну за војску, па према томе и они, као и хришћани не морају ићи у рат. А да би избјегли отворен сукоб са провинцијском владом, они ће инсценирати пограничне сукобе.¹⁸ Међутим, управо у ово вријеме на границу су почеле пристизати знатније аустријске војне снаге, тако да су изостале пограничне чарке. Исто тако, оживјела је и турска граница.

Прије свега, Команда Бродског граничног пука у Винковцима била је обавијештена, 13. јануара 1853, да су дуж Саве успостављене страже које су даноноћно мотриле збивања на граници, а њихова јачина се кретала од група које су бројале од тридесет до шездесет људи. И поред оваквог стања, на гра-

¹⁵ Опширније, др Милорад Екмечић, *Мит о револуцији и аустријска политика према Босни и Херцеговини и Црној Гори за вријеме кримског рата 1853—1856. године*. Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине. Сарајево 1962, 95—165.

¹⁶ КА W, Извјештај команде Другог граничног пука. Костајница, 29. децембар 1852. године. Ухода је закључио да је добро владање турских власти према хришћанском становништву проистекло из намјере да их употребе у рату против Црногораца; Исто, Извјештај Врховне граничне команде за период од 21. до 31. децембра 1852. Карловац, 4. јануар 1853. године.

¹⁷ КА W, Извјештај команде Првог банал пука број 1. Обљај, 10. јануар 1853. године; Исто, Извјештај команде Слунског граничног пука. Вали Село, 10. јануар 1853. године; Исто, Извјештај команде Огулинског граничног пука. Кершља, 10. јануар 1853. године; Исто, Атанасковић барону Јелачићу, Сарајево, 29. јануар 1853. године. Турске власти су строго кажњавале сваки прекршај својих поданика на граници. Тако је због изгрета на граници валија наредио: 1. Да се заштија Хусо Хусеинов окује у гвожђа. 2. Да се смијени мудар у Цазину. 3. Да се одмах врати украдена стока и да се надокнади штета у износу од сто шездесет осам форинти. 4. Предложио је Порти смјењивање са дужности бихаћког кајмакама.

¹⁸ КА W, Извјештај команде Огулинског граничног пука. Кершља, 10. јануар 1853. године.

ници није био обустављен промет. Скела у Брчком је непрекидно радила, али је сваки трговац који је из Аустрије долазио у Брчко био стално на оку турским властима.¹⁹

Турским властима у Босни били су познати покрети аустријске војске према граници. Зато је, поред осталог, из Босне подигнуто мало регрута за ратовање у Црној Гори. Иако су вијести које говоре о броју добровољаца у црногорском боју противрјечне, ипак се може вјеровати аустријском конзулу, да до 10. јануара 1853, када је престао упис добровољаца, није сакупљено више од осам стотина добровољаца.²⁰

У склопу одбрамбених припрема сјеверне границе, Бихаћ је добио на својој важности. Временом заборављену, оронулу тврђаву, половином јануара 1853. напунили су, поред војне посаде, мајстори који је требало да зауставе њено пропадање и да је оспособе да, као некад, буде главна одбрамбена тачка аустријском упаду у Босну. У ове припреме спада и успостављање брзе поште по којој се вијест из Сарајева могла пренијети у Бихаћ, и обратно, за 48 сати.²¹ Ипак, било је јасно да је и поред тога Бихаћ представљао велику препреку аустријском упаду у Босну. То се види из аустријских војних планова. Јер, у аустријским војним плановима упад у Босну је планиран или код (Босанског) Новог или код Костајнице, гдје је било сконцентрисано, у јануа-

¹⁹ КА W, Извјештај команде Бродског граничног пука бр. 7. Винковци, 13. јануар 1853. године. У четвртак, 6. јануара, повећан је бијељински гарнизон једним коњичким табором, а зворнички са два коњичка табора; Исто, Винковци, 26. јануар 1853. године. Исто, Извјештај команде граничног пука бр. 8. Нова Градишка, 29. јануар 1853. године. Патроле у саставу 3—4 човјека, једни на коњима, а неки пјешке, патролирају дан-ноћ поред Саве.

²⁰ КА W, Атанасковић барону Јелачићу. Сарајево, 20. јануар 1853; Исто, Извјештај команде Оточког граничног пука. Завала, 20. јануар 1853. године. Само из Посавине је регрутовано 13 хиљада регрута, а у Сарајеву се још увијек вршило регрутовање; Исто, Извјештај команде Личког граничног пука од 11. до 20. јануара 1853. године. Добро Село, 20. јануара 1853. године. У Вакуф су дошла два барјактара који су имали развити заставу и пописивати регруте. Расположење у Вакуфу је било такво да се неће јавити довољан број регрута добровољаца. Ухода је ово претпостављао по томе што су Вакуфљани, када су 16. јануара предали сакупљени порез муселиму, истог замолили, да у њихово име упути молбу на највише мјесто да Бошњаке поштеди ратовања у Црној Гори; умјесто тога, њих власт треба да снабдије оружјем због могућег сукоба с Аустријом; Исто, Извјештај Врховне граничне команде. Карловац, 26. јануар 1853. године. Према извјештајима ухода, из Босне је упућен слиједећи број добровољаца у Црну Гору:

- 2. јануара 1853, 4000 из Сарајева и 2000 из Травника;
- 12. јануара 1853, 500 из Јајца и 500 из Бањалуке;
- 14. јануара 1853, 500 из Кључа.

²¹ КА W, Извјештај Врховне граничне команде. Карловац, 30. јануар 1853. године. У Крајину је био упућен извјесни Мујага Хоџић да наговори Крајишнике да они први нападну Аустрију и тако предупреде планирани напад на Босну. Међутим, Мустафага, бимбаша у Стурлићу одбио је ово наређење, а извршиће га онда када му то нареди Омер-паша.

ру 1853, 13—14 хиљада војника. Овај правац напада на Босну одабран је због тога што је:

— на том правцу, на босанској страни, било мало утврђених мјеста која би могла пружити отпор аустријском нападу;

— што је било прилично лако форсирати ријеку Уну. Она је ту имала два рукавца од којих је један био толико плитак да се лако могао прегазити, а други је био узак, па се на њему лако могао подићи понтонски мост;

— на аустријској страни био изграђен један кастел који је могао штитити прелаз аустријске војске преко Уне;

— постојао добар друм од Петриње до Костајнице по коме се лако могла пребацити војна опрема која прати покрет војске.²²

Према извјештајима аустријских ухода, све припреме за одбрану турске границе турски поданици су изводили у строгој тајности, како су их о томе обавијестили њихови доушници. Наиме, они су то морали крити од аустријских погледа, пошто Аустрија само тражи згодан изговор за рат или нове протесте. Зато су транспорти оружја и муниције долазили ноћу, што је био случај и са транспортом од 70 товара муниције који је, ноћу између 15. и 16. јануара допремљен у Бихаћ. Исто тако је приспио ноћу одред од двјеста Албанеза као појачање. Да су се Бошњаци озбиљно припремали за рат, видило се и по томе што су у ово вријеме прорадиле барутане у Бихаћу, Цазину, Отоки и Крупи.²³ У бихаћком кајмакамлуку наређено је свим муслиманима да доведу своје оружје у исправно стање и да се снабдију довољном количином муниције.

Слично припремама за одбрану Бихаћа, вршене су припреме и у другим босанским градовима дуж аустријске и српске границе. У Градачац је, половином јануара 1853, приспјело 50 товара муниције. Ипак, све ове припреме биле су мале по обиму, што се види и по томе што у Босни и Херцеговини у то доба није било већих војних снага.²⁴

Турске власти су биле добро обавијештене о збивањима на граници и о доласку аустријских снага. То је био дво подршке аустријској дипломатији која је на Порти наступила у корист књаза Данила. Аустријски притисак био је јачи јер је она, осим интересовања за Црну Гору, била, прије свега, посебно заинте-

²² R. Gerba, *Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853*. Mittheilungen des k.k. Kriegs Archivs. Neue Folge. Wien 1887, 142.

²³ КА W, Извјештај команде Слунског граничног пука. Вали Село, 20. јануар 1853; Исто, Извјештај команде Првог банал граничног пука. Обљај, 31. јануар 1853. године. На реновирању бихаћке тврђаве ради више хиљада људи са крапчама и мотицама; Исто, Извјештај команде Оточког граничног пука. Заваља, 31. јануар 1853. године.

²⁴ КА W, Извјештај Бродског контумаца. Брод, 24. јануар 1853. године. У Босни су се налазиле ове војне снаге: у Зворнику се налазио један одред од четрдесет пјешака под командом Алајбега; у Градачку се налазила посада од тристо до четири стотине пјешака, сто педесет коњаника, педесет тобџија и четири топа, под командом Сулејманбега.

ресована за очување својих интереса у Босни и Херцеговини, који су били угрожени. У овом тренутку аустријски државници су процијенили да је дошло вријеме у којем Турска мора попустити, и они су предузели све, па и покрет својих трупа на границу, само да присиле Турску на попуштање. Да се није радило о тактичком маневру, види се по војним плановима напада на Босну, који су урабени у Врховној војној команди Аустријског Царства.²⁵ На основу тих планова, барону Јелачићу је наређено да, као командант овог напада, одмах приступи формирању армије којом ће извршити напад на Босну у циљу продора до Сарајева.

Ненадани долазак већих војних снага на границу није остао незапажен на турској страни. Бихаћки кајмакам Шаћир ефендија је, 24. јануара 1853, обавијестио становништво свог кајмакамлука о пристизању веће аустријске војске у подручје Огулина и Слунџа. Он је савјетовао становништву да се не узнемирава због овог догађаја јер се нада да ће се изгладити односи између Турске и Аустрије. Уходе су сазнале да становништво није вјеровало свом кајмакаму и да се јако уплашило због војске на граници.²⁶ Ипак су уходе претјерале у овој тврдњи, јер су се Бихаћани много више спремали на отпор него на предају.

Зворнички кајмакам Фехим-паша предузео је, као и бихаћки, мјере предострожности од напада и сјеверног и источног сусједа. Прије свега, извршена је преметачина кућа хришћанског становништва у брчанском мудирлуку, а, вјероватно, и у другим мудирлуцима зворничког кајмакамата. Он је обратио већу пажњу покретима војске на српско-турској граници, па је наредио мудирима да му хитно упуте 10—50 добро наоружаних војника, које је распоредио дуж обала ријеке Дрине. По овој наредби, брчански мудир му је, 26. јануара 1853, послао педесет коњаника, који су, одмах по доласку у Тузлу, упућени на обале Дрине.²⁷ Свакодневно су пристизале вијести о запосједању босанске границе све већим војним аустријским снагама. Зато су и на босанској страни предузимане опсежније припреме да се спречи аустријска агресија.

Почетком фебруара 1853. године објављена је општа мобилизација. Власти су почеле регрутовати младиће у свим мудирлуцима. На примјер, у брчанском мудирлуку је већ 2. фебруара 1853. формирана регрутна комисија, а регрутација је обављена 3, 4. и 5. фебруара.²⁸ Они младићи које је регрутна комисија ода-

²⁵ КА W, Барону Јелачићу, Беч, 18. јануар 1853. године.

²⁶ КА W, Извјештај команде Оточког граничног пука. Завалџа, 31. јануар 1853. године.

²⁷ КА W, Извјештај команде Бродског граничног пука бр. 7. Винковци, 28. јануар 1853; Исто, Извјештај Бродског контумаца. Брод, 7. фебруар 1853. године.

²⁸ КА W, Извјештај генерал-мајора Кнежевића. Петриња, 3. фебруар 1853. године. Крупском и новском мудиру је наређено, да у случају продора аустријских трупа, одмах похапсе све попове и кнезове и да их удаље са границе у унутрашњост провинције.

брала упућени су својим кућама, али им је наређено да се у недјељу, 6. фебруара, јаве у Тузлу, гдје треба да добију распоред. Тако је у брчанском мудирлуку регрутовано пет стотина муслимана и сто осамдесет хришћана. Истовремено је и граница још више осматрана. Патроле од једног-два човјека даноноћно су патролирале границом. Аустријски шпијуни су претпостављали да су на чувању границе ангажоване знатне војне снаге, које се ипак нису могле видјети јер су се маскирале у жбуњу.²⁹

Оном становништву које није било обухваћено регрутацијом, наређено је да се припреми за ратовање. Муслиманском становништву је подијељено оружје из војних складишта, а коњи су свакодневно јахани да би били за напоре издржљивији. Сва утврђења су на брзу руку поправљана и припремана за одбрану. Уходе су извијестиле војне граничне команде да су већ биле оспособљене тврђаве у Островици, Новом, Бихаћу и другим мјестима. И поред оваквих припрема за одбрану, муслимани, посебно у Крајини, нису њима били задовољни. Они су тражили од бихаћког кајмакама да се више уради на систему одбране: да се градови снабдију бројнијом посадом, муницијом, топовима и храном. Незадовољне оним што је учињено за одбрану Крајине, или неувјерене да је то све довољно, неке муслиманске породице из бужимске и острожачке нахије склониле су се у Пећиград и Цазин.³⁰

Ипак су сви аустријски погледи били уперени у Бихаћ. Аустријске уходе стално су пратиле појачања која пристижу овамо. У граду је владало стање приправности. Градом су кружиле војне патроле. Бихаћки кајмакам је често одржавао савјетовања са угледним људима. Ипак, босански валија није био задовољан управом овог кајмакама, па га је замијенио.³¹

Хришћанско становништво у Босни није позвано на регрутацију, али је према њему знатно измијењен став. С обзиром да је однос власти био такав да је, нарочито у 1852. години, хришћанско становништво масовно бјежало на аустријску територију, то је Фамил-паша добио, поред осталог, упутства како да поступи према хришћанима да не би бјежали. Средином фебруара 1853, тузлански кајмакам је био позван у Сарајево и, последице краћег задржавања у главном граду, он се вратио у Тузлу

²⁹ КА W, Извјештај команде Бродског граничног пука бр. 7. Винковци, 5. фебруар 1853. године.

³⁰ КА W, Извјештај Врховне граничне команде. Карловац, 6. фебруар 1853; Исто, Карловац, 8. фебруар 1853. године.

³¹ КА W, Извјештај Врховне граничне команде. Карловац, 8. фебруар 1853; Исто, Извјештај генерал-мајора Кнежевића. Петриња, 10. фебруар 1853; Исто, Извјештај Врховне граничне команде. Карловац, 11. фебруар 1853. године. У Бихаћу је ухапшен Тома Барић само због тога што се одвећ касно враћао из Бихаћа својој кући у Жегар; Исто, Извјештај команде Градишког граничног пука бр. 8. Нова Градишка, 12. фебруар 1853. године. Аустријски шпијун јавља да Бошњаци аустријске покрете војске сматрају „празним швапским маневрима“.

гдје је наложио свим мудирима да у сваком селу објаве: „... да су хришћани и Турци равноправни, да хришћани могу свуда цркве градити и да могу без икаквих запрека обављати службу божију”. Исто ово је објавио, 10. фебруара у Зворнику, а 12. фебруара у Тузли сам кајмакам.³² На основу овог прогласа, у 1853. години хришћани су добили више дозвола за подизање цркава и станова за свештенике. У вријеме када је пријетила непосредна опасност од рата, мјесне власти су често прибјегавале сличним обећањима само да спријече прикључење хришћана непријатељу, па би, када опасност прође, заборављали на дата обећања. Зато је код хришћана владало неповјерење према овом прогласу све до тренутка када су заиста почеле градње цркава.

Аустрија је у Цариграду успјела да испослује рјешење за многе спорне тачке у аустријско-турским односима. На том задатку био је ангажован гроф Кристијан Лајнинген. Послије његове мисије наступило је попуштање затегнутости на граници. Тако је опозвана и наредба бану Јелачићу, којем је било наређено да 5. или 6. марта нападне Босну у правцу Сарајева.³³

Неки аустријски шпијуни примијетили су да ни код муслиманског становништва у Босни више не постоји онаква одбојност према Аустрији као раније. Аустријски баша, који је као ухода боравио на босанској земљи, примјећује да су муслимани из Демезовог Брода-Клиса незадовољни одлуком кајмакама да се, ради сигурности, преселе у (Кулен) Вакуф, па су радије били спремни да се предају Аустрији и приме хришћанску вјеру, него да напусте своје домове и родна села.³⁴ Оваквог мишљења су били утицајнији и угледни муслимани и у другим мјестима у Крајини. Они се не би противили ни аустријској окупацији Босне, само када би им се гарантовала њена трајност. Јер, ако би Аустрија само привремено запосјела Босну с намјером да присили турску владу да побољша положај хришћана, они би јој се одупрли због тога да се не замјере својој влади.³⁵ Неколицина, пак, муслиманских трговаца и посједника, међу њима Мухамедага Меренчић, Мустафага Пазарац, обојица из Сарајева, онда, Абдибег и Хасанбег Градашчевић из Градачца, изјавили су да се Босанци не би противили аустријској власти уколико би им она гарантовала слободу вјере и иметка. Они су својој влади замјерали што је била неефикасна и неспособна да изврши било коју реформу; због тога се положај земље из дана у дан погоршавао, трговина је замирала, а чиновници, упркос добрим платама, ни су се устезали да чине многе злоупотребе. С друге стране, већина

³² КА W, Извјештај команде Бродског граничног пука бр. 7. Винковци, 13. фебруар 1853.

³³ Gerba, nav. djelo, 83—159; Шљиво, *Лајнингенова мисија*, 194. и даље; КА W, Извјештај Врховне граничне команде. Карловац, 14. фебруар 1853.

³⁴ Исто, Карловац, 16. фебруар 1853.

³⁵ КА W, Извјештај граничне команде. Костајница, 21. фебруар 1853; Исто, Костајница, 9. март 1853.

муслиманског становништва у Босни, претежно сеоско становништво, израбљивано је, угњетавано и злостављано као и хришћанско. „Позната је национална мржња босанских муслимана према Османлијама тј. Турцима који нису босанског поријекла.”³⁶

Овакав равнодушан став муслиманског становништва у Босни према аустријској окупацији није могао бити општи, па чак ни у крајевима који су били у непосредном сусједству с Аустријом. Јер, када је нови бихаћки кајмакам Адемага позвао у Бихаћ виђеније муслимане да им прочита бујурулдију којом је именован привременим кајмаком у Бихаћу, они су га упознали са немирним стањем на граници. Пошто је он свој говор завршио тиме да треба да се моле богу за добро здравље султана и валије, упао му је у ријеч један од присутних цазинских муслимана с примједбом да је лијепо од њега што их позива да се моле за здравље и султана и валије, али он њима није ништа рекао о томе како средити стање у Крајини, и како Крајина треба да се брани од силне аустријске војске на граници. Цазињанин је упознао кајмакама да у тврђавама нема довољно муниције и топова којима би се могао зауставити аустријски упад у Босну. С обзиром на такво стање, упитао је кајмакама: „Шта ће бити са нама, крајишким Турцима?” Кајмакам се није дао збунити, него му је, с османлијском надменошћу, одговорио да он треба да иде кући и да се бави свакодневним пословима, а не да се бави политиком. Султан и аустријски цар, наставио је даље кајмакам, знају хоће ли бити рата. Ако се спор не може другачије ријешити него ратом, онда ће султан довести низам који ће ратовати са аустријском војском, а крајишки муслимани треба да се баве земљорадњом, трговином и сличним, и да се „не мијешају у политику о којој они ништа не знају.”³⁷ У неким извјештајима аустријских трговаца, које су са свог путовања по Босни подносили војним командама на граници, истиче се да су муслимани заинтересовани за аустријске покрете на граници. Они су били љубопитљиви какав је смисао тих покрета којима Аустрија довлачи велику војску на босанску границу, а онда су додали: „...ако ваши на нас ударе, битће њим скока чак до Беча, као и у стара времена, јер наш Султан има дисти Турака, за побити Каурине.”³⁸

Да је постојало заиста борбено расположење Крајишника, утврдно је и генерал-мајор Кнежевић, који је обавио инспекцију стања на граници. Он тврди да су муслимани у Босни борбено расположени. Таквом расположењу допринијела је агитација фанатичких хоџа. Зато су, извјештава Кнежевић, сви муслимани спре-

³⁶ Берислав Гаврановић, *Босна и Херцеговина од 1853 до 1870. године*. Сарајево 1956, 33—35.

³⁷ КА W, Извјештај команде Оточког граничног пука. Заваља, 17. фебруар 1853.

³⁸ КА W, Извјештај команде Другог банал пука. Костајница, 19. фебруар 1853.

мни за рат. Они су своје оружје довели у исправно стање, а концентрација турских трупа извршена је, нешто дубље у унутрашњости, на линији Приједор, Козарац и Стари Мајдан. Све тврђаве су, на брзину, поправљене и доведене у ратно стање, па су снабђевене довољним количинама хране и ратног материјала. Припремајући становништво за одбрану, власти су организовале надзор над становништвом које нагиње аустријској страни, у првом реду над хришћанским становништвом. Оно се није смјело кретати без знања власти. Муслиманско становништво, у случају напада, морало се, такође, повући дубље у унутрашњост провинције. И поред свих припрема за одбрану Босанске Крајине од аустријског напада, ипак су се брзо откриле и њене слабости. Тврђаве су поправљене на брзину, али и слабо, а опрема и муниција су пристизале, мада у недовољним количинама. Ипак, најтеже је било то што је Крајина оскудјевала војним снагама из властитих извора. Тада се међу становништвом појачала мржња према главном кривцу — Омер-паши. Наиме, он је 1851. хаметице тукао Крајишнике, светећи им се што су му пружили заиста жесток отпор. А његова, пак, мржња према Крајишницима била је исто тако велика. Да би им се осветио он је, на црногорском ратишту, крајишке добровољце распоређивао у прве борбене редове, а пошто их није помагао ватром из друге линије, они су били препуштени сами себи, па се многи нису ни вратили из Црне Горе. Зато у Крајини није било довољно војника да би се могла организовати солидна одбрана.³⁹

Послије успјешно окончане мисије грофа Лајнингена у Цариграду, ратно стање на граници није дуго потрајало. И једна и друга страна одахнуле су када је, почетком марта, примијећено повлачење аустријских војних снага са границе.

Попуштање затегнутости на граници омогућило је рад Гамил-паше. Он је затражио од свих муселима да одмах обнародују ферман којим османска влада уводи неке олакшице за хришћанско становништво. На основу ове наредбе, бихаћки кајмак је сазвао скупштину свих дванаест нахија у Бихаћу, на коју су позвани сви мудире, чланови шуре и представници хришћана: попови и кнезови. Скупштина је заказана за 25. фебруар 1853. године. Како су сазнали аустријски шпијуни, ферманом су прокламовани равноправност хришћана са муслиманима, слобода исповиједања вјере, слобода подизања цркава и црквених домова. Ферманом који је донесен у Бихаћ 20. фебруара регулисани су односи између спахија и кметова, у том смислу да господар није могао отпустити кмета прије истицања петогодишњег уговора, а уведено је и ново опорезивање, које се једнако односило и на муслимане и хришћане. Због тога што је био нападао дубок снијег, заказана скупштина одржана је 26. фебруара, у

³⁹ KA W, Извјештај генерал-мајора Кнежевића. Петриња, 25. фебруар 1853.

суботу. Ферман је прочитан на брзину и без детаљнијих упутстава како ће бити спроведен. То је, опет, давало могућност различитих коментара о њему.⁴⁰

И у Тузлу су били позвани мудире, кнезови и попови на збор на којем је прочитан ферман о равноправности хришћана и муслимана. Пошто је прочитан ферман, хришћанским учесницима је упућено питање да ли им се чине неправде. Они су одговорили да нема неправди и злоупотреба.⁴¹ Тако је учињено и у другим кајмакамлацима.

Један догађај у Сарајеву поново је запријетио да омете тек успостављене дипломатске односе Турске и Аустрије. Ријеч је о инциденту према аустријском конзулу Димитрију Атанасковићу, 21. фебруара 1853. године. Тог дана, као што је и обично чинио сваког дана, прошетао је конзул изван града у пратњи свог каваза. Пред Мустафа-пашиним ханом конзул је сјахао са коња и у хану оставио коња и каваза Абдирахмана, а он се сам упутио да прошета цестом која је водила за Травник. Тих дана је нови снијег затрпао цесту па је, само средином цесте, била утабана стаза, пртина, којом је могао ићи један човек у једном правцу. Некако у исто вријеме, њему у сусрет ишао је коњаник који није имао намјеру да се склони с пута конзулу. При сусрету, конзул је ударио кишобраном коња. Коњ је устукнуо у страну, а заптија Тахир је доста осорно казао конзулу да му његова вјера не дозвољава да се склања с пута једном Бауру (конзул је био одјевен по европски и имао је качкет на глави, по чему се одмах могло закључити да је странац). Атанасковић је оштрим ријечима прекорио заптију због тих ријечи. Кад је чуо како га оштро кори, заптија га је приупитао ко је он. Кад је Атанасковић рекао да је аустријски конзул, то је разбјеснило заптију Тахира па је сјахао са коња и насрнуо на конзула ударајући га харбијом. У том тренутку наишао је сарач Салих, који је развадио завађене. Конзул је одмах похитао у хан да затражи кавазову помоћ, а заптија Тахир је одјахао у град. По наређењу конзуловог каваза се упутио у потјеру за заптијом. Кад је заптија Тахир примијетио потјеру, он се склонио у хан и ту се, у

⁴⁰ КА W, Извјештај команде Оточког граничног пука. Заваља, 28. фебруар 1853; Исто, Извјештај команде Личког граничног пука, Добро Село, 28. фебруар 1853; Исто, Извјештај команде Слунског граничног пука. Вали Село, 28. фебруар 1853; Исто, Извјештај команде Оточког граничног пука. Заваља, 10. март 1853. године. Сваком мудиру је уручен препис фермана који је требало да прочита у мудирлуку; „Народне новине”, 22. сјјечња 1853. године. „Нови комесар Памил-паша на мешпису (савијету) овдашњем представио је, да се има саставити један савијет трговачки од сваке виере и зуде да се расправљају ствари трговачке...”

⁴¹ КА W, Извјештај команде Бродског граничног пука бр. 7. Винковци, 11. март 1853; Исто, Извјештај Врховне граничне команде. Карловац, 13. март 1853. године. Уколико се остваре начела која су прокламована ферманом у којем су се хришћанима гарантовале вјерске слободе, слобода посједовања земље, онда хришћани не би имали основу за даље жалбе.

једној соби, закључао.⁴² Конзул је обавијестио Хуршид-пашу и затражио кажњавање кривца.

Хуршид-паша је хитно интервенисао да се пронађе кривац и наредио да се ухапси. Истовремено је упутио свог ђехају да изрази конзулу жаљење због немиллог догађаја. Обећао је конзулу да ће предузети мјере како се то не би више догодило. С обзиром да је заптија Тахир био родом из Ипека у Албанији, то је Хуршид-паша, ради сваке сигурности, наредио истрагу у циљу сазнавања да ли заптија има у граду некога од ближе родбине, који би требало да га освети. Истрага је показала да се у граду налази његов брат. Валија је одмах упутио Тахировог брата у Ипек и затражио од мјесних власти у Ипеку да строго пазе на њега.

Пошто је ухапсио заптију Тахира, Хуршид-паша није оклијевао да одмах пресуди кривцу. Одредно је да се кривац јавно казни, 25. фебруара 1853, на улици, пред пашиним конаком. На дан извршења казне, валија је сакупљеним грађанима, међу којима је био, поред двадесетак мухтара и заптија, и тумач аустријског конзулата у Сарајеву, одржао говор у којем је оштрим ријечима осудио поступак заптије Тахира, и саопштио казну: сто удараца по табанима. Истовремено, али нешто блажом казном, кажњен је и заптија Хусеин, због тога што је злостављао двојицу аустријских поданика у Стурлићу. Он је кажњен са педесет удараца по табанима. Пошто је обављено кажњавање заптија, Хуршид-паша је посјетио конзула да би му лично изразио жаљење због поступка заптије Тахира. Том приликом он је обавјестио конзула да ће заптија Тахир наставити издржавање казне. У том смислу, он је затражио даље упуте из Цариграда, и истовремено предложио да заптија издржи казну затвора у Цариграду. До коначне одлуке Порте, заптија ће бити утамничен у Сарајеву. Атанасковић је био задовољан начином на који је Хуршид-паша пресудио злочинцу. Ипак, није то хтио писмено потврдити, наглашавајући валији да то може учинити само његов претпостављени у Бечу, коме је он цијели случај пренио. Овом приликом, конзул је тражио од валије да заптију Тахира ипак уклони што даље из Босанског пашалука, јер се бојао крвне освете. Конзул је даље тражио од валије да и убудуће оштро кажњава сличне преступе, у циљу спрјечавања сличних изгреда. Валија се сложио с мишљењем конзула, али му је дао на знање да то није лако изводљиво. Јер, кажњавање заптије Тахира није било једноставно. Када је валија пресудио Тахиру, онда су се остале заптије побуниле због кажњавања свога друга. Хуршид-паша је морао, да би казна могла бити изведена, да нареди да заптије присуствују кажњавању, али без оружја. Штавише, ни

⁴² ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 22. фебруар 1853; Исто, Сарајево, 24. фебруар 1853. године. Вид. Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*. Сарајево 1937, 214.

то није било довољно, па је кажњавању морао присуствовати и валија лично.⁴³

Некако истовремено у Сарајево је стигла и порука из Цариграда да су обустављене војне акције у Црној Гори. Валија је сакупљеним првацима Сарајева објаснио одлуку Порте овако: падишах је на молбу аустријског цара помиловао Црногорце, па је због тога наредио Омер-паши да обустави војне акције.⁴⁴

У Бечу су одлучили да се у Сарајеву скине аустријска застава са конзулата, што у ствари значи прекид дипломатских односа. Министар иностраних послова, гроф Буол Шауенштајн, затражио је од конзула да се застава подигне онда када аустријска страна буде задовољна. Приликом поновног дизања заставе треба да буде испаљен двадесет један топовски хитац. Послије подизања заставе, истог дана, аустријски конзулат треба да посјете и босански валија Хуршид-паша и Пуртин комесар Бамил-паша. Конзул, пак, треба да им узврати посјету слиједећег дана.⁴⁵ Министарство иностраних послова Аустријског Царства затражило је од Интернунцијатуре у Цариграду да оно интервенише на Порти како би и ова слично одлучила, па да и она пошаље исте упуте босанском валији. Фон Клецл је пожурно да изврши задатак који му је поставио министар, па је посјетио великог везира и министра иностраних послова. Приликом разговора са турским министрима, Фон Клецл је био обавијештен да је турска влада сматрала случај у Сарајеву окончаним, пошто је обављено кажњавање кривца, а конзул био задовољан изреченом казном. На Клецлов упорни захтјев да се случај не сматра окончаним и да турска страна мора извршити задовољштину, закључено је да се босанском валији дају упутства како да поступи приликом поновног истицања аустријске заставе на конзулату. Она су нешто другачија него што је то аустријска влада обавијестила конзула у Сарајеву. Наиме, турски министри се нису сложили да валија истовремено са пуцњима топова обави посјету конзулу, јер би то било понижење за босанског валију. Зато је уговорено ово: у вријеме истицања заставе конзулат ће посјетити, у име валије, његов ћехаја, а валија и Бамил-паша посјетиће конзулат два дана после истицања заставе; конзул, пак, треба да им узврати посјету истог дана. У овом смислу је босански валија добио упуте од Порте, а аустријски конзул од Итернунцијатуре у Цариграду.⁴⁶

⁴³ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 1. март 1953.

⁴⁴ Исто, Атанасковић грофу Буолу, Сарајево, 4. март 1853; Гаврановић, нав. дјело, 36—37; Уп. Шљиво, *Лајпцигенова мисија*.

⁴⁵ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Гроф Буол Атанасковићу. Беч, 7. март 1853; Исто, Беч, 14. март 1853.

⁴⁶ Исто, Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 5. април 1853; Исто, Препис писма намјесника Босне; „Народне новине”, 15. травањ 1853; ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 24. април 1853. године. Атанасковић је примијетио да Хуршид-паша

Ова дипломатска натежања ипак су прошла без великих тешкоћа. Тако је аустријска застава поново истакнута на згради конзулата, 2. априла 1853. Тада је аустријски конзулат посјетио Ратиб ефендија, хеџаја босанског валије, а два дана касније конзулат је посјетио Хуршид-паша; Атанасковић му је узвратио посјету након једног сата. Фамил-паша није посјетио конзулат, јер у то вријеме није био у Сарајеву. Међутим, Атанасковић није био задовољан овим поступком турских власти. Он је то објаснио у писму од 5. априла 1853, грофу Буолу Шауенштајну. Иако је Атанасковић тражио да заптија Тахир одмах буде удаљен из Босне, ипак се он још увијек налазио у Сарајеву. Осим тога, Атанасковић се изненадио и био увријеђен што је он био дужан да узврати валији посјету након једног сата, а босански валија је посјетио конзулат тек два дана послје истецања заставе. Ако су на Порти, писао је Атанасковић, сматрали увредом захтјев Аустрије да босански валија посјети аустријски конзулат у Сарајеву истог дана када је топовском салвом поздрављено дизање заставе, зашто је онда од конзула тражено да након једног сата узврати посјету босанском валији. „Ако Порта толико држи до угледа свог намјесника не видим зашто нешто што је за Турке право није исто и за нас?” Па и изненадни одлазак Фамил-паше у Мостар Атанасковић је протумачио као његову намјеру да избјегне посјету конзулу. Портин комесар је од доласка у Сарајево настојао да што мање контактира са аустријским конзулатом. Када је дошао у Сарајево, 2. јануара 1853, Атанасковић му је учинио част и посјетио га већ 4. јануара. У сличним приликама, Омер-паша и остале валије одмах су му узвраћали посјету. Фамил-паша није тако поступио. Умјесто да посјети конзула, Фамил-паша му је послао своју посјетницу, што аустријски конзул није прихватио, него му је поручио: ако Фамил-паша не сматра уљудним да ме посјети, него ми шаље посјетницу, то ме ипак неће спријечити да га у интересу моје службе и даље посјећујем. У једном разговору са тумачем конзулата, Плехачеком, Фамил-паша је објаснио свој поступак. Он нема ништа против конзула и он би га радо посјетио, али се боји да би његова посјета конзулу могла бити другачије протумачена, па би могла изазвати узнемирење код муслимана. Фамил-паша је ипак узвратио Атанасковићу посјету, али тек 2. фебруара. И ова посјета била је срачуната, како је мислио конзул. Наиме, Фамил-паша је одлучио да посјети француски конзулат, 3. фебруара, односно да узврати посјету француском вицеконзулу Виету. Да би некако забашурио свој однос према аустријском конзулу, којем није узвратио посјету од 4. јануара, он је ипак прво отишао у аустријски конзулат, па тек онда у француски. Да то

није коментарисао начин на који Аустрија тражи задовољење. Он је конзулу рекао да ће о томе обавијестити Порту и даље ће радити по њеним упутама.

није била случајност, Атанасковић је потврдио и овим податком. Фамил-паша се није удостојио да учини опроштајну посјету овом конзулату у вријеме када је напустио Сарајево и отишао у Мостар. Фамил-паша се задовољио тиме што је Атанасковићу послао своју посјетницу и изразио жаљење што се на такав начин опрашта, али је био присиљен, јер је морао, изненада, за три сата да отпутује у Мостар. Овог пута, Атанасковић му је прихватио и извињење и посјетницу, па му је послао тумача Плевака да му зажели срећно путовање.⁴⁷

Афера коју је изазвао заштија Тахир физичким нападом на аустријског конзула није тиме била окончана. На њу су се поново вратили и конзул и валија. То је било онда када је валија обавијестио конзула да је Порта одлучила да заштија цијелу казну издржи у Сарајеву, што се противило жељи конзула. Нешто касније, конзула је заштија Тахир замолио да према њему буде милостив, јер се он, у затвору, разболио. Ово је потврдио и босански валија и упитао конзула да ли би се он сложио да се заштија пусти из затвора. Конзул је попустио, али под условом да заштију заувјек протјерају из Босне.⁴⁸ Тако је заштија Тахир ослобођен даљег издржавања казне и упућен у *Jenischer-Tenar* (Лариса у Тесалији), али под пратњом само једног јединог заштије. Заштија Тахир је то искористио, па је близу Новог Пазара успио да отме коња свом пратиоцу и да се склони негдје у Босни.⁴⁹ Хуршид-паша је одмах расписао потјеру за бјегунцима. Конзул Атанасковић је био изненађен развојем догађаја, тим прије што га Хуршид-паша није благовремено обавијестио о цијелом случају.⁵⁰ Са сигурношћу не можемо даље пратити развој догађаја у вези са заштијом Тахиrom, али је, вјероватно, он изгубио на актуелности, јер није више био предмет расправа између аустријског конзула и босанског валије.

И други предмети које је конзул постављао у Сарајеву нису ријешени онако како је он предлагао. Прије свега, ријеч је о уклањању са дужности травничког кајмакама, хаџи Али-паше. Атанасковић је предложио валији да овог кајмакама уклони из Босне, јер су на његову управу били упућени многи протести хришћанског становништва. Валија се сложио с тим да би Али-пашу требало ослободити државне службе, али да он, валија, то не може учинити без сагласности комесара Фамил-паше. Портином комесару у Босни дошле су до уха тужбе на рад не само хаџи Али-паше, него и тужбе на рад Галиб ефендије, бањалучког кајмакама. Он је одлучио да испита тачност свих оптужби. Зато

⁴⁷ NHStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 5. април 1853; „Народне новине”, 31. ожујка 1853. године. Фамил-паша је отпутовао у Мостар, 19. марта, па није ни могао присуствовати поздрављању аустријске заставе која је подигнута 2. априла 1853. године.

⁴⁸ Исто. Атанасковић Хуршид-паши. Сарајево, 25. мај 1853.

⁴⁹ Исто, Хуршид-паша Атанасковићу. Сарајево, 5. јун 1853.

⁵⁰ Исто, Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 25. јул 1853.

је наредио Ђеџаји босанског валије, Ратиб ефендији, да се упути и у бањалучки и травнички кајмакамат. Ни ово није задовољило аустријског конзула. Он није имао повјерење у Ратиф ефендију због његове велике страсти према алкохолу и велике похлепе за новцем.⁵¹

Прије одласка у Травник, Ратиб ефендија се упутио у Мостар, да му Фамил-паша да упутства. Том приликом је упознао комесара и са спором у босанском меџлису, између предсједника Шакир ефендије и првог секретара Абди ефендије. По Атанасковићевом мишљењу, Шакир ефендија, који је тек био прихватио ову дужност, био је необразован, али „праведан Турчин”, и није био у милости валије, па ни Фамил-паше. Абди ефендија, пак, био је врло способан чиновник, али, пошто је био похлепан за новцем, био је склон подмићивању.⁵² Фамил-паша није улазио у рјешавање овог спора, вјероватно због тога што то није било у његовој надлежности.

У Ливну је, 20. априла 1853, отворена стална конзуларна агенција аустријског конзулата у Сарајеву. На основу извјештаја конзуларног агента Спиридона Рајковића, знамо да је Ратиб ефендија, 22. априла 1853, дошао из Мостара у Ливно. Он је сазвао градско вијеће Ливна да би испитао неправилности рада кајмакама. Прво је упитао муслиманске представнике овог вијећа да ли имају примједбе на управљање хаџи Али-паше. Они су одговорили да су задовољни његовим управљањем. Онда се обратио истим питањем хришћанским представницима, па су и они исто одговорили. Тако су у Ливну били задовољни управљањем хаџи Али-паше, што никако није одговарало стварном стању. Уз то, Ратиб ефендија је био одан пићу и у вријеме његовог боравка у Ливну био је под утицајем алкохола, па није ни могао ваљано обавити задатак који је добио од комесара Фамил-паше.

Међутим, највише притужби у вријеме Фамил-пашиног боравка у Босни, упућено је на рад тузланског кајмакама Фехим-паше. Против њега је била састављена оптужница која је имала 34 тачке. Тамо је био упућен извјесни Саид ефендија (бивши тешањски мудир), да провјери наводе оптужнице. С обзиром да су оптужбе биле такве да су јако компромитовале Фехим-пашу, претпостављало се да је управо због тога дошао у Сарајево и Дервиш-паша, брат Фехим-паше. И аустријски конзул се придружио онима који су оптуживали зворничког кајмакама. Он истиче да је положај ситних посједника знатно погоршан од када су посједи Хусеин капетана Градашчевића припали државном ерару. Иако је на овом посједу био утврђен износ годишњег закупа пореза на 640 кеса (320000 пјастера), закупници пореза су разрезивали много већи износ. Положај сељака био је тежи и због тога што трећина није узимана у натура, него у новцу, па

⁵¹ Гаврановић, нав. дјело, 46—47; „Народне новине”, 26. сижечањ 1853.

⁵² Гаврановић, нав. дјело, 48—49.

је и то био извор све већих злоупотреба. Да би се ријешили закупаца пореза, сељаци су предложили кајмакаму да они међу собом покупе порез, али су били одбијени.⁵³ У свим овим злоупотребама учествовао је зворнички кајмакам, како је мислио конзул Атанасковић.

Управо због тога што је било примједби на рад свих кајмакама у Босни, Фамил-пашина мисија је требало да учини крај злоупотребама. Он се нешто дуже задржао у Мостару, вјероватно због тога што је установио неправилности у раду Исмаил-паше, код којег је пронашао мањак од шест хиљада кеса на штету државне касе. Овај везир је смијењен. Фамил-паша није испитивао злоупотребе органа власти према хришћанима којих је било доста. О угњетавању хришћана у Херцеговини била је обавијештена Порта. Фон Клецл пише грофу Буолу Шауенштајну, 7. априла 1853. године, да је сазнао да је Порта упутила Фамил-паши наредбу да испита оправданост тужби хришћанског становништва у Херцеговини и да поднесе о томе извјештај. Тако су злоупотребе органа власти у Херцеговини остале неиспитане, а Фамил-паша је 13. јуна отпутовао из Мостара у Ливно.⁵⁴

Аустријски конзул је упутио оптужбе против најближих валијиних сарадника, па и самог валије. Он пише Буолу Шауенштајну, да они сви закидају државну касу и чине и друге злоупотребе положаја на којем се налазе. Ријеч је, прије свега, о оним злоупотребама које су везане за издавање пореза у закуп. На примјер, наводн Атанасковић, приликом годишњег закупа пореза травничког кајмакамлука, валијин хџаја је, да би омогућио браћи Тодору и Атанасију Петровићу да добију закуп пореза, позвао у Сарајево, по разним пословима, на дан лицитације, све оне који су намјеравали лицитирати порез. Браћа су тако закупила порез за своту од 1725000 пјастера, иако су други нудили и до 200000 пјастера више од њих. За овај поступак хџаја је био подмићен са пет стотина дуката.⁵⁵ Бањалучки кајмакам Галиб ефендија извијестио је Фамил-пашу, који се у вријеме лицитације налазио у Ливно, да је у ову трансакцију био умјешан

⁵³ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 23. јун 1853.

⁵⁴ Исто, Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 29. јун 1853; Гаврановић, нав. дјело, 51—53; ННStA W, P.A. XII/Türkei, K-46. Фон Клецл грофу Буолу. Цариград, 4. април 1853. године. Фон Клецл пише грофу Буолу да је сазнао за смјењивање Исмаил-паше намјесника Херцеговине. Фон Клецл је његово смјењивање сматрао својом заслугом, иако му је Рифат-паша казао да је лично султан наредио смјењивање херцеговачког намјесника; Исто, Фон Клецл грофу Буолу. Цариград, 14. април 1853; Уп. Владимир Боровић, *Из Дневника Прокопија Чокорила*. Гласник Земаљског музеја, XXV/1913, 195. Прокопије је записао да је Фамил-паша дошао у Мостар 12. марта 1853. (по старом календару), а да је 1. јуна отпутовао из Мостара у правцу Љубушког.

⁵⁵ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 29. јун 1853; Гаврановић, нав. дјело, 52. Код Гаврановића тојни 1425000.

и босански валија који је, на име мита, примио сто хиљада пјастера. Атанасковић је исто знао за ову валијину работу, али су му, са доста поуздане стране, јавили да је валија примио мито, али само хиљаду царских дуката у злату. По пријави Галиб ефендије, Фамил-паша је поништио лицитацију у Травнику. Тај потез Фамил-паше огорчио је Хуршид-пашу, који је сматрао да му је тиме нанесена увреда и да су укаљани његова част и углед, па је чак запријетио и оставком. Тако је дошло до размирица у односима између валије и комесара.⁵⁶

Фамил-пашина мисија по западној Босни окончана је 8. августа. Иако се доста дуго задржао у овом дијелу Босне, ипак су резултати његовог дјеловања мали. Он се ограничио на то да у Ливну, Бањалуци, Скендер Вакуфу и Травнику, замијени оне чланове мелиса који су били компромитовани у раду.⁵⁷

Када се, 8. августа 1853, Фамил-паша поново обрео у Сарајеву, аустријски конзул је примијетио да и он, а и Хуршид-паша, више посјећују француски конзулат од аустријског. Штавише, односи с француским конзулатом су приснији. Конзул је то закључио и по њиховом односу према свечаностима које су, некако у исто вријеме, прослављали ови конзулати. У ово вријеме, подигнута је застава на француском вицеконзулату, а истицање заставе је поздрављено салвом од 21 топовског хица. Истовремено су Фамил-паша и Хуршид-паша, у пратњи многих првака града, посјетили конзулат и присуствовали свечаности. Обојица паша били су свечано одјевени. Нешто другачије су се понијели када је, 18. августа, аустријска амбасада прослављала рођендан аустријског цара. У аустријски конзулат су дошли: Хуршид-паша, ферић Авни-паша, мирилива Дервиш-паша, па и Фамил-паша. Он је дошао у конзулат у обичном, цивилном одијелу, а то је Атанасковић протумачио као Фамил-пашино настојање да умањи значај свечаности. Штавише, Фамил-паша није ни посјетио аустријски конзулат по наредби Порте, да би Аустрија добила коначну сатисфакцију у вези са нападом на Атанасковића.⁵⁸ То се све догађало у Сарајеву у предвечерје бурних догађаја, уочи кримског рата, када се није знао став Аустрије у источној кризи.

Фамил-паша је наставио инспекцију управе у Босни. Он је, 28. августа 1853, отишао у Тузлу. Аустријски конзул је претпостављао да ће се он тамо задржати око три седмице. Ово вријеме му је било довољно да у овом кајмакамату изврши оне промјене које је извео у Мостару и другим мјестима у којима је био, или пак да ту сачека наименовање за босанског валију. У вријеме своје посјете аустријском конзулату, он је обавјестио конзула да је у Херцеговини извршио увид у потраживања Шен-

⁵⁶ HHStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу, Сарајево, 19. јул 1853.

⁵⁷ Исто, Атанасковић грофу Буолу, Сарајево, 10. август 1853.

⁵⁸ Гаврановић, нав. дјело, 71.

фелда и Клукија, и установио да је одштетни захтјев аустријских трговаца превелик и да је, по његовом налазу, сасвим довољна свота од двјеста хиљада гулдена, колико је Порта првобитно била и намијенила. О свом налазу, Фамил-паша ће обавијестити Порту, а одговор Порте ће сачекати у Тузли. Уколико на Порти одлуче другачије, Фамил-паша ће се вратити у Сарајево и извршити тај налог.

Према ономе што је учинио у Босни, Фамил-паша није испунио наде аустријских власти. У вријеме његовог боравка у Босни и Херцеговини извршене су многе промјене. Тако је хаџи Али-паша смијењен са дужности гравничког кајмакама и постављен за бањалучког. Смијењени су и кајмаками, бањалучки Галиб ефендија, бихаћки Шаћир ефендија; смијењен је и Исмаил-паша, па и дефдердар Шакир ефендија. Допуњени су меџлиси новим члановима. Али, Фамил-паша није испитивао оптужбе хришћанског становништва, на које је нарочито указивала аустријска дипломатија. Можда је Фамил-паша, уклањајући челне представнике власти, па и прокламовањем фермана, индиректно утицао да се смање злоупотребе које аустријска дипломатија није видјела или није хтјела да види. Зато и Атанасковић, када оцјењује рад Фамил-паше у Босни, констатује да је он постигао врло мале резултате. Конзул закључује да ће у Босни и даље остати исто онакво стање какво је било и прије доласка комесара у Босну. То је због тога што је и Фамил-паша, као муслиман, био фанатик, па му се због тога чинило да сви уступци раји воде пропасти ислама.⁵⁹

Атанасковићу је било, повјерљивим путем, саопштено да је Фамил-паша, прије одласка из Сарајева у Тузлу, изјавио да султан намјерава у Сарајеву основати штампарију у којој би се штампале новине (половина странице на славенском језику, а друга половина странице на турском језику). Већ је био упућен у Загреб неко, чије име није било познато, да се обучи у литографији. Атанасковићу је одраније била позната идеја о издавању новина у Босни. Она је потицала од фрањеваца Андрије Кујунџића и Ловре Карауле, који су преко француског вицеконзула предлагали Хуршид-паши да покрене новине, у којима би требало побијати вијести објављене у аустријским новинама које су приказивале невоље становништва у Босни.⁶⁰

⁵⁹ Исто, 75—76; „Народне новине”, 28. травањ 1853. године. Дописник из (Босанске) Крајине напада локалне представнике власти и каже: „Царство се напиња и свашта почима, али ниједна ствар успиеха неима, јер неима људих... Сви га варају, сви га глобе и гуле као душманина свога... Сви његови повијереници и чиновници, барем ови у Босни, које познајем, јесу разрушитељи царства османскога, они вуку толики хајлук (платју), варају и краду хазну, гуле свакога и муџомана и христјана гдиетод могу, и штогод могу се дочепат, гутају и ждеру као гладне злогодњаче по пустим барама жабе и даждевњаке.”

⁶⁰ Гаврановић, нав. дјело, 74—76.

Нема сумње да је Гамил-паша унеколико утицао да се измени стање у Босни и да се заведе ред у управи. Прије свега, ријеч је о пописивању непокретне имовине на основу које је, онда, разрезиван порез. У истом смислу, обављен је и попис кућа и на њих су стављени бројеви. Ово нумерисање кућа је, изгледа, Гамил-пашина лична идеја, јер се он њоме бавио и у вријеме када је био босански валија, па је тада и прозван „Тахтар-паша“.⁶¹

Интересантно је напоменути и ово: Гамил-паша је забрањивао босанским хришћанима да употребљавају име Србин. Хришћани, неуједињени, морали су се називати, по Гамил-пашиној наредби, грчким (рум) милетом, а римски католици, који су се до тада обично називали Латини, морали су се називати католички милет. Ово је први пут да један турски намјесник улази у националне односе у Босни. Да ли се у Босни у то вријеме почела будити свијест о националној припадности, па су владини чиновници настојали да тај процес спријече у зачетку, или су они, на овај начин, покушавали спријечити мијешање Аустрије и Србије у босанске ствари непосредно пред кримски рат, није познато.⁶² Вјероватније је да је била уочена агитација из суседних земаља, па и из новина, и Гамил-паша је тиме хтио спријечити те утицаје. Познато је, на примјер, да је Хуршид-паша редовно добијао „Народне новине“, „Србски дневник“ и српске београдске новине. Пошто он није знао „илирски“ језик, тумач му је преводио на турски.⁶³

Аустријска страна и даље је тражила од Порте да побољша положај хришћана у Босни. Да би добио конкретне податке о томе шта би требало учинити на том пољу, гроф Буол Шауенштајн је затражио од Атанасковића његово мишљење. Атанасковић је сматрао да су неопходне ове мјере:

1. Трџбало би увести правило да и хришћани, као и муслимани, могу посједовати земљиште, куће и дућане и њима неограничено располагати.

2. Потребно је спровести у дјело наредбу босанске владе из 1851. године.

3. Потребно је обезбиједити равноправност хришћана и муслимана. Ово питање је конзул посебно образложио. Управо неједнакост хришћана и муслимана доводи до многих сукоба у оним предметима у којима се споре муслимани и хришћани. Пошто судови у Босни и Херцеговини не сматрају ваљаним свједочења хришћана, то су они у спору с муслиманима увијек оштећена страна. Па ни муслиман, када би му свједочење хришћанина ишло у прилог, није узимао овог за свједока. Ова неравноправност хришћана и муслимана онемогућавала је равно-

⁶¹ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 10. фебруар 1853.

⁶² „Narodne novine“, 11. оџјак 1853. године.

⁶³ Гаврановић, нав. дјело, 33—35.

правно учешће хришћана у меџлису. Тако у босанском управном вијећу заузима мјесто и један хришћанин; у градском вијећу у Травнику два хришћанина, а слично је и у осталим градовима. Код доношења одлука, догађа се да и ови појединци буду удаљени из одаје у којој се одвија засједање, а када се одлука донесе, онда буду позвани, да им се саопшти одлука на коју и они треба да ставе свој мухур. Због тога они нису објективно могли утицати на доношење одлука. Они, штавише, као што је случај у босанском управном вијећу, сједе издвојени, обично у углу собе. Утицај би им се могао повећати ако би се њихов број повећао и изједначио са бројем муслиманских представника. Тек тако састављен трибунал могао би рјешавати све предмете из области и цивилних и полицијских надлежности.

4. Недовољне су све мјере које су до сада уведене у циљу побољшања вјерских предмета. Зато би требало омогућити, без икаквих ограничења, подизање цркава и црквених кућа. Из бојазни да ће муслиманско становништво бити увријеђено уколико се дају вјерске слободе хришћанима, управни органи споро спроводе оне мјере које се дотичу вјерске толеранције. Истовремено, под другим околностима и приликама, у сусједној Србији, цркве стоје уз џамије, и док са звоника првих одјекује звоно, са минарета одјекује езан. Не може се тврдити да, кад је ријеч о подизању цркава и црквених кућа, није дошло до промјена. Али, док их султан и валија одобравају, дотле се мјесне власти оглушују о њихове наредбе или покушавају да измијене одлуку о градњи с циљем смањења површине, изгледа прозора, или да им промијене локацију — да их смјесте што даље од града.

5. Остаће некорисне намјере цариградске владе и босанског валије да се побољша положај хришћана, ако их у томе не помогну локални органи власти. Локалне власти су склоне разним злоупотребама, подмићивањима, проневјерама и сл. Па и сам Гамил-паша, који је упућен у Босну да спријечи неправилности рада управе и да спроведе танзимат, учествовао је у изабљивању хришћана. Када је недавно путовао из Сарајева у Мостар, његов пртљак је ношен на тридесет четири коња. Коње су дали хришћани и они су за осам дана, колико је трајао његов пут, морали, о свом трошку, становати по хановима. За шест дана, за колико су требали стићи у Мостар, било им је обећано по педесет пјастера (четири гулдена и тридесет крајцара), по једном коњу. Они до данас нису добили обећани износ, и питање је да ли ће га икад и добити.⁶⁴

У смислу ових Атанасковићевих приједлога, Аустрија је даље наступала на Порти у корист хришћана.

Конзул је на основу још неких података показао да Гамил-паша није много учинио за босанске хришћане. Умјесто да ра-

⁶⁴ Исто, 41—46.

дн на отклањању уочених пропуста власти, Фамил-паша је, како наводи Атанасковић, схватио да треба на лицу мјеста прикупити што више података да је хришћанско становништво задовољно положајем у којем се налази. Зато је он, а и његов замјеник, био задовољан и задатак сматрао испуњеним чим би добио писмену потврду градског вијећа да нема притужби на рад органа власти. А ако је и било притужби, Фамил-паша их је рјешавао на исти начин на који су они и до тада рјешавани.⁶⁵

О приликама у граничним турским провинцијама, Босни и Херцеговини, имамо доста података из средине 19. вијека. Из њих провијава увјерење да су, у лошем поступању према хришћанском становништву, предњачили они чиновници и Портини службеници којима је Босна била страна земља. Тако у „Народним новинама“ дописник из Крајине, 20. априла 1853. јавља:

„Бошњаци су боље мислили док су владали, они су знали да су јачи од цара свога, а каурин ударити неће, надали су се позадуго живити у својој земљи, своје чифлуке уздржавати, своје кметове нису глобили, и од других нападања чували и бранили гдје су могли . . .”

„Ако би се зулум који догодио било је појединим лицама од башах и јањичарах и других пианицах, међутим у обће и посве раја није страдала . . .”⁶⁶

Мостарски бискуп Фрањо Баришић је имотском претору Антону Грабовцу, крајем новембра 1853, описао босанско-херцеговачке прилике, с молбом да их пренесе далматинском намјеснику. Он пише да је мисијом Лајнингена у Цариграду и енергичним наступом Русије у корист османских поданика грчке вјере клер оба култа добио више слободе у вјерским обредима. Али, положај раје није ни мало поправљен. И ферман, који је ове године објавио Фамил-паша, за којег тврде да је епохалан, није донео никакве промјене. Овај ферман, који регулише односе између посједника и кметова, првима одузима стечене имунитете, и, уопште, прокламује једнакост, природно је ударац Турцима. Зато се Турци обје провинције повезују у отпору против фермана. А сам Фамил-паша, пише Баришић, или је преплашен због тог отпора, или, пак, подмићен, па се покорио општој жељи и пустио да ријека тече како тече, а да је није укротно насипом. Зато се он у свом раду ограничио на то да задржи оне односе који су били до његовог доласка у Босну. Бискуп није сумњао у то да је и Фамил-паша, као уосталом и сви други намјесници, обавијестио Порту да је обнародовао ферман и да га је спровео.⁶⁷

⁶⁵ Исто, 46—47; ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 5. мај 1853. године.

⁶⁶ „Narodne novine”, 28. travanj 1853. godine.

⁶⁷ KA W, Бискуп Баришић Антону Грабовцу. Имотски, 25. новембар 1853. године.

Ипак, положај хришћана у 1853. години знатно је побољшан не само утицајем Портиног комесара, него више због тога што су се заострили односи између Турске и Русије.⁶⁸

Пошто је и у Тузли обавио оне послове које је обавио у Мостару, Бањалуци и Травнику, Гамил-паша се упутио у Цариград. Задржао се у новопазарском санџаку до краја 1853. године. Нешто дуже задржавање Портиног комесара у Новом Пазару протумачено је тако да он тамо чека да буде постављен за босанског валију. Међутим, ближа је истини чињеница да је Гамил-паша обуставио даљу истрагу у Босни због ратних припрема Турске за обрачун с Русијом. Зато се он приближио граници Србије и Црне Горе да би пратио догађаје који су се могли претпоставити.

Још се није био ни смирио рат у Црној Гори, а прве вијести о могућем сукобу Русије и Турске шириле су се по Босни. Оне су постајале учесталије од средине 1853. године. Зато се са пажњом пратио иступ аустријског конзулата. У то вријеме, аустријски конзул је примијетио да су односи босанског валије, и њему блиских сарадника, знатно пријатељскији са француским вице-конзулатом. С друге стране, вице-конзул Виет није ни крио своју нетрпељивост према Аустрији и њеном генералном конзулу. Сукоб је постајао отворенији онда када је фра Грга Мартић, не чекајући вице-конзула, који је био закаснио, одржао мису у католичкој цркви у Сарајеву. Увријеђен овим Мартићевим поступком, Виет је одмах затражио од провинцијала да премјести Мартића у неку другу жупу. Провинцијал, који је био наклоњен Француској, и Виету, није могао удовољити његовом захтјеву, него му је предложио да ће то учинити тек уколико то затражи босански валија. Због познатог става турских власти да се не мијешају у црквене послове, Хуршид-паша није удовољио Виетовом захтјеву. Овако енергичан захтјев француског вице-конзула да се изврши премјештање Грге Мартића проузрокован је и политичким одређењем сарајевског жупника. Грга Мартић био је потпуно одан аустријској политици у Босни и лични пријатељ генералног конзула Димитрија Атанасковића.⁶⁹

⁶⁸ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 5. октобар 1853. године. Гамил-паша за вријеме свог боравка у Тузли није учинио крај самовољи и незаконитом раду Фехим-паше. Он се задовољио тиме што је упутио у села и градове Посавине чиновнике да од раје прибаве писмене изјаве из којих се могло установити да су задовољни радом органа управе и да немају притужби на злоупотребе.

⁶⁹ Гаврановић, нав. дјело, 55—56; Исто, 59—60. Виет је своју молбу којом је тражио уклањање Мартића из Сарајева образложио:

— Отпочео мису чим се у цркви појавио аустријски конзул, а није сачекао долазак и француског вице-конзула,

— Што је Мартић био наклоњен Аустрији.

Управо се све ово догађало у вријеме када је вицеkonzул обавијештен од свог konzулата у Београду да мисија кнеза Мењшикова није успјела, и да су Руси већ окупирали Влашку и Молдавију. Ову важну вијест, Виет је одмах пренио босанском валији, који је тек сутрадан добио исте вијести из Цариграда. Аустријски konzул, који је пратио њихову сарадњу, примијетио је да су том приликом дуго разговарали, а сазнао је и то да је Виет обећао Турској, у име Француске, замашну ратну помоћ. По Виетовим ријечима, и Енглеска ће пружити Турској помоћ.⁷⁰

С обзиром да Аустрија још увијек није објављивала свој став у руско-турском рату, у Босни се повећало нерасположење према konzулату. Konzул је тих дана више пута интервенисао код валије због учесталијег вријећања његових службеника. Хуршид-паша је због тога сазвао градско вијеће и строго запретио свим грађанима да ће најштрије кажњавати све оне који вријеђају аустријске поданике.⁷¹

Иако у Босни није вршена регрутација, ипак су градови добијали знатније војне посаде. У Сарајево је, 15. јуна 1853, домарширао један батаљон низама из Фоче, а други из Бијелине. Тако се сада посада састојала од 3 батаљона који су сви заједно бројали око девет стотина људи; у Сарајеву се налазила и једна компанија коњице која није имала више од сто четрдесет коња; на градским бедемима налазила се и једна пољска батерија топова.⁷² Нешто касније, њима се придружио и један батаљон низама под командом мириливе Осман-паше.⁷³ С друге стране, коњички пукови из Бањалучке и Градачца упућени су у Шумлу.⁷⁴

Управо у то вријеме када се рат ишчекивао, Аустрија је поново обратила већу пажњу Босни. Генерал-мајор гроф Мајерхофер посјетио је Сарајево, 9. јула 1853. године. Слиједићег дана посјетио је Хуршид-пашу, који га је врло срдачно примио. Хуршид-паша је био задовољан изјавом генерала да су Аустрија и Турска успоставиле пријатељске односе и да између њихових царева влада пријатељство. Истог дана, босански валија је узвратио посјету аустријском генералу. Послије краћег задржа-

Провинцијал Кујунџић и фра Ловро Караула извинили су се француском вицеkonzулу због „увреде“ коју му је на тај начин нанио Мартић. Они су казали вицеkonzулу да је њихова жеља да имају добре односе са француским народом и француском владом, и да ће удаљити Мартића из Сарајева, али га морају извјесно вријеме трпити.

⁷⁰ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 8. јун 1853. године.

⁷¹ Исто, Сарајево, 6. јул 1853. године. И поред тога, аустријски konzул имао је прилике да стално интервенише код валије. Када је, на примјер, 6. јула Стефан Бурић, службеник konzулата, изишао из канцеларије на улицу, тада га је каменом погодио један турски коњаник у бедро.

⁷² Исто, Сарајево, 15. јун 1853.

⁷³ Исто, Сарајево, 23. јун 1853.

⁷⁴ Гаврановић, нав. дјело, 53—55.

вања у Сарајеву, гроф Мајерхофер је 14. јула отпутовао према Загребу.

Хуршид-паша је упознао француског вицеkonzула с мисијом аустријског генерала у Сарајеву. Атанасковић је сазнао, из врло повјерљивих извора, да је том приликом француски вицеkonzул изјавио да је Мајерхоферов наступ у ово вријеме само аустријски маневар, и да генералов задатак није био да изврши увид у рад konzулата у Сарајеву, како је османски амбасадор у Бечу писао босанском валији, нити је, пак, његов циљ да учврсти пријатељство ове двије државе. Он је дошао, казао је Виет, да сакупи што више података о стању путева у Босни, да сакупи оне податке који су важни за војне сврхе и да реферише бечкој влади о стању ствари у Босни. „Што се тиче учвршћивања пријатељства између Аустрије и Турске” изјавио је вицеkonzул, „јоно би се прије потврђивало у Цариграду него у Сарајеву.”⁷⁵ А босанском дефдердару Виет је рекао: „Чудно је то да Аустрија шаље једног генерала у мисију мира, а истовремено тајно шаље Русији 20000 хусара. Генерал је више подсјећао на уходу, него као гласник мира.”⁷⁶ Резоновање француског вицеkonzула у односу на Мајерхофера било је исправно. Сви извјештаји које је поднио послје свог пута били су шпијунског карактера.

Становништво у Босни није очекивало садејство Аустрије и Русије. Двојица Босанаца су овако разговарала: ако нас Руси нападну и крену преко Адрианопоља, ми не очекујемо од нашег сусједа ни најмање невоље.⁷⁷

У другој половини 1853. године, било је све више вијести које су потврђивале да ће Аустрија заузети неутралан став у руско-турском заплету. Француски вицеkonzул се и овдје умијешао. Он је изјављивао да Аустрија мора заузети неутралан став, јер ју на то присиљава Француска, која је намјеравала у Италију упутити војну силу да би с леђа могла напасти Аустрију ако би се она умијешала у рат на страни Русије. Једном муслиману који је дошао у Сарајево из Крајине је рекао: ускоро ће се аустријске групе поново сакупити на вашој граници. Ви не смијете први заплуцати, већ морате мировати, али исто тако морате одбити сваки напад. У том случају можете рачунати на подршку Француске. Француска флота ће доплвити у далматинске луке као посматрачки корпус.⁷⁸

Бамил-паша је, исто тако, предузео мјере обезбјеђења у Босни. За вријеме свог боравка у Босни он је, 22. августа, одржао савјетовање угледних људи пашалука на којем је размо-

⁷⁵ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 14. јул 1853.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Гаврановић, нав. дјело, 53—55.

⁷⁸ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 10. август 1853.

трено одбрамбено стање. Гамил-паша је одржао говор у којем је рекао да становништво мора да буде спремно да одбије сваки напад са стране; од Аустрије, за коју претпоставља да неће напасти Босну и од Србије и Црне Горе, за које претпоставља да ће искористити прилику и напасти Босну.⁷⁹

Као што се могло установити из извора, до септембра 1853, није вршено регрутовање у Босни. Ипак, ратна психоза је била свуда присутна. О рату се говорило свуда. Али је зато врло строго утјериван порез. Аустријски конзул је покушао да интервенише у смислу да строго утјеривање пореза није дјелотворно, али му је одговорено: „Ви ипак нећете тражити да незадовољни Бошњаци (он је овдје мислио на муслимане) још и формално упуте захтјев Аустрији да освоји ову провинцију од њихове властите владе.”⁸⁰ Овакав став према аустријској политици у Босни није био појединачан став неких представника власти. То је аустријски конзул сазнао и из разговора са Дервиш-пашом који је био један од команданата турске војске у Црној Гори. Конзул га је посетио да би му честитао бајрамске празнике. Кад су разговарали о примјени танзимата, Дервиш-паша се није сложио са Танасковићевим мишљењем. Танзимат је облик републиканског уређења, наставио је паша, и као такав је несрећа за Турску. Сви покушаји цивилизације Османског Царства само воде слабењу муслиманског елемента. Трговина нас разнежује, јер нас доводи у везу са другим народима. Ако бих ја морао водити Бошњаке у рат против Аустрије, они би пунили своје пушке барутом, али не и оловом.⁸¹ Сигурни смо да је Дервиш-паша био киван на Босанце, које је окривљивао за неуспјех војне у Црној Гори.

Ускоро су се оствариле прогнозе које су одавно наговјештавале рат Турске и Русије. Из Цариграда је дошао татарин, 16. октобра 1853, да обавијести босанског валију да су Турска и Русија у ратном стању. Слиједећег дана валија је муслиманском и хришћанском народу саопштио ову вијест, а истовремено је послао гласнике у сједиште кајмакама да се и тамо народ упозна. Одмах је почело сакупљање добровољаца, али нису биле истакнуте заставе као што је био случај приликом црногорско-турског рата. Валија је наредио муслиманском становништву да се одмах снабдије довољном количином муниције и храном за пет дана. Аустријски конзул је примијетио да босански муслимани нису били нарочито расположени за ратовање.⁸² Прво су уписивани добровољци којима је обећана плата од седамдесет пет пјастера (шест гулдена и четири крајцара). Од спахија

⁷⁹ Гаврановић, нав. дјело, 69—70.

⁸⁰ Исто, 73—74.

⁸¹ ННStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 28. септембар 1853.

⁸² Исто, Сарајево, 19. октобар 1853.

је затражено да се и они припреме за рат.⁸³ Међутим, одзив добровољаца је био врло слаб.

Омер-паша, који је био главнокомандујући турских снага, наредио је Авни-паши да од Бошњака формира одред од 15 хиљада људи. Добровољце је, пак, требало тако сакупити што би се одредило колико која област треба да упише добровољаца. Уколико се ни тако не сакупи довољно ратника онда треба извршити регрутовање.⁸⁴ Тако је и Босна морала дати војне снаге за ратовање Турске у кримском рату. Отпала је могућност да ће Србија потпомоћи Русију у рату. Почетком децембра 1853. године, Омер-паша је обавијестио Хуршид-папу, да Босни не пријети никаква опасност од Србије. У исто вријеме, становништву Босне је прочитан ферман да је султан Абдул Мецид добио назив „гази“.

Нису се обистинили ни гласови да ће Фамил-паша бити постављен за босанског валију. Он је добио налог да иде у Цеду за намјесника. Тако је окончана његова мисија у Босни.⁸⁵

CAMIL PASHA'S 1853 MISSION TO BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The two-year administration by Omer pasha in Bosnia and Herzegovina influenced only partially the appeasement of situation. After his retreat from Bosnia, the Austrian consul general describes again in his reports many irregularities and misuses done by the representatives of sultan's administration in Bosnia.

Istanbul government was eager to settle down the conditions in the Bosnian Pashadom and to secure peace and order at the border with neighbouring Austria. This is why Camil pasha was sent to Bosnia as commissary extraordinary.

Camil pasha was an authority on the situation at the Austrian-Ottoman border. He has been for a certain period of time the commander of the Beograd fortress and Austrian authorities remembered him as a reasonable man and the one ready to settle the differences peacefully. He was also an expert on the state of affairs in the Bosnian Pashadom, since in 1844 he was Bosnian vali.

⁸³ Гаврановић, нав. дјело, 79—80.

⁸⁴ HHStA W, P.A. XXXVIII/G.K. Сарајево, K-100. Атанасковић грофу Буолу. Сарајево, 2. новембар 1853.

⁸⁵ Исто, Сарајево, 7. децембар 1853; Исто, Сарајево, 21. децембар 1853.

Although his mission was announced already in the middle of 1852, he came to Sarajevo on January 2, 1853. He was kept in Bosnian Pashadom almost for a year. During that time he toured many cities. In all places he visited, or in the ones where he sent his people, he dismissed those persons from the administration who showed inability for state service or who violated state treasury. He attempted thus to secure the order at the border.

However, much more was expected from Camil pasha. Thus Austrian consul general Atanasković informed Camil pasha on the position of Christian population in Bosnia and Herzegovina, and submitted to him the complaints against the misuses by authorities and individuals. Moreover, he expected that Camil pasha was authorized to settle all disputes claimed by the Austrian consul general in Bosnia. However, Camil pasha did not go deeper into those issues which, immediately before the Crimean War, could disturb even more the population in Bosnia and make worse the already difficult situation of the Ottoman Empire. Therefore he limited his actions only to settle the issues which were to the benefit of the population in Bosnia.

Душан ЛУКАЧ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ДИЛЕМЕ СТОЈАДИНОВИЋЕВЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ У ВРЕМЕ УТЕМЕЉИВАЊА ОСОВИНЕ РИМ — БЕРЛИН

Долазак Стојадиновића на кормило владе Краљевине Југославије представљао је значајан поен за оне снаге у Југославији које су безбедност земље сагледавале у сенци моћи Трећег Рајха. Међу овима је водећа фигура био сам регент, кнез Павле који је управо полазећи од блискости погледа на спољну и унутарњу политику и поверио мандат за састав владе Милану Стојадиновићу. Павлово разочарење у Француску почело је раније и доживело је своју кулминацију француско-руским пактом о пријатељству и пружању узајамне помоћи. Вера према Паризу због шчуровања са болшевицима је пукла и све наде су усмерене према северу — прижељкиваној спреси Велике Британије и Немачке. Требало је на чело југословенске владе поставити човека који ће се свим силама борити за такву оријентацију, а таква фигура је био управо Милан Стојадиновић, поборник тоталитаристичког система власти, заговорник економског везивања за привредно развијени Рајх, човек који је умео да тактизира и лавира у сплету густих и најчешће противуречних интереса великих и малих земаља и народа.

Нацистима је била позната политичка оријентација Милана Стојадиновића и његов долазак за председника југословенске владе попраћен је непомућеним симпатијама. У свом првом извештају после доласка на чело владе Милана Стојадиновића, немачки посланик фон Херен, 3. јула 1935. посебно истиче да се нови председник неће пустити да га воде други (алудирајући пре свега на Француску) већ да ће водити самосталну и за Југославију корисну политику. Корисно у овом случају за Херена могло би да буде само оно што је водило југословенску спољну политику у колотечину коју јој одреди дипломатија Трећег Рај-

ха. Посебно се истиче Стојадиновићева способност за привредне послове и његова спремност да на овом плану сарађује са Немачком.¹

И заиста сарадња Милана Стојадиновића са Рајхом почела је одмах по његовом доласку за председника владе и остала Стојадиновићева главна преокупација у спољној политици све до његовог свргавања са тог положаја. Ова сарадња се прво одвијала и најјаче манифестовала у спољнополитичким акцијама, на пример, у борби против рестаурације Хабсбурговаца у Аустрији, у трговинској размени двеју земаља да би ускоро била проширена и у све друге видове деловања у привреди, култури па и у области одбране и посебно у политици набавке наоружања за опрему војске Краљевине Југославије.² Под утицајем дипломатије Немачке долази до ублажавања противуречности и стишавања замршених односа према Мађарској односно до индиректног повезивања и деловања ове две земље, свака у свом табору, у интересу немачке политике.³

Токови у спољнополитичким односима земаља у Европи у другом делу 1935. г. погодвали су развоју започете оријентације Краљевине Југославије према Рајху. Деловање француске спољне политике усмеравано, под притиском конзервативних снага према Италији и левих снага према СССР-у само још више је продубљивало насталу пукотину у односима између Краљевине Југославије и Француске. За кнеза Павла и Стојадиновића и једна и друга оријентација је била застрашујућа; прва је Југославију подводила под капу Мусолинија, друга омогућавала јачање комунистичког покрета у земљи чега су се обојица највише плашили.⁴ Обојица су излаз из ове комбинације налазила у продубљивању веза и сарадње са Немачком. Приликом предаје акредитива новог посланика Југославије у Немачкој, Александра Цинцар-Марковића, пренешена је жеља кнеза Павла да се отворени процес сарадње између две земље још интензивније настави.⁵ Приликом учешћа на сахрани енглеског краља Ђорџа V кнезу Павлу се пружила прилика да пред немачким послаником у Великој Британији лично изрази своје задовољство што се немачко-југословенски односи тако успешно развијају. Том приликом изјавио је пред немачким амбасадором да лично

¹ Akten zur deutschen Auswärtigen Politik (скраћено ADAP) SERIE C IV/1, dok. 191, pp. 399—401.

² ADAP, C IV/1, dok. 269, pp. 561—563, dok. 292, pp. 616—617; C IV/2, dok. 434, pp. 849—850, dok. 446, pp. 869—871, dok. 533, pp. 1055—1056.

³ ADAP, C IV/2, dok. 444, pp. 862—863.

⁴ Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове (скраћено ДАСИП), П Анкара, Ф —24/1936, Циркуларно писмо МИП-а пов. бр. 2107 од 30. децембра 1935.

⁵ ADAP, C IV/2, dok. 447, p. 871.

Упореди: *Survey of international Affairs 1936*, Oxford—London, 1937, pp. 502—507 и 526—533.

нема ништа против Аншлуса али да је истовремено противник сваке акције на плану рестаурације Хабсбуршке монархије.⁶

Почетком 1936. када су Француска и Италија покушале да у области привредне сарадње остваре штогод од раније замишљеног Подунавског пакта, Немачка је југословенској спољној политици одредила посебну улогу у саботирању и ометању овога подухвата.⁷ У циркуларном писму *Auswartiges Amt* од 6. фебруара 1936. упућеном немачким дипломатским представништвима у Европи, у вези борбе против италијанско-француског пројекта привредне сарадње земаља југоисточне Европе, на примерку за Београд државни подсекретар фон Билов (*Bülow Schwante Karl*) је дописао додатак само за Београд у коме је тражено нарочито ангажовање владе Краљевине Југославије о ометању овога француско-италијанског покушаја. Ту је изражена нада да југословенска влада неће учествовати ни у једној комбинацији која је усмерена против Немачке, исто тако као што не би Немачка пристала да учествује у некој комбинацији против Краљевине Југославије. У вези с овим препоручено је посланику у Београду да разговара са владом Краљевине Југославије.⁸ Неколико дана касније, 13. фебруара 1936, дата је директива фон Херену да утиче на Стојадиновића да не дозволи укључивање Југославије у привредне комбинације у којима не би узела учешћа и Немачка.⁹ Да је Стојадиновић поштовао директиве и препоруке из Берлина видело се по измењеном и сепаратном држању југословенске делегације на заседању Привредног савета Мале антанте у Прагу 13. фебруара 1936.

Све динамичнија оријентација Краљевине Југославије у правцу Немачке била је условљена низом унутарњих и спољних чинилаца. Водећи врхови великосрпске буржоазије са кнезом Павлом и Миланом Стојадиновићем на врху владајуће пирамиде налазили су се пред све снажнијим притиском унутарполитичких противуречности међу којима је нерешено хрватско национално питање заузимало најистакнутије место. Све бременитија међународна ситуација није пружала никакву гаранцију и безбедност централизму српске буржоазије. Традиционални заш-

⁶ ADAP, C IV/2, dok. 533, pp. 1055—1056.

⁷ ADAP, IV/2, dok. 542, pp. 1072—1075, dok. 558, pp. 1106—1107, dok. 559, pp. 1107—1108, dok. 560, pp. 1108—1110, dok. 593, pp. 1179—1181.

⁸ ADAP, IV/2, dok. 542, pp. 1072—1075.

Wir nehmen als selbstverständlich an, dass die jugoslawische Regierung nach wie vor ihren Standpunkt aufrechterhält, an keiner Kombinationen teilzunehmen, die gegen Deutschland gerichtet ist, ebenso wie wir die Teilnahme an Kombinationen gegen Jugoslawien ablehnen würden. Jeder Donaupakt, an dem Russland in der einen oder anderen Form teilnahme, würde für uns indiskutabel sein, da er von vornherein als gegen Deutschland gerichtete Kombinationen anzusehen wäre.

Ich bitte, dies bei geeigneter Gelegenheit in Ihren Gesprächen mit der jugoslawischen Regierung zum Ausdruck zu bringen, jedoch zu vermeiden, den Eindruck einer offiziellen Demarche hervorzurufen.

⁹ ADAP, IV/2, dok. 558, pp. 1107.

титник, Француска, већ је у више наврата показала спремност да се у интересу властитих циљева нагоди са Мусолинијем и склони своју заштитничку руку са Југославије.¹⁰ Велика Британија у коју је нарочито веровао и гајио наду кнез Павле, водећи традиционалну политику равнотеже, сарађивала је са малим земљама само до граница до којих је допуштала политика равнотеже међу великим силама. Најконзервативнији део британске дипломатије који је био и сувише заслепљен опасношћу од большевизма директно је гурао Краљевину Југославију под антибольшевички штит канцелара Хитлера.

Од Италије се у Београду нису могли надати добру, јер су све спољнополитичке претензије Бенита Мусолинија могле да иду једино преко територија најближег суседа, Краљевине Југославије. Нацистички антисловенски програм представљао је опасност и за Краљевину Југославију, али је у сплету много зала за преплашену српску буржоазију овај правац исхода из мука представљао најмање зло.¹¹

Изналажење било какве сигурности режима кнеза Павла и Милана Стојадиновића у оквиру постојећих савеза малих земаља на југоистоку Европе због стално присутних унутарњих противуречности међу овим земљама, није се могао наћи. Свака од владајућих структура у земљама југоисточне Европе гледала је исто као и влада Краљевине Југославије, и трудила се да искористи све што је могуће за сопствени престиж. У таквим условима кнез Павле и Милан Стојадиновић заклањајући се политиком неутралности и немешања у обрачуна великих сила, све су дубље уводили југословенски несигурни брод у воде Трећег Рајха.¹²

Италијанска агресија на Етиопију и улазак Мусолинијевих црних кошуља у Адис Абебу довели су до још јачих заплета у међународним односима. Дошло је до нових пукотина у односима између великих сила и нарочито до заопштравања односа између Велике Британије и Италије око поделе сфера утицаја и колонија у Африци. Уследило је хлађење између Велике Британије и Француске због француске попустљивости према Италији, прво у време припремања агресије на Абисинију а касније и за време одмеравања обима санкција и других мера у Дру-

¹⁰ Упореди: Vuk Vukaver, *Sastanak Hitler—Horty*, *Časopis za suvremenu povijest*, II, 1974, pp. 65—67.

¹¹ Упореди: Др Ладислав Деак, *Југославија как орудие немецкой политики при разрушении французской системы союзов в центральной Европе*, у *The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945*, Beograd, 1976, pp. 171—183; проф. др Живко Аврамовски, *The International isolation of Yugoslavia*; исти, *An objective of german Foreign Policy in the Period from 1933—1939*, исти зборник, pp. 252—278. Проф. др Eliza Campus, *Les relations roumèno-yougoslaves dans le contexte des pressions exercitées par le Troisième reich 1933—1939*, у истом зборнику, стр. 84—106.

¹² В. К. Волков, *Германо-югославские отношения... и развал Малой антианты 1933—1938*, Москва, 1966, стр. 31—32.

штву народа против Италије која је била означена као агресор. Неслогу међу западним силама искористио је Хитлер и 7. марта 1936, запоседајући рајнску област, срушио темеље Версајског уговора и у пракси почео прекрајање Версајске Европе. Позив на спровођење санкција против прекршиоца версајских уговора био је глас изгубљеног у пустињи, јер велике силе нису биле спремне да се залуже за спровођење санкција. Свака од ових сила тежила је сепаратној нагодби са канцеларом Хитлером. Била је на то спремна француска десница, радили су то конзервативци Енглеске, за такву политику по својој идеолошкој опредељености био је Бенито Мусолини.¹³

Кад је после све ове заврзламе у међународним односима, на светлост дана дошао споразум између Шушница и Хитлера 6. јула 1936. спољнополитичка оријентација кнеза Павла и Милана Стојадиновића се нашла, у неким важним питањима, поново на самом почетку. У страху пред све агресивнијим претњама Бенита Мусолинија били су потражили спас код Хитлера да би се сада када су се Хитлер и Мусолини дефинитивно споразумели нашли између њихових песница. Читав период дефинитивног излагања неспоразума Осовине Рим — Берлин у редовима београдске дипломатије осећала се клима ишчекивања. Знатан део водећих врхова југословенске буржоазије зашљускиван је таласима песимизма. Овакво осећање дела југословенске буржоазије се види и у извештају немачког посланика у Београду фон Херена (*Viktor von Heeren*) о политичком стању у Краљевини Југославији, писаном 22. априла 1936. године. Читав развој у свету и око Југославије у то време водио је несигурности и стрепњи носилаца режима у Југославији. Мусолинијева армија се враћала из Абисиније у Европу као победница и ојачана. Аустрија је постала сувише мала да би могла условити жртвовање сарадње и савеза две тоталитарне силе. Већ је отпочео обрачун између демократије и тоталитаризма у Шпанији. Велики диктатори су пружили један другом руку на живот и на смрт. Оба су градили сву своју идеологију и стратегију на реваншизму, прекрајању постојећих граница и рушењу версајског света. Кнез Павле није више био сигуран у заштитничку улогу ревизионистичке силе Немачке од ревизионизма друге ревизионистичке силе, Италије. Француска, оптерећена унутарњим проблемима већ се била дефинитивно повукла из Мажино линије.¹⁴

¹³ Шире о овоме: Проф. др Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1935—1937*, Београд, 1968, стр. 49—88; Милан М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1970, стр. 333—339; Georges Castelan, *Les Balkans dans la politique française de 1919 à la réoccupation de la Rhénanie*, *Studia balcanica*, 7, Sofia, 1973, pp. 33—44.

¹⁴ AA Pa Abt., II Jugoslawien, *Politik* 1, Bd. 3, Извештај немачког посланства из Београда, J. Nr. 1100/36, Po 3 од 22. априла 1936; уоп.: Вук Винавер, *Sastanak Hitler—Horthy*, стр. 83; *Tajni arhiv Grofa Ciana*, Zagreb, 1952, pp. 22—25, 34—35, 36—39.

Уз све ово Хитлер се јавно, пред Италијанима, одрицао Средоземља у корист свога будућег савезника Мусолинија, задржавајући себи само могућности трговине и привредне сарадње са тим земљама. И коначно за време посете министра иностраних послова грофа Бана Берлину, октобра 1936. утврђен је споразум који ће нешто касније бити означен као судбоносна осовина Европе означена именом Осовина Рим — Берлин.¹⁵

У новонасталим условима налазећи се у самом центру Осовине, и већ заглављена у кола Трећег рајха, влада Милана Стојадиновића имала је једини пут да играјући на политику неуралитета и немешања у сукобе и обрачуна великих сила, настави свој ход стазама које јој је у крајњој конзеквенци трасирао најјачи на Европском континенту, Трећи Рајх. При томе су даљу политику једне према другој, и Немачка и Југославија, морале да коригују и ускладе са општим токовима. Јер, Краљевина Југославија је до тада служила Немачкој истовремено као упориште против француског утицаја и италијанских претензија. Сада се Француска ионако повукла иза сопствених граница а Мусолини се нашао у загрљају канцелара Хитлера. Претходна функција, знатним делом, била је завршена. Требало је стару политику наставити у новом виду, против италијанске експанзије прикривено и још боље организовано а против Француске, односно против савеза и комбинација које је Француска на овом простору основала или бар подржавала, као што су Мала Антанта и Балкански пакт, наставити унутарње разбијање тих савеза.

И поред, на први поглед, безизлазног положаја Краљевине Југославије у процепу експанзионистичке и удружене политике и акције Мусолинијеве Италије и Хитлерове Немачке, ипак се у међупростору ових двеју тоталитарних сила крила могућност за лавирање и одржавање постојећег режима у Краљевини Југославији. Ова могућност је била садржана у стално присутним противуречностима између Немачке и Италије на простору југоисточне Европе па и Југославије. Ни једна од ових земаља није желела да потпуно изгуби утицај у Југославији или да је у целини препусти другој страни. На тој равнотежи тегова Берлина и Рима кнез Павле је изналазио могућности одржавања постојећег стања у Југославији. Уз то, и једној и другој страни, Краљевина Југославија је могла да користи. Све је ово условљавало одређену политику према Краљевини Југославији која је у глобалу уговорена већ на првом састанку министара спољних послова фон Нојрата и грофа Бана у октобру 1936. у Берлину. Према овоме договору обе земље су требале да са владом Краљевине Југославије негују добре односе из више разлога од којих је био најважнији: коришћење Југославије у фронту про-

¹⁵ *Tajni arhiv Grofa Ciana*, pp. 58—62, 67—77; *Survey of International affairs 1937*, London—Oxford, 1938, pp. 465—485.

тив болшевизма и истовремено у борби за сузбијање инфилтрације Велике Британије која тежи да замени Француску на југоистоку Европе.¹⁶

Владајућа буржоазија у Краљевини Југославији добро је проценила опште стање, своје могућности и интенције заједничке италијанско-немачке спољне политике и потрудила се да се уклопи у путеве и правце који су јој пружали највише сигурности за одржавање уздрманог режима. У општим смерницама негована је политика добрих односа са свим великим силама, изузев СССР-а, уз посебно исказивану пажњу најјачој сили на континенту — Немачкој. Слабљење сарадње са Француском на докнађено је јачањем веза са Великом Британијом уз настављање напора да се нађе заједнички језик између Лондона и Берлина.

У циљу утврђивања основних токова сарадње са Немачком кнез Павле је 17. октобра 1936. боравио у Бергхофу код Хитлера.¹⁷ Хитлер је већ тада показивао знаке посебне пажње и склоности према Југославији гражећи од кнеза Павла, да у случају ратног сукоба у Европи одржи неутралност земље. Био је то један од предуслова да се избегне мешање других сила на југословенском тлу, међу њима свакако и на првом месту, Италије, и евентуални губитак Краљевине Југославије. Заузврат је Хитлер нудио Павлу гаранцију југословенских граница што је подједнако било усмерено против западних сила и против Хитлерове савезнице, Италије. Кнез Павле је управо ове две жеље донео са собом у Немачку, јер су му оне једино могле да гарантују одржавање власти у Југославији.¹⁸ Неутралност и одржавање постојећих граница била су два основна предуслова за опстанак великосрпског режима у све нестабилнијој Краљевини Југославији. Стога је Милан Стојадиновић ову оријентацију свесрдно прихватио и ревносно је радио на рушењу свих других тенденција и праваца у спољној политици Краљевине Југославије. Тада Стојадиновић отпочиње своју рушилачку работу на разбијању постојећих савеза на југоистоку Европе у којима је била чланица Краљевина Југославија — Мале Антанте и Балканског савеза.¹⁹ Сви подухвати и напори органа Мале Антанте и Балканског савеза наилазили су на директно кочење и ометање од стране Милана Стојадиновића и његових сарадника.²⁰ Овакво Стојадиновићево држање наишло је на похвале од стране нациста

¹⁶ *Ibidem*, стр. 70.

¹⁷ Богдан Кризман, *Италија у политици краља Александра и кнеза Павла*, стр. 61—62; Hans Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938*, Frankfurt/Mein—Berlin, 1968, p. 823.

¹⁸ Упореди: Богдан Кризман, *Вањска политика југославенске државе 1918—1941*, Загреб 1978, стр. 84.

¹⁹ Шире о томе: Проф. др Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе...*, стр. 152—158.

²⁰ *Ibidem*, стр. 213—236; Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1972, стр. 328—339.

већ у току 1936. године. Немачки посланик у Београду фон Херен извештавајући Берлин о токовима југословенске спољне политике 12. новембра 1936. и позитивно се осврћући на њене пронамачке токове, посебно хвали државничку сналажљивост и далековидност председника владе Милана Стојадиновића, који се вештом политиком успео дистанцирати од конфликта великих сила, што је значило да се ослободио старих савезника и у потпуности усмерио према Немачкој.²¹

Дефинитивно удруживање Немачке са Италијом условљавало је одређене промене у држању њених антиревизионистичких савезника каква је била Краљевина Југославија према поборницима реваншизма и ревизије какве су биле на пример Мађарска и Бугарска. Одражавајуће неуралгичних тачака између Југославије на једној страни и Бугарске и Мађарске на другој страни могло је да ремети Хитлеров програм постепеног савлађивања свих отпора на овом простору и укључивање целог југоистока у службу Трећег Рајха. Напори на овом плану чињени су већ раније, на пример приликом разговора Хорти — Хитлер 22. августа 1936. Као један од предуслова пуне сарадње Немачке и Мађарске истакнут је од стране Хитлера захтев да Мађарска прихвати политику приближавања Краљевини Југославији.²²

Исти је захтев од стране Немачке истакнут приликом разговора између грофа Бана и Хитлера крајем октобра 1936. приликом ударања темеља Осовине Рим — Берлин. Италији је као један од предуслова пуне сарадње са Немачком истакнут захтев смиривања затегнутих односа према Југославији.²³

После стварања немачко-италијанске осовине, побољшавање односа између Југославије и њених суседа који су били пријатељи Немачке постало је један од важнијих задатака немачке спољне политике. У интересу испуњавања овога задатка доћи ће у наредним годинама до крупне промене у стратегији и тактици немачке спољне политике према земљама југоисточне Европе. Немачка која је до тада била највећи противник свих постојећих савеза на југоистоку Европе почеће сама да гради своје савезе и комбинације у којима ће у неколико случајева једна страна уговорница бити управо Краљевина Југославија, што још једном потврђује значај и улогу Краљевине Југославије у југоисточној европској политици Трећег Рајха. Биће то споразуми између Краљевине Југославије и Бугарске, Краљевине Југославије

²¹ Auswärtigen Amt, Politische archiv (скраћено AA, PA), Jugoslawien 1, Bd. 1, Информација немачког посланства из Београда, Ј., Nr. 2889/36, Po 3 од 12. новембра 1936. о циљевима и методама југословенске спољне политике. „Die starke Persönlichkeit des Ministerpräsidenten lässt die Verwirklichung dieses Wunsches als durchaus möglich erscheinen. Damit gewinnen Ziele und Methoden der jugoslawieschen Aussenpolitik, wie sie heute von Stojadinović in Übereinstimmung mit dem Prinzregenten gesehen werden, erhöhte Bedeutung.“

²² Вук Винавер, *Sastanak Hitler—Horty*, стр. 85—87.

²³ *Tajni arhiv Grofa Ciana*, стр. 75.

и Италије и Краљевине Југославије и Мађарске, којима ћемо због њиховог значаја и улоге у омогућавању експанзије Трећег Рајха према југоистоку Европе, посветити у следећим нашим прилозима више пажње.

DILEMMAS DER AUSSENPOLITIK STOJADINOVIC'S ZUR ZEIT DER GRÜNDUNG DER DREI-MÄCHTIGEN VEREINBARUNG

Zusammenfassung

Der Prinz Paul betraute Milan Stojadinović mit der Bildung der Regierung gerade darum, weil ihre Ansichten über die Innenpolitik und die internationalen Verhältnisse Jugoslawiens im bedeutenden Mass übereinstimmend waren. Sie fürchteten beide vor dem inneren und dem internationalen Kommunismus auf einer Seite und vor Revanchismus und der Revision der Grenzen des Königreichs auf der anderen. Mit Rücksicht darauf, dass die revanchistischen Mächte zu dieser Zeit im dynamischen Aufstieg waren, sah man die Rettung sowohl des Regimes als auch des Königreichs in der Politik des Lavierens zwischen den Mächten, welche die sicherste Perspektive dieser Politik boten. Dies waren, von den alten Verbündeten, Grossbritannien, und von den neuen, das Dritte Reich.

Immer kräftiger in den Weltraum, war Deutschland weniger gefährlich als Italien Mussolinis, als die eventuelle Wiederherstellung der Habsburger Herrschaft in Österreich und in Ungarn und zeigte zugleich den guten Willen, das Bestehen und die Grenzen des Königreichs Jugoslawien zu unterstützen und aufrechtzuerhalten. Deshalb bezeugte Stojadinović, sofort nach seiner Machtergreifung, die grösste Achtung in seiner Politik des Lavierens dem Deutschen Reich. Er fühlte sich enttäuscht wegen Frankreichs Zurückziehung aus dem Balkan, hegte aber auch weiterhin die Hoffnungen in London und besonders in dessen konservativen Kreise, welche die Chance für die Erhaltung des traditionellen Gleichgewichts der Welt ausser dem Sowjetrussland in einer Annäherung zwischen Berlin und London sahen.

Die Versöhnung Berlins mit Wien im Sommer 1936, und gleich danach auch die Grundlegung einer dauernden Zusammenarbeit zweier revanchistischer Mächte, Deutschlands und Italiens, brachten auf die Weltbühne eine neue Situation herbei, welcher sich anpassen sollte. In dieser Verknüpfung zweier revisionistischer Mächte, erblickte Stojadinović mächtige Widersprüche, und in diesen unterdrückten Unstimmigkeiten auch seine Chance, des wackeligen Schiffes des Königreichs Jugoslawien durch den sich nähern-

den Kriegssturm zu führen. Indem er sich offiziell zur Politik der Neutralität bzw. des »Lavierens« bekannte, entfaltete er eine immer innigere Zusammenarbeit mit dem Reich auf dem wirtschaftlichen, politischen, militärischen und kulturellen Feld und wurde immer mehr zu einem Spielzeug in den Händen Adolf Hitlers. Es gab weder Platz noch Zeit für Dilemmas: indem er der Politik Berlins diene, begann er alte Bündnisse auf der Basis der Kollektivsicherheit auf dem Balkan zu brechen und die neuen, dem Wunsche des Dritten Reichs entsprechenden Bündnisse zu schliessen, und zwar hauptsächlich mit jenen Ländern, welche die Revision der Grenzen auf dem Balkan anstrebten: Italien, Bulgarien und Ungarn. Das zu rasche Entgleisen aus der traditionellen Politik wird ihm bald auch die Macht selbst kosten.

ПРИКАЗИ, КРИТИКЕ, ИЗВЕШТАЈИ

Дивна Бурић-Замоло, БЕОГРАД КАО ОРИЈЕНТАЛНА ВАРОШ ПОД
ТУРЦИМА 1521—1867. АРХИТЕКТОНСКО-УРБАНИСТИЧКА СТУДИЈА,
Музеј града Београда, Монографије 5, Београд 1977,
318+96 илустрација

У чињеници да осим тврђаве Београд безмало да нема никаквих материјалних трагова своје прошлости треба тражити разлоге што се, до недавно, ниједан аутор није бавио, комплексно, физичком структуром Београда, архитектуром и урбаним развојем града у периоду турске владавине (1521—1867). Додајмо још да, поред недостатка потребне документације, није сачувана ни урбана структура града, а не постоји ни стара мрежа улица. Због тога је одлука Дивне Бурић-Замоло, дипл. инг. архитектуре, да своју докторску дисертацију посвети управо турском периоду историје овог дрвног града изискивала, поред осталог, и истинску храброст и посебну наклоност према његовој историји.

Искоришћена архивска грађа је турског, аустријског (или боље речено европског) и српског порекла. Другим речима, у питању су турски катастарски пописи и вакуфнаме, аустријски попис и путописи (ако се изузме светски путник Евлија Челебија, сви су европског порекла) најнепосреднија грађа која оживљава обавештења из оригиналних извора.

Значајно место у истраживањима имали су и сачувани планови Београда, посебно Талијански план из 1696, Гумпов из 1688. и Зојтеров из 1735. године.

Осим неколико изузетака, ликовне представе Београда из вре-

мена од XVI до XIX века нису биле од користи. Коришћене су, међутим, фотографије из каснијих периода као и технички снимци зграда које су нестале.

Најзад, од значаја су били и мемоари и други слични списи домаћих људи настали током XIX века.

Сва ова сведочанства сагледана су кроз призму исламске односно османлијске архитектуре, што је омогућило да се и на београдском тлу — када је реч о урбаном развоју града — сагледају законитости које се не разликују од оних у осталим исламским градовима.

Монографија је подељена у два дела: архитектонска делатност и урбанистички развој.

У првом делу — садржи пет глава — обрађена је, најпре, исламска архитектура, затим јавни објекти (сакрални, привредни, друштвени, комунални), стамбени објекти и фортификациони објекти. На крају су дате опште карактеристике београдске архитектуре у турском периоду.

Други део — има четири главе — прати урбанистички развој града у периоду од 1521. до 1688. и од 1688. до 1867. године. Дат је, разумљиво, и кратак преглед развоја града до 1521. На крају су утврђени трагови оријенталног Београда на урбану структуру данашњег града.

Сви јавни објекти — њихова систематизација и груписање из-

вршени су према њиховој основној намени — дати су абecedним редом (убицирани и неубицирани), док је метод излагања у другом делу — о урбанистичком развоју — хронолошки.

Књига је снабдевена одговарајућим илустративним материјалом (цртежи, слике, планови, реконструкције и сл.), као и регистром објеката (дати су по врстама).

По добром обичају дати су библиографија и резиме (на енглеском).

Тако је захваљујући овој истрапној и добро рабеној студији бачено много светла на 346 година бурне прошлости нашег главног града. И истраживачи било којег питања из турског периода београдске историје никако неће моћи заобићи ову драгоцену књигу.

Олга Зиројевић

Mustafa Ali Mehmed, *ISTORIA TURCILOR*,
București 1976, стр. 447

У издању „Editura Științifică și Enciclopedică” у Букурешту изашла је монографија Mustafe Ali Mehmeda, вишег научног сарадника Балканолошког института у Букурешту под насловом *Историја Турака*.

Наслов ове књиге може да заведе читаоца. Европа, која је најпре имала везе са Селџуцима а касније са Османлијама, научила је да под именом Турака види ова два огранка разнородних турских племена, поглавито Османлија који су више векова господарили добрим делом Европе и угрожавали њен развој. Имајући у виду тај моменат а желећи да пружи потпуну историју Турака аутор је прибегаво средњем решењу. Тако, говорећи уопштено, његова књига представља у првим поглављима општу историју турских племена све до издвајања Селџука и Османлија, док у каснијим поглављима његово интересовање концентрише се на Цариград и односе Порте према Истоку и Западу, а никако на живот осталих турских племена који нису имали утицаја на формирање савремене европске констелације. У тим оквирима аутор се прикватно савршене равнотеже приказујући нам читавау Отоманску империју са периодом њеног успона у Европи, Азији и Африци и епохом отоманског повлачења у природне границе, са дефинитивним прелазом на републику.

Поред политичких догађаја који представљају окосницу књиге, ау-

тор је, на бази бројне литературе и улажења у појединости (али некад сувишности), успео да нам прикаже политичко, војно, економско и морално уређење ове државе која је дуго угрожавала европски политички систем. Ако изузмемо политичке догађаје који су нам познати у вези с Турцима из опште историје, морамо признати да нам је аутор ипак у једном тому презентирао чињенице које пружају пун увид у турску моћ као и разлоге њеног потоњег опадања.

Већи број историјских карата и фотографија (црно беле и у боји) употпуњава вредност ове особите књиге, која представља исто толико прилог култури, колико чистој историји.

Најинтересантније је да аутор није посебно навео литературу којом се служио, иако је она врло богата и разнородна, и европска и источњачка, како се може видети из бројних фуснота. Међутим, књигу је пропратио са више прилога. Један од њих се односи на хронологију Селџучких династија, други даје списак свих отоманских султана и великих везира, трећи доноси попис свих кримских ханова, четврти даје списак свих министара спољних послова, пети даје списак дипломата. Томе треба додати речник који објашњава турске и источњачке речи без којих се ова књига не може замислити. Напоследку ту је и индекс који олакшава служење књигом.

Монографија **Mustafe Ali Mehmeda** написана на основу веома богате литературе, пружа могућност историчарима да се још боље информирају о историји Отоманске империје која је вековима била на тлу Европе и пред-

стављала опасност по независност многих народа а нарочито балканских народа, који су вековима били поробљени и осетили на својим сопственим плећима шта значи отоманско поробљавање.

Милан Ванку

**Nicolae Ciachir, RAZBOIUL PENTRU INDEPENDENTA ROMANEIEI
IN CONTEXTUL EUROPEAN (1875—1878),
Bucureşti 1977, str. 341**

У издању „Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică” у Букурешту изашла је монографија професора др Николаја Чакира под насловом „Рат за независност Румуније у европском контексту 1875—1878”.

Прошла година, у којој је прослављена стогодишњица румунске независности, била је повод да се оживе многи догађаји и да се размотре са модерног становишта после једновековне временске дистанце. У тим оквирима треба видети и књигу познатог румунског историчара Н. Чакира, који се већ дуже времена озбиљно бави, у контексту румунске историје, и традиционалним везама између Румуна и наших народа. Као и увек, аутор је и овом приликом настојао да једно питање сагледа у вези с Европом и са непосредно заинтересованим државама после успешног завршетка рата с Портом и два мира — решавање тзв. Источне кризе 1875—1878.

Иако је реч о балканском и, у крајњој линији, опште европском проблему, не треба заборавити да румунски историчар прати догађаје из перспективе своје земље. То не значи да му нису непознати извори на језицима других балканских народа или да је пренебрегао гледиште наше историографије.

Књига је подељена на шест поглавља. Прво поглавље (стр. 7—45) даје ситуацију на Балкану уочи промене европске политичке карте и уједно указује на врло богату библиографију о овом проблему у којој наводи и радове многих наших историчара. Следеће поглавље (стр. 46—119) даје у кратком приказ румунске историје од доласка Турака на Дунав па све до избијања рата. Треће по-

главље (стр. 120—145) говори о почетку устанка на Балкану и о ставу европске дипломатије. Четврто поглавље (стр. 146—222) посвећено је опису самих армија учесница у рату, као и сам ток рата. Пето поглавље (стр. 223—279) је несумњиво и најинтересантније јер даје слику дипломатске активности и догађаје који су и данас, после 100 година у центру пажње балканских народа. Реч је о дипломатској игри која се водила, после потписивања примирја, преко Сан Стефана све до Берлинског конгреса. Аутор указује на заинтересованост европских сила, на ставове појединих заинтересованих земаља као и на разлоге који су довели до два разнородна решења, настојећи увек да расуђује на основу докумената а не емоционалних ставова. Последње поглавље (стр. 280—297) представља резимирање већ реченог с посебним задржавањем на ситуацију у Добруџи, тада присаједињеној Румунији, а у којој је привредни живот био ратом потпуно парализан.

Мишљења смо да ће ова књига умногоме да осветли некадашњу политичку игру, у првом реду када знамо да су извесни историчари и данас склони да мистификују неке догађаје.

Књига је пропраћена са више прилога. Ту је најпре хронологија главних догађаја у доба Источне кризе (стр. 304—310), затим списак шефова држава и влада као и дипломатских представника у истом периоду (стр. 310—316). Напослетку се налази индекс имена (стр. 317—337) који омогућава лакше коришћење књиге.

Милан Ванку

Др Енвер Реџић, АУСТРОМАРКСИЗАМ И ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ, Народна књига и Институт за савремену историју, Београд 1977, стр. 497

Књига Енвера Реџића *Аустромарксизам и југословенско питање* разматра једну од најкрупнијих тема новије историје, односе великих и малих народа. У конкретном случају ради се о судбини јужнословенских народа у вртлогу збивања и односа на југоистоку Европе у другој половини XIX и почетком XX века.

Најистакнутији представници Аустријске социјалне демократије, у већини случајева активисти Друге интернационале, у директном сусретању са тежњама и потребама ослобођења малих балканских народа, нису могли да се ослободе свога припадања и служења бићу и идеји „великог“ народа нити су прихватили право самоопредељења малих народа. Тражећи за то могућа оправдања они су све до краја првог светског рата претпостављали Аустро-Угарску свим другим идеалима и принципима. На тај начин они су пробуђеном националном покрету малих народа на југоистоку Европе место помоћи стварали још једну препреку више на њиховом дугом и тешком путу, до слободе.

Као искусни истраживач и изванредни познавалац новије историје Реџић је кренуо са истраживањем и обрадом узрока и идејних корена који су аустромарксизам навели на негирање права јужнословенских народа на самоопредељење које ће доминирати у Социјалдемократској партији Аустрије све до 1918. године.

Он корене и основе овој појави тражи и открива у Хегеловој епохи немачке филозофије и у неким, на брзину писаним чланцима, Маркса, и нарочито Енгелса, у вези са учешћем словенских народа у контрареволуцији 1948. године. Енгелсове тврдње и пароле о историјским и неисторијским народима, о посебној и хиљадугодишњој културној мисији Немаца и Мабара на југоистоку Европе, о немогућности националне еманципације малих славенских народа на Балкану, и посебно његове тезе о потреби жртвовања интере-

са малих народа у име револуција и покрета великих народа, служиле су као штит аустромарксизма у борби против примене права самоопредељења јужнословенских народа.

Реџић је у прве три главе своје књиге (стр. 5—56) изложио процес сазревања ове подлоге аустромарксизма на тлу Аустрије, не запостављајући и спољне утицаје који ће допринети њеном дефинитивном уобличавању. У фази дозревања корена и основа теорије аустромарксизма знатну улогу је одиграо и један од најистакнутијих теоретичара и активиста Друге интернационале Карло Кауцки, нарочито својим мишљењем да је могуће наћи решење проблема народа у Аустрији, преуређењем ове старе империје на основама националног федерализма.

На овим основама формираће се у оквирима Аустроугарске социјалдемократије под крај прошлог столећа, аустромарксистичка теорија могућих путева решавања све замршенијих међународних односа у Аустро-Угарској, на принципу територијалне, персоналне и културне аутономије. Сви ови видови аутономије за коју су се залагали водећи чиниоци социјалистичког покрета у Аустрији: Карл Ренер, Ото Бауер, Виктор Адлер и други, имали су као истурени циљ очувања реформисане Аустро-Угарске. Мали народи, служиће интересима „велике“ земље и народа који је показао своју културну и социјалистичку традицију, према мишљењу аустромарксиста морали су да се одрекну права на самоопредељење и издавања. Овим питањима аутор посвећује IV, V и VI главу своје књиге (стр. 57—190).

Четири наредне главе (стр. 191—430) Реџић је посветио обради уплива и утицаја аустромарксизма на социјалдемократске покрете јужнословенских земаља са посебним освртом на погледе словеначке, хрватске и босанске социјалдемократије на решавање јужнословенског питања и на станови-

ште Српске социјалдемократске партије према балканском и југословенском питању.

Захваљујући своме месту и улози у водећим привредним, културним и другим центрима монархије, својим активним учествовањем у разним форумима међународног социјалистичког покрета, као и низу других чинилаца, аустројска СДП је успела да оствари веома јак утицај у свим социјалдемократским покретима у земљама југоисточне Европе и посебно у покретима јужнословенских народа који су живели у саставу Аустро-Угарске. Знатни ушљиви аустромарксиста били су остварени и у области гледања СД партија и странака у јужнословенским земљама монархије на могуће путеве решавања националног питања и међунационалних односа у Монархији. Рецић је у поменутих главама одређену пажњу посветио научној анализи аустромарксистичких утицаја у Хрватској, Босни и Херцеговини и Словенији и посебно развитку отпора и борбе против тих утицаја, нарочито против разних видова аутономије и тзв. триализма Аустроугарске монархије који ће доминирати у време првог светског рата.

У XI глави (стр. 431—472) аутор је дао целиовит синтетички закључак у коме су изложени основни садржаји односа аустромарксизма и југословенског питања у теорији и пракси.

Тек кад читалац стигне до краја ове веома интересантне књиге, долази до сазнања о њеној пуној

вредности и о напорима које је аутор морао уложити приликом њене израде. Сама тема, иако на први поглед једноставна, представља читаво богатство ширих и ужих тематских области и питања најуже везаних са судбином националног ослобођења јужнословенских народа. Сиромаштво домаћих извора и литературе присиљавало је аутора да тежиште рада пренесе на истраживања ван земље. Аутор, најчешће, није имао ослонаца у истраживању и обради, и читав низ питања морао је да разматра и обрађује сам и из основа. И поред овога богатства тема, разних гледања и испреплитања веза и утицаја, аутор је успео да оствари континуитет излагања при чему му је олакшицу чинила изванредно постављена композиција књиге.

Доста обиман резиме на немачком олакшаће овој књизи пут у иностране библиотеке и њено коришћење, нарочито у земљама немачког језичког подручја. Књига је обезбеђена са потребним научним апаратом и регистром личних имена, што је од посебне важности за њено коришћење у научне сврхе. По свим својим целиовитим квалитетима ова нова књига др Енвера Рецића заслужује пуну пажњу науке и шире читалачке публике. С обзиром на целиовито схваћање и веома успешну обраду једног од најкрупнијих питања историје народа Југославије, она представља значајан допринос нашој све комплетнијој историографији.

Душан Лукач

Nicolae Iordache, LA PETITE ENTENTE ET L'EUROPE,
Genève 1977, str. 397

У издању Универзитетског института за високе међународне студије Универзитета у Женеви изашла је монографија Румуна Николаја Јордакеа под насловом *Мала Антанга и Европа*.

После бројних радова који се односе на савез трију земаља средње и југоисточне Европе, дошла је и књига студиозног Румуна као девета монографија о овом савезу.

Док су радови објављени пре рата третирали овај савез у процесу његовог живота тако да га нису могли разматрати са одређене временске дистанце, и док су се послератне монографије, иако у далеко повољнијем положају, ограничавале на допуне закључака на основу одређеног, понекад и непотпуног материјала, или се заустављале само на извесна

раздобља у животу овог савеза, најновија књига дала је нешто ново. Њена предност је у томе што је поред архивског материјала имала на располагању и далеко опсежнију литературу, што није увек стајало на располагању и свима осталим претходницима. Међутим, налазећи се пред врло богатим и разнородним материјалом, а имајући у првом реду архивску грађу која се односи на везе овог савеза с Европом (што је ранијим ауторима било само делимично доступно), Јордаке је усмерио своју пажњу првенствено на односе Мале Антанте према Европи, запостављајући односе међу чланицама. То произилази из краћег али садржајног предговора (стр. 9—12). Интегрални текст подељен је на четири дела. У погледу периодизације Јордаке не мења ништа. Први део његове студије обухвата период од оснивања овог савеза 1920—21. до 1929. године (стр. 17—78). Указујући на основне циљеве овог савеза, аутор истиче европске политичке оквири. Други део (стр. 79—151) говори о судбини савеза у оквиру светске економске кризе па чак и о политичким догађајима далеко од Европе (на пример Кинеско-јапански сукоб). Трећи део (стр. 153—267) обухвата период од следеће три године и — у оквирима у којима је аутор замислио своје излагање — сеже све до пада румунског министра иностраних послова Николаја Титулескуа, личности којој несумњиво припада значајно место на међународној политичкој сцени поменутог раздобља, нарочито када је реч о односима балканских земаља и Европе. Последњи део (стр. 269—327) говори о последњим данима савеза Мале Антанте.

Завршавајући излагање, могли бисмо да поновимо са аутором који у закључку (стр. 329—336) каже између осталог и следеће: „За 18 година колико је Мала Антанта живела, она је служила за одржавање физичког интегритета својих чланица, док је њен главни циљ био, у току читавог овог дугог периода, одбрана територијалног status quo-a. Она је одиграла позитивну улогу у европској политици између два светска рата, дајући значајан прилог миру у Европи, колективној безбедности и поштовању основних принципа међународног права”.

Све у свему, закључујући до којих су дошли и ранији истраживачи овог питања. Међутим, како је обрађена на једном светском језику, и како је поставила проблем са европског гледишта, налазимо да је ова књига одговорила свом циљу и указала на могућност интересовања за Малу Антанту код низа историчара који не познају српскохрватски, румунски, чешки или словачки — језике на којима постоји бројна литература о овом савезу.

У прилогу аутор даје текстове најважнијих уговора између држава Мале Антанте (стр. 339—360) као и попис литературе (стр. 363—367). Служење књигом олакшава алфабетски индекс (стр. 377—392).

Дубоко смо убеђени да ће најновија монографија о савезу Мале Антанте Николаја Јордакеа бити неопходна свима оним историчарима који се баве питањима из области међународних односа између два светска рата ради што бољег расветљавања односа између малих и великих земаља у овом периоду.

Милан Ванку

В. К. Волков, МЫНХЕНСКИЙ СГОВОР И БАЛКАНСКИЕ СТРАНЫ, Москва 1978.

Један од најпознатијих совјетских историчара дипломатске историје новијег доба, посебно историје односа земаља и народа Европе између два светска рата В. К. Волков појавио се у 1978. години

са новом књигом, *Минхенски договор и балканске земље*.

Овом крупном догађају који је представљао један од последњих великих уступака западних сила Француске и Велике Британије

све осорнијем немачком нацизму, и представљао у одређеном смислу прекретницу у односима великих сила на европском континенту, до сада је у европској историографији посвећена знатна пажња. Томе је допринело отварање архивских фондова дипломатске грађе између два светска рата у Чехословачкој, Немачкој, Великој Британији, Југославији и делимично у Мађарској, Румунији, Бугарској и још неким земљама као и публиковање дела те грађе. Последњих година појавило се низ расправа, студија и чланака у овим земљама, које директно или индиректно обрађују и Минхенски договор четири велике силе. Од земаља југоисточне Европе изузетак представљају Грчка и Турска где је до сада прилично мало писано и објављивано о овим догађајима.

Постојање широког и обимног фонда литературе у коме је уз знатан број добрих радова објављено доста и ненаучних и политички тенденциозних радова, отежавало је рад аутора на овој књизи. Он је морао велику пажњу да посвети коришћењу архивских извора како оних који су објављени тако и оних који се чувају по архивима.

Волков је као искусни историчар-марксиста успео да савлада све ове потешкоће и да компонује научно засновану и документовану књигу која се и поред тога што је набијена подацима, лако чита.

Црвена нит књиге усмерена је на откривање и објашњавање утицаја Минхенског договора и свега оног што је везано за тај догађај на унутарњу и спољну политику земаља југоисточне Европе и на њихове међусобне односе и односе према великим силама. Управо у ово време крајем 1938. и почетком 1939. завршен је процес истискивања супарника Рајха на Балкану у области привреде и трговинске размене и почело раздобље све снажније експанзије немачког нацизма у овом смеру у области политичких, културних, војних и других веза и односа.

У првој глави, „Чехословачка криза“ и став влада Југославије и

Румуније према судбини Чехословачке, стр. 16—69, обрађено је политичко удаљавање владе Милана Стојадиновића од Чехословачке и њено приближавање хортијевској Мађарској, напуштање Чехословачке од стране владајућих кругова Југославије и Румуније и распад Мале Антанте, као и однос ових двеју влада према Чехословачкој после минхенског диктата и насртаја Мађарске на Чехословачку републику у новембру 1938. године. У обради ових значајних збивања у време минхенске кризе у троуглу земаља чланица Мале Антанте аутор се претежно служио подацима из архивских извора чехословачке, југословенске и немачке провенијенције.

У другој глави, „Минхен и питање спољнополитичке оријентације Бугарске“, стр. 70—128, обрађени су: криза монархофашистичког режима у Бугарској, спољна политика Бугарске уочи и у време минхенске кризе и заоштравање унутарњих противуречности и политичких борби у Бугарској у вези са спољнополитичком оријентацијом бугарске владе и све изразитијом опасношћу од унутарњег и спољног фашизма. Аутор је радећи ову главу користио и бугарске архивске изворе али ипак у ограниченом обиму тако да је и овде морао обилно да користи податке из југословенских, чехословачких и немачких архива.

У трећој глави, „Проблеми балканске политике Турске и Грчке и минхенски договор“, стр. 129—173, обрађени су: место и положај Турске и Грчке у сплету међународних односа на Балкану у првој половини 1938, политичка оријентација турске и грчке дипломатије у време заоштравања односа у централној Европи у лето 1938. и погледи турске и грчке владе на односе на Балкану уочи минхенског споразума и непосредно после њега. С обзиром на мали број радова из ове проблематике у Турској и Грчкој и још мањи обим публикованих извора, аутор се морао, претежно, служити изворима суседних земаља и општом литературом.

У четвртој глави, „Балканска политика западних држава и зе-

маља Осовине после Минхена и њен утицај на стање у Југославији и Румунији", стр. 174—254, главна пажња је посвећена анализи борбе ових двеју групација за позиције на Балкану, затим одјеку Минхенског диктата на унутарња кретања и спољне односе ових двеју земаља као и формирању познате политике лавирања влада Југославије и Румуније између западних сила и сила Осовине.

У петој глави, „Балканске земље у периоду заопштравања политичке кризе у Европи", стр. 255—313, обрађена су: настојања Немачке и Италије у зиму 1938/1939. да оснују профашистички блок на Балкану, јачање унутарполитичких борби у земљама Балкана у вези са заопштравањем међународних односа уопште и посебно због јачања фашистичке опасности у свету и на крају стање унутар Балканске антанте у првим месецима 1939. у периоду дефинитивног разбијања Чехословачке републике од стране Немачке и преишоња нацистичке експанзије даље на исток и југоисток.

Од стране 314 до 321. аутор је изложио кондензован закључак у

коме се поред осталог указује на крупне негативне последице политике нагађања четири велике силе за читав свет а посебно на одnose и даљњи развој земаља југоисточне Европе.

Капитулација западних сила пред захтевима немачких нациста у Минхену, не само да није смирила Хитлера и његове истомисљенике, већ им је подстакла нове експанзионистичке и освајачке апетите који су посебно снажно били изражени према европском истоку и југоистоку.

На крају књиге дат је именски регистар који ће олакшати коришћење књиге у научне сврхе.

Књига др Волкова својим многостраним вредностима и квалитетима, својом мајсторски сроченом композицијом, методом аналитичко-синтетичког документованог излагања материје и општом научном озбиљношћу представља нови допринос историографији међународних односа између два светска рата и биће радо читана и од научне и од шире читалачке публике.

Душан Лукач

Др Живко Аврамовски, ТРЕЋИ РАЈХ И БОРСКИ РУДНИК
Бор, 1975. стр. 300

Проф. др Живко Аврамовски и у својој новој монографији *Трећи Рајх и Борски рудник*, остао је доследан своме сопственом методу и систему истраживања и презентирања историјске материје. Као и у својим ранијим студијама и монографијама он је и у књизи *Трећи Рајх и Борски рудник*, остао поборник аналитичко-синтетичког уобличавања и излагања историјске материје уз богато документовано поткрепљивање сваког значајнијег догађаја и тренутка у процесу који захвата и обрађује.

Тематика коју Аврамовски обрађује у овој књизи и поред свога огромног научног и привредног значаја била је до недавна у нашој историографији потпуно заостављена. У исто време публи-

коване су из ове области десетине књига у иностранству, нарочито у Немачкој, у којима се привредни односи Трећег Рајха и земаља југоисточне Европе почесто објашњавају на пристрасан начин и са сопствених позиција. Тако је привредна експанзија Трећег Рајха према југоистоку често представљана, као равноправна и обострано корисна мисија једне индустријски развијене земље у привредно неразвијеним земљама. Књига Живка Аврамовског уз све своје друге корисне поуке и квалитете непристрасно и научно оповргава овакве теорије и на основу података и критички коришћених извора објашњава суштину и смисао експанзије Трећег Рајха према југоистоку, користећи

управо један од најподеснијих примера, Борски рудни базен.

Аврамовски није имао узора па чак ни минималне помоћи од литературе, јер литература из ове тематике у југословенској историографији скоро да и не постоји. Он је сва своја истраживања морао да базира на архивским изворима и то претежно немачким, пошто су извори југословенске провенијенције највећим делом уништени.

Сретна околност што се таквог посла прихватио врстан познавалац иностране архивске грабе и научник широких могућности нарочито у погледу критичке процене и коришћења архивских извора.

Аврамовски је у овој књизи презентовао целовиту слику намера, хтења, конкретних подухвата и коначних резултата нацистичких настојања да се домогну овога великог и стратешки веома важног сировинског извора.

У уводу (стр. 9—16) аутор је дао историјски преглед интересовања Немачке за Бор пре доласка нациста на власт, дајући посебан осврт на ангажовање Немаца у геолошким истраживањима борских рудних резерви и околине Бора.

У Глави I (стр. 17—50) посебна пажња је посвећена објашњавању нацистичких експанзионистичких тежњи према југоистоку Европе и нарочито према појединим значајнијим привредним и сировинским пунктовима на овом простору, међу којима је Бору припадало једно од првих места. Борски рудник бакра као један од најважнијих извора ове стратешки значајне сировине требало је на сваки начин преотети у своје руке и укључити у службу немачке војне индустрије.

У Глави II (стр. 51—148) обрађен је период дефинитивног продора Рајха у земље југоисточне Европе од 1929—1941. и успешно истискивање учешћа других земаља из поделе продукције борског рудника. Овом јачању утицаја Немачке и у борским рудницама допринела је политика владе Краљевине Југославије која је после по-

раза Француске све више нагињала привредној и општој сарадњи са Немачком.

Трећа глава књиге (стр. 149—244) у којој се обрађује период од 1941. до повлачења Немаца из Бора у септембру 1944. представља садржински најзначајнији део ове књиге. Аутор је посебну пажњу посветио обради покушаја Вермахта и обавештајне службе Рајха да омету минирање рудних и производних постројења у Бору у време априлског рата, затим рушењу ових постројења и њиховој обнови и стављању у производњу прве фазе крајем 1941. и друге фазе у 1942. години.

Нацисти су, уз коришћење углавном домаће радије снаге и контрибуција која је на име оштећених рудника узимана од Недићеве владе, успели да обнове рудник и да повећају производњу руде већ децембра 1941. Међутим, успеси НОР-а и револуције народа Југославије и посебно оживљавање покрета у Србији у 1943. довели су до поновног пада производње и стагнације у развоју целог комбината. Под утицајем победа у Југославији и на светским тржиштима, као и под дејством низа других чинилаца, Немци су у лето 1943. морали привремено да обуставе рад топионице док је темпо опадања производње рудаче био све бржи у 1944. до коначног обустављања производње и повлачења Немаца из региона борског рудника у септембру 1944. године.

Сва казивања аутора о продору Немаца у борски рудник и о њиховој експлоатацији овог значајног комбината нарочито за војну индустрију, поткрепљена су наводима из архивских извора, претежно немачке провенијенције. У самом тексту аутор је на многу места уткао бројне податке о количинама произведене руде, о броју и животу радника итд. У прилогу је дато 27 прегледних табела у којима се могу наћи сви потребни подаци о количинама извабене руде по годинама и месецима, видовима њене прераде, њеном одвозу у Немачку као и низ других бројних показатеља.

На крају књиге приложено је неколико значајнијих докумената

о постепеном освајању борског рудника од стране Немачке као и о његовом раду.

Било би веома корисно да је на крају дат и краћи резиме књиге на немачком језику.

Техничка опрема књиге је веома добра, а стил и језик веома срећени и течни тако да ће књи-

гу поред научне публике моћи да користи и шира јавност.

Књига професора Аврамовског својим квалитетом и озбиљношћу представља значајан допринос историјској науци и посебан прилог нашој иначе веома оскудној привредној историји.

Душан Лукач

V. Moisuc, D. Tuțu, E. Campus, C. Botoran, I. Calafeteanu, Gh. Zaharia:
PROBLEME DE POLITICA EXTERNA A ROMANIEI 1918—1940,
București 1977, str. 456

Институт за историјске и друштвено-политичке студије ЦК КПР у војном издању издао је у једном тому низ студија о румунској спољној политици између два светска рата.

Вредност ове књиге схватиће се ако се зна да је на њој радило шест аутора који су се већ раније бавили посебно појединим проблемима овог раздобља, тако да студија као целина представља последњу реч из ове области дату на основу богатог архивског материјала.

Како су у овом периоду судбина Румуније и Југославије биле повезане, то је у много случајева немогућно сагледати спољнополитичку историју наше земље без познавања спољне политике Румуније. У крајњој линији, ови прилози су од значаја и за читав Балкан и југоисточну Европу, и то не само када је реч о односима између ових земаља, већ и о њиховим односима са великим силама. Скоро на свакој страни ове књиге помиње се Југославија или друге балканске земље. Да бисмо пружили извесну слику о садржини и домету овог тома, не улазећи у појединости које захтевају дужа разматрања, поменућемо само наслове радова који су презентирани у овој књизи. Ту је најпре рад Виорике Моисук „Основни акт политичко-правног статуса Румуније у периоду 1918—1940.” (стр. 11—107), несумњиво од значаја и за нашег историчара, иако можда само методолошки, узев да су раз-

матрања дата на основу марксистичких принципа. Следи затим рад Думитра Туцуа под насловом „Војни савези Румуније 1921—1939” (стр. 108—162), који се у првом реду бави односима са Југославијом. Ту је затим студија познатог стручњака за питања Савеза Мале Антанте Елизе Кампус која говори о положају Румуније према фашистичким, ревизионистичким и реваншистичким силама (стр. 163—242). Слично питање обрађује, само на простору Азије и Африке, Константин Боторан (стр. 243—325). Врло интересантан је рад Јоана Калафетеануа, „Напори румунске дипломатије да обедини земље југоисточне Европе у борби против фашизма уочи фашистичке експанзије (март 1938 — јул 1939)” (стр. 326—387). Напоследку, ту је и рад Георгеа Захарие, који се осврће на положај Румуније непосредно пре почетка и на почетку II светског рата (стр. 388—436).

Дубоко смо убеђени да је ова књига неопходна сваком историчару који се бави питањима из области међународних односа овога дела Балкана и југоисточне Европе између два светска рата. Водећи рачуна о томе, аутори су страним читаоцима олакшали посао, не само што су дали богат индекс (стр. 437—456), већ што су сваку студију пропратили опсежним резимеима истовремено на француском и енглеском језику.

Милан Ванку

Wayne S. Vucinich,
 A STUDY IN SOCIAL SURVIVAL: THE KATUN IN BILEĆA RUDINE,
 Monograph Series in World Affairs, volume thirteen, book one (Essays
 in honor of Josef Korbel),
 University of Denver, Graduate School of International Studies.
 1975. Pp. XXVIII+194

Професор историје на Станфорд универзитету у Сједињеним Америчким Државама и Југословен по пореклу, аутор ове студије успео је да, на сажет и аналитичан начин, прикаже друштвену трансформацију катуна на Билећким рудинама (иначе, краја у коме је и рођен) од средњег века па до наших дана. Посебна вредност ове монографије је у томе што се њоме на адекватан начин информише страни читалац о феномену полуномадског кретања и сточарења, као и катуна у херцеговачким брдима.

Одмах у уводном делу подвучена је веза између средњовековног и модерног катуна, али и значајне разлике између њих, међу којима и чињеница да је данашњи реликт катуна и катуњске организације постао само економска и сезонска друштвена заједница.

Дајући историјски преглед развоја региона Билећких рудина, аутор посебно указује на етничке, културне и економско-социјалне компоненте тога развоја кроз историју и констатује да је данас људска рука умногоме изменила и географију и привреду тога краја Југославије. То је, у великој мери, изазвало ишчезавање традиционалне културе и привреде, иако се одговарајући реликти и данас још могу уочити и изучавати.

Рад је подељен на два дела. Први се заснива на објављеним изворима, а други првенствено на ауторовим личним запажањима до којих је долазио кроз теренски рад током последњих двадесет пет година. Први део представља својеврсну синтезу онога што је до данас писано о катуну, а садржи и ауторове оцене и мишљења о појединим теоријама о катуну, а на крају и одговарајуће закључке. Други део, пак, може се сматрати не само као студија о савременом катуну, већ и као вредан извор документације, нарочи-

то за страног читаоца и истраживача.

Аутор у првом делу свога рада констатује да су многи историчари и етнографи истраживали феномен катуна, повезујући га увек са Власима, за које се претпоставља да су, као сточари, били оснивачи ових балканских заједница. С овим у вези истакнуте су и тешкоће у проучавању, јер се под појмом „Влах“ подразумевала и етничка и професионална група, али и низ других локалних значења. Такође и порекло овог назива није у науци до краја објашњено. Пошто је дао преглед историјских извора и теорија о појму и некадашњој етничкој скупини Влаха, аутор посебно обрађује њихов утицај на Јужне Словене. Такође излаже и категоризацију Влаха, иако истиче да њихова улога у етногенези овог дела балканског становништва остаје у југословенској историографији једно од важних питања која захтевају даље истраживање.

Следеће поглавље односи се на средњовековне катуње, који су представљали организовану групу људи, која се разликовала од земљорадничког становништва не толико по свом економском положају, јер су се и једни и други бавили сточарством и земљорадњом, већ по врсти обавеза и по правном статусу. Аутор затим обрађује организацију средњовековног катуна, његову трансформацију и настанак племена, наводећи мишљења аутора, као што су Шобајић, Јован Цвијић, Јиречек и Филиповић.

У даљем тексту концизно су обрађена питања сточарског друштва Билећког региона у доба отоманске владавине, од 1482. до 1876. године. Аутор, између осталог, истиче да су Турци углавном уважавали установљену обичајну праксу, чинећи мало да регулишу

или фиксирају статус шума и пашњака — те главне материјалне основице привређивања тамошњег становништва. И у погледу тумачења утицаја који је отоманско освајање вршило на сточарску привреду у југословенским земљама постоје различита мишљења у науци. Неки аутори, као Ердељановић и С. Новаковић, заступају тезу да је турска владавина у српским земљама имала негативан утицај, док други, као С. Томић и Филиповић, дају прихватљивије тумачење према коме је у том периоду сточарство било стимулисано, у поређењу са ситуацијом у којој је оно слабило као резултат политике средњовековне српске државе. Но, и ово питање остаје, по мишљењу аутора, у великој мери отворено и у том погледу је потребно још консултовати теже доступна отоманска документа о Херцеговини, укључујући и Билећке рудине, о којима је у раду реч.

Сточарско-планинско друштво обрађиваног региона Југославије је затим приказано од периода Аустро-угарске окупације и првог светског рата, па до савременог доба у коме аутор већим делом говори на основу личних искустава са терена, приказујући га и као „дезинтеграцију пасторалног друштва”. У томе је значајан елемент модернизовање читавог тог краја, његова електрификација итд.

Последњи део студије посвећен је детаљном опису, посебно занимљивом страном читаоцу, сезонских кретања на планине у циљу летње испаше стоке, при чему аутор даје и графичке прилоге — цртеже појединих зграда и објеката који су на путу ишчезавања и у најзабаченијим планинским крајевима Југославије (на пример, колиба, телећак, тор за мали број стоке, огњиште, превржача, стап и сл.).

Бурица Крстић

Момчило С. Лутовац,
СТОЧАРСТВО НА СМИЉЕВИЦИ У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС,
 Гласник Српског географског друштва, св. 57—1,
 Београд 1977, стр. 99—116

Планина Смиљевица у Горњем Полимљу одувек је пружала повољне услове за сточарство: природни пашњаци представљају материјалну основу да се људи баве овом привредном граном; затим друштвено-историјске прилике у прошлости такође су погодвале. Потрошни центри овог подручја су Иванград и Рожаје.

Међутим, послератно раслојавање села и занемаривања сточарства на планини Смиљевици интензивно тече. Због тога је, како истиче аутор, сада тешко говорити о перспективи сточарства овог нашег краја. Данас је четири пута мање стоке него пре другог светског рата. По тврђењу Момчила С. Лутовца сточарство ће сасвим одумрети до две хиљаде година.

Због свега изложеног, рад са резултатима проучавања сточар-

ства на планини Смиљевици у прошлости и данас, надамо се да ће изазвати посебно интересовање стручњака. Овај рад указује на тежак проблем сточарства и на другим планинама у Горњем Полимљу, као и у другим планинским подручјима наше земље.

Особито занимљива излагања у раду Момчила Лутовца груписана су по уобичајеним одељцима: 1. природне особине планине Смиљевице; 2. својински односи сточара; 3. сточарство у прошлости и данас; 4. закључни део. И две речи при закључку. Рад Момчила Лутовца „Сточарство на Смиљевици у прошлости и данас” спада међу оне радове који редовно побуде већу пажњу и о којима се радо размишља. Он ће подстаћи друге наше научне раднике на слична проучавања сточарства осталих планина Југославије.

Ј. Ф. Трифуноски

Љубиша Б. Поповић,
АРХАЈСКА ГРЧКА КУЛТУРА НА СРЕДЊЕМ БАЛКАНУ.
 Народни — музеј Београд, Београд 1975. Стр. 122 са упоредним текстом
 на енглеском језику и 64 слике.

Књига *Архајска грчка култура на средњем Балкану* доживела је злу коб да буде штампана више година после писања, што се иначе често догађа са нашим докторским дисертацијама које из ових или оних, колико објективних толико и субјективних разлога не добију могућност да буду публиковане непосредно после одбране. Како је археологија, и поред своје древности, у суштини веома жива наука и како се нови и важни резултати јављају у свим њеним гранама готово сваке године, то се аутори, суочени са новим открићима, набу у независном положају када после више година добу у ситуацију да штампају своје књиге. Тада је неопходно ажурирање, ако не основних закључака, оно бар често низа детаља и података који су на овај или онај начин превазиђени. Међутим, тешко је мењати све и писати изнова, па се тако неки делом застарели погледи ненамерно задрже а неки нови резултати и налази промакну.

Писац ове књиге, већ раније заинтересован проблемом грчке архајске културе у нашим крајевима и аутор једног запаженог и драгоценог „Каталога налаза из некрополе у Требеништу,” који се налазе у Народном музеју у Београду, у овој публикацији шире прилази питању архајских утицаја на Балкан и покушава да га осветли са више страна. Књига је у том смислу подељена на неколико поглавља. Поред чувених грчких налаза из Требеништа, у центру ауторовог интереса стоји тзв. грчко-илирски налаз из Петрове цркве код Новог Пазара, чији је каталог изашао пре неколико година, такође из пера истог аутора. И у овој публикацији једно од највећих поглавља, четврто, посвећено је овом открићу. Од осталих поглавља истичемо друго „Грчка архајска бронзана и декоративна пластика” које је посвећено усамљеним налазима архајске пластике у Србији и Ма-

кедонији: „ковачу” из Враништа, менади из Тетова, тркачици из Призрена и дршци са Косова (вероватније патере него огледала). Истичемо такође и треће поглавље „Грчке вазе позног архајског периода” где писац говори о грчким вазама овог периода са наше територије, покушавајући да их сажме у једну целину, као и шесто „Грчко-илирска култура на средњем Балкану”, где је реч о симбиози појединих грчких елемената са домаћим.

Цела публикација одаје утисак збира неколико проблема који су укратко обрађени а мање једног општег осврта на утицаје архајске културе на средњи Балкан, што је био иначе ауторов циљ. Термин „средњи Балкан” је у овом случају неодређен и питање је шта се под њим подразумева. Бројни грчки импорт са Гласинца који у проучавању овог питања игра важну улогу, с обзиром на још увек релативно мали број грчких налаза у нашој земљи, могао би се третирати да потиче са средњег исто као и са западног Балкана. Без његове обраде, међутим, у оквиру овакве теме, сваки резултат би био штур и непотпун. Аутор помиње ту и тамо поједине грчке предмете са Гласинца али недостаје један систематски приступ овим налазима и хронолошко издвајање појединих фаза овог импорта. Оваква поступност и систематичност се, уосталом, довољно не осећа ни у материјалу из Србије и Македоније коме аутор посвећује главну пажњу. Због тога нам се чини да је можда било корисније учинити нешто већи напор и тему проширити на читав Балкан уврстивши појединачне налазе из Лике, са Јадрана, Истре итд. који припадају архајском периоду, и добити на тај начин једну целовиту слику овог проблема. Поменути налази се иначе помињу али узгредно и необавезно. Исто тако било би веома корисно да је начињен каталог грчких архајских налаза са наше територи-

је како због прегледности излагања, тако и због добијања јасније слике о архајским предметима из наше земље, који сви нису обухваћени овом публикацијом.

Књига Љубише Поповића је била потребна нашој археолошкој литератури јер представља први покушај да се грчки архајски утицаји и предмети на средњем Балкану обухвате на једном месту и презентују заједно. Његово хроно-

лошко и територијално одређење набројаних грчких налаза стоји и може да послужи као ослонац у даљем раду на том питању. Ово се, међутим, не може сматрати као ауторов крајњи домет на том пољу, од кога се, као нашег врсног стручњака у овој проблематици, очекују нови и потпунији резултати.

Растко Васић

ФЛАНГИНИСОВА ШКОЛА У ВЕНЕЦИЈИ

(‘Αθανασίου ‘Ε. Καραθανάση, ‘Η. Φλαγγίνειος σχολή τῆς Βενετίας. Θεσσαλονίκη 1975)

У настојању да сачувају своје културно наслеђе Грци у Италији су оснивали педагошке установе, школе и институте. На овим проблемима грчке „дијаспоре“ у италијанским градовима посебно се ангажовао адвокат Тома Флангинис (1579—1648), пореклом са Крфа. Он је први осетио потребу оснивања једне нове грчке школе, после оне основане 1593.

Флангинисова школа у Венецији није била предмет посебног проучавања до ове свеобухватне и педантно урађене студије — ауторове докторске дисертације. Наиме, историчар грчког братства у Венецији — Јоанис Велудас и аутор монографије о Томи Флангинису — К. Д. Мердзиос нису детаљније проучавали организовање и рад ове школе и све оно што би се непосредније односило на ширење грчке писмености и културе у време грчке „дијаспоре“. Док су се ова два истраживача задовољила са неколико површних података из венецијанског државног архива и архива грчког братства у Венецији, млади историчар грчког наслеђа Атанасис Каратанасис своја истраживања заснива на широј основи, захватајући проблеме ширења грчке културе у свој њиховој сложености и обимности. Он се, пре свега, до појединости ослања на поуздане и необјављене изворе више архива и библиотека: Archivio di Stato di Venezia, Museo Civico Correr, Bi-

blioteca Nazionale Marciana, Archivio Antico dell’Università di Padova, archives de l’Institut d’études byzantines et postbyzantines de Venise.

Књига А. Каратанасиса подељена је у три дела. Први део под насловом *Оснивање и рад школе* има три поглавља. У првом поглављу *Тома Флангинис и оснивање школе*, уз исцрпне биографске податке о оснивачу, говори се о начинима и првим покушајима грчког братства и Тома Флангиниса да оснују школу, затим о Флангинисовом завештању новој школи, о дозволи венецијанског Сената за оснивање и почетак рада Флангиниона.

Друго поглавље *Организација школе* обухвата њено управно и економско устројство и тешкоће ове врсте. У трећем поглављу *Рад школе* аутор нас упознаје са учитељима, надзорницима, економима, ученицима, предавањима, педагогијом, библиотекама и верничким животом у школи.

Развитак и значај школе наслов је другог дела Каратанасисове књиге у којој говори о успону и назадовању школе, о њеном културном и просветном утицају, о предностима и недостацима у раду Флангиниона.

У прва два поглавља трећег дела књиге говори се о образовним и познатјим припадницима ове школе у току XVII и XVIII века. Посебно — треће и заврш-

но поглавље посвећено *Академији ILLESI* и њеној књижевној делатности обухвата књижевни покрет Флангиниона, посебно сараднике и њихов рад на двама песничким збиркама „*Graeciae obsequia*” и „*Αυθη Εύλαβειας*”.

У Флангиниону су радили или су били ученици и људи из наших приморских области — Спиридон Жарковић, Никола Каторић (из Рисна), Марко Алексевић, Димитрије Јовић, Симеон Марковић (из Каштел Новог), Марко Радић и други.

Један од архијереја ове грчке школе — Мелетије Розас био је једно време (1681—1686) на дужно-

сти свештеника у православној цркви у Шибенику, а непуних сто година доцније из овог далматинског града у Флангинион за надзиратеља долази Макарије Богдановић (1770—1797).

У прилогу аутор говори о раду школе у XIX веку (1797—1905), наводећи и нека имена професора ове школе у том периоду.

Appendix Каратанасисове књиге доноси тринаест докумената на грчком и италијанском језику, међу којима су најкарактеристичнији они који се односе на историјат Флангинисове школе.

Миодраг Стојановић

Д. Богдановић — В. Ј. Бурић — Д. Медаковић, ХИЛАНДАР
изд. Републички завод за заштиту споменика културе Србије,
Југословенска ревија, Вук Караџић, Београд, 1978, 204 стр. текста, 5 стр.
библиографије, 9 стр. индекса, 142 илустрације и репродукције у боји,
25 црно-белих, 10 вињета, 2 мапе, 3 плана.

Последњих деценија улагано је много труда и пружене су релативно велике материјалне могућности за наставак рада на изучавању Хиландара, како би се продубило оно што се већ зна и открило свету и науци у свом вековном постојању још непознато. Сазнања до којих се долазило кроз поједине етапе истраживања Хиландара, посебно научни успеси постигнути унатраг две-три деценије, презентовани су синтетички у монографији, капиталном делу о светогорском манастиру Немањића. Дело је, како се у уводној речи истиче, „намењено најширем кругу читалаца ради упознавања са том најстаријом и најбогатијом ризициом наше средњовековне културе”, али његова вредност за науку није тиме умањена.

У првом контакту са овом књигом она нас осваја својим формалним квалитетима, нарочито богатим избором веома успешних илустрација и репродукција у боји (аутор фотографије Миодраг Борђевић), које представљају истинску „свечаност” за очи. И не само то. Многе од њих овде се први пут објављују. Непосредније

упознавање са монографијом открива њезин јасно и прегледно концептиран садржај. Уз уводну реч и предговор књига је подељена на пет поглавља. У првом је дата историја Свете Горе уз историјско-географска разматрања, у следећа три историја Хиландара кроз три раздобља: у средњем веку, под турском влашћу у XVI и XVII веку, засебно у XVIII и XIX веку. Кроз ове одсеке времена материјал је изложен по истом основном принципу: поред историје обухваћена је писменост и књижевност, затим уметност подразумевајући градитељство, сликарство — зидно, иконопис, минијатуру — и примењену уметност. У последњем поглављу приказана је историографија Хиландара.

Уводну реч, подстакнуту импресијама непосредно доживљених у манастиру, подједнако одмерено и полетно написао је академик Павле Савић. На основу својих бројних научних прилога историографији Хиландара и дубоким, суштинским познавањем уметности сачуване у њему, академик Светозар Радојчић изложио је у предговору своју уопштену критичку

ретроспекцију истраживања манастира у прошлости и понесеју изложно стимулативне идеје за нове приступе његовој грађи и њеној интерпретацији.

На основном тексту књиге отледала су се тројица наших врхунских научника у домену историје културе и уметности средњо- и нововековне Србије, и неморних истраживача немањинке задужбине на Атосу. Димитрије Богдановић је аутор подацима богатог и акрибично написаног текста о историји Свете Горе, и текста о историји Хиландара, о писмености и књижевности које су се од XII до краја XVII века у њему развијале. О градитељству, сликарству и примењеној уметности у истом раздобљу надахнуто је писао Војислав Ј. Бурић, а Дејан Медаковић је откривао много, раније непознатог, о животу и деловању манастира у XVIII и XIX веку, кроз манифестације које су по истом обрасцу разматране у претходним поглављима.

С обзиром на разнородност у књизи изложене материје и распон времена који она покрива, задржаћемо се само на неким њеним општим вредностима изостављајући појединости, нове у науци, којима ова монографија обилује.

Писци су, сваки по својој специјалности, сагледавали Хиландар као самосталну целину са сопственом историјом и специфичним токовима развоја и као део Србије и центар српске мисли, културе и уметности, а истовремено као део других целина — монашке републике Свете Горе, Византије и уопште земаља на Балканском полуострву или још шире, далеке Русије — са којима је овај манастир био повезан по разнородним манифестацијама живота — економским, политичким, црквеним, културним, уметничким — а између којих се вршио динамичан и зависно од околности више или мање интензиван процес давања и примања материјалних и духовних садржаја. Из оваквог методског приступа изучавању Хиландара резултира чињеница, што његова монографија не обогаћује само нашу науку, већ у ширем смислу представља знача-

јан допринос византологији или гледано у још ширим релацијама, балканским, овом се књигом посредно или непосредно откривају нове чињенице у балканологији или утврђују већ познате. Једну од потврда томе налазимо, на пример, у мапи о бројним хиландарским везама на Балканском полуострву, први пут на овај начин документованих.

Последње поглавље књиге, посвећено историји истраживања Хиландара (Д. Медаковић) сведочи да су настојања око откривања научних истина везаних за дуговечни живот овог нашег манастира стара готово два и по века. У том ходу трагања за истином презентована монографија представља успелу завршницу и синтезу знања о Хиландару у једном истраживачком периоду, али у њој се истовремено већ назире и оцртавају смернице будућих интердисциплинарних истраживања, које су писци књиге на више места наговештавали. Између се археолошка испитивања (на пример рад на откривању основе првобитног Немањиног и Савиног архитектонског језгра манастира), затим даља етнолошка изучавања; указује се потреба евидентирања целокупног фонда тзв. „мале“ или примењене уметности мимо већ познатих предмета врхунског квалитета и спектакуларне вредности; предстоји такође, после рада на чишћењу фресака и икона, даљи рад на изучавању историје хиландарског сликарства; систематску обраду чекају минијатуре у кодексима богате хиландарске библиотеке. На крају овог „радног програма“ навешћемо речи академика Светозара Радјочића из предговора монографији којима се отвара још један просpekt за нов и изузетно занимљив предмет изучавања: „У овој књизи већ се разазнају разговетне контуре једне будуће историје, узбудљиве и сложене, о развоју мисли и духа код Срба у дугим временима од XII до краја XVII века“.

Пред нама је за науку драгоцену књигу, за шири круг читалаца лепо и надахнуто написана и богато опремљена, којој би по много чему вредело посветити ве-

ћу пажњу од ове која јој је овом приликом указана. Њен приказ завршићемо жељом академика Павла Савића, израженом у уводној речи: „Нека ова монографија сведочи да нисмо незахвални непо-

знатим ствараоцима за пребогато наслеђе које нам оставише”. Она то недвосмислено доиста и посведочује.

Верена Хан

Bojana Radojković, SITNA PLASTIKA U STAROJ SRPSKOJ UMETNOSTI — LES OBJETS SCULPTÉS D'ART MINEUR EN SERBIE ANCIENNE. Izdanje „Jugoslavija” — Muzej primenjene umetnosti, Beograd 1977, 55 страница текста, 78 илустрација у црно-белој репродукцији, четири табле у боји.

У научној библиографији постоје књиге чији је наслов шири од садржине самог дела или такве које на корицама носе тему ужу од оног што је на њеним страницама написано. Групи потоних припада књига коју желимо да прикажемо.

Ситна пластика у старој српској уметности први пут је у нас обрађена као целина. У тој је целини приказан развојни лук једне занатско-уметничке делатности од XI до XIX века, односно у распону од готово пуних осам векова, која по свом значају и вредности прелази историјске границе некадашње Србије. Израђевине ове „мале уметности” у пластици због лакоће преношења живо су циркулисале по балканским земљама у прошлости, стицале се такође у Србији или су овде настајале и до данас се сачувале у релативно великом броју. Добрим делом управо због своје мобилности порекло појединих дела ситне пластике регионално је доста неодређено уз присутну дилему чијих су она руку дело. Проблем, међутим, не лежи само у томе да ли су њени творци домаћи људи или странци, или једни и други. Ситна пластика остала је, на жалост, готово у целини дело плејаде анонимних лица, црквених или световних, међу којима је било зрелих уметничких личности или само више или мање вештих занатлија.

Фонд ситне пластике сачуван у Србији и у Хиландару на основу својих квалитета уклапа се у опште токове ликовне уметности на Балкану. На тој су се минијатурној пластици одражавала разна уметничка струјања, стил-

ске симбиозе и уопште сва она ликовна динамика развоја са својим узлетима и падовима, карактеристичним за уметност „великих форми”, која је настајала, развијала се и пропадала у балканским пространима.

Ситна пластика живела је у камену, обичном, драгом или полудрагом, дрвету, кости, ројини, металу, седефу. Служила је у култне и лаичке сврхе. Пластично изражавање у минијатури налазило је широке могућности своје примене на разнородним предметима: енколпијама, иконицама, реликвијарима, панагијама, крстовима и крстићима, корицама књига, медаљонима, филактеријима, пафтама, гемама на прстењу, уопште на накиту и другом. Поред чињенице што су служили цркви предмети ситне пластике често профилактског значења, некад вредновани и симболичком самог материјала од којег су израђивани, били су присно везани уз човека као амulette или својеврсне амајлије, на пример, стално уза се ношени, чувани у породици с колена на колена, стекавши услед вековног служења пријатну мекоту своје помало истрвене рељефности. Ситна пластика служила је човеку такође да задовољи своје реалне, овоземаљске жеље за истицањем, дотеривањем, украшавањем.

Аутор књиге дао је веома детаљан стилске анализе минијатурне пластике кроз периоде њеног настајања, указујући на формалне утицаје са стране, на симбиозе до којих је долазило у раздобљима изразитије креативности, на специфичности које су

представљале посебне вредности и које су управо због својих особености могле да буду дефинисане као српске. Посебно је наглашен феномен да стварање у ситној пластици није у Србији било ослабљено у тешким временима турског робовања. Према речима аутора „у периоду турских освајања кад су многе уметничке гране замрле и давале скромне доприносе српској уметности, ситна пластика живи својим пуним животом дајући свој допринос уметности и култури своје средине“. На крају треба да истакнемо посебну пажњу коју је аутор указивао иконографији минијатурне пластике, специфичној за поједине групе предмета, и исцрпним

тумачењима појединих иконографских образаца.

На једном месту сакупљена сва значајнија сачувана дела ситне пластике, која су некад доношена у Србију или су овде стварана, сада анализирана и објашњена у својим основним развојним токовима, дата у изванредним црно-белим и колорисаним репродукцијама, разоткривена су књигом др Бојане Радојковић на основу својих правих вредности. Синхронни двојезични текст на српскохрватском и француском или на српскохрватском и енглеском језику допринеће, без сумње, популарности ове књиге далеко преко граница наше земље.

Верена Хан

Динко Давидов, СРПСКА ГРАФИКА XVIII ВЕКА, Нови Сад 1978, Матица српска, Одељење за ликовне уметности — Студије за историју српске уметности бр. 8; 238 стр. текста, 178 стр. описа графика, 15 стр. општег регистра, 56 илустрација у тексту, 412 репродукција, резиме на немачком.

Ова обимна и лепо опремљена књига, осма по реду у серији Студије за историју српске уметности, коју је покренуло Одељење за ликовне уметности Матице српске у Новом Саду, нашла је заслужено место међу издањима штампаним у част Матичине 150 годишњице. У разнородној материји до сада објављених Студија ова књига представља ново тематско проширење серије једном значајном уметничком делатношћу — графиком, која је током XVIII века негована код Срба. Књига садржи расправни и каталожски део. Расправном, односно историјско-естетском делу претходи уводна реч и критичка историографија, коју следе шест поглавља.

У првом поглављу писац је изложио свој став у односу на методiku изучавања графике, коју „треба посматрати као уметничко, ликовно дело, али не само као такво, већ и као културно-историјско, просветно-педагошко, често повезано са књижевним и историјским делима, и узајамно зависно од оновременог српског списатељства, преводилаштва, издавачких појухвата и штампар-

ских послова. А то само значи да се у графици могу наћи потпуније вести о интелектуалном и уметничком бићу српског народа. У томе смислу графика се може узети као поуздано сведочанство преображаја и раста српске културе XVIII века“. У истом поглављу дати су историјски оквири и оцртана је ликовна клима времена у коме су се развијале и неједнакомерно цветале две графичке дисциплине: дрворез и бакрорез. Истицани су одрази општих и посебних стања средине на њима и њихови „слојевити духовни садржаји“, њихова национална, политичка, културна и уметничка мисија коју су — нарочито бакрорез — непосредно укључени у животне токове средине, у њој вршили. Прво поглавље садржи нека уопштена, закључна разматрања писаца у односу на српску графику XVIII века, која у следећим поглављима аналитички разрађује. Друго поглавље расправног дела књиге писац је посветио дрворезној графизи, која је до нас стигла као знатно окрњена целина. Иконографски наивно упрошћених садржаја и малих ликов-

них домета, нашавши се у овој књизи непосредно суочена са бакрорезима српских уметника истог времена, дрворезна графика је у пуној мери потврдила своје живогарење у одређеном кругу друштва. Блиска и приступачна својом технологијом, иконографијом и материјалном вредности, припадала је широком кругу корисника, одражавајући иконографски скромне захтеве те своје клијентеле и народску наивност својих извођача и њихових цртежу и техници графике недовољно вештих руку. Ти резачи дрвених плоча за отискивање икона на хартији били су по степену обрадовања и ликовног схватања блиски савременим зографима и иконописцима из народа. Далеко од Беча — ондашњим посредним и непосредним подстрекачем графичких настојања у балканским земљама — српски графичари-дрворесци, претежно монаси и свештеници, нису прихватили — а најчешће необавештени нису ни имали могућност да прихвате — нове иконографске идеје и стилске елементе барока, рококоа и класицизма који су после приснијих контаката са оновременом средњоевропском уметношћу уследили у српском сликарству и бакрорезу. Гледано шире, упознавање са дрворезном графикам других балканских земаља, а посебно са оном из атоских манастира, о чему се данас још мало зна, биће пружена могућност да се место и значај српског дрвореза XVIII века сагледа и у балканским релацијама.

Осамнаести век је столеће обележено пуним процватом српског бакрореза. У њему доминирају две по темпераменту, наобразби и ставу према животу веома контроверзне личности: Христофор Жефаровић и Захарије Орфелин. Свакоме од њих писац је подарио, не без разлога, по једно цело поглавље, разматрајући одвојено њихове животне путеве и графичко дело. Овим поглављима монографског карактера, по реду у књизи четвртог и петом, претходило је треће уводног значаја са приказом и анализом појаве бакрореза код Срба у Угарској као

првог раздобља њиховог непосредног упознавања са тим графичким ликовним изразом.

Живот и дело првог српског бакроресца Христофора Жефаровића пружају у националном и балканском контексту изузетно богату и занимљиву грађу, коју је писац живо, исцрпно и зналачки интерпретирао. Значај и важност Жефаровићеве личности такође потврђује богата, у књизи целовито изложена историографија, српска, балканска, па и шира. Тај „најтраженији српски уметник од Солуна до Будима“ међу поручицима које су сачињавали високи представници српске црквене хијерархије, богати трговци Цинцари из Москопоља и Јегејске Македоније, фрушкогорски или грчки манастири, они у Влашкој, Молдавији или на Светој Гори, грађани угарских и српских места и вароши, владике у Будиму или Костајници, са много вештине и пословности огледао се као живописац, иконописац, творац црквених везова и продавац „својих и туђих радова“, а пре свега као графичар-бакрорезац. Са много вештине прилагођавао се жељама и укусу својих богатих и угледних поручилаца са разних страна, што је условило и разна иконографска решења у његовом графичком опусу и варијанте и неравномерности у концепцијама стила. Није напуштао традиционална решења, али је настојао да их на неки начин помири и усклади са елементима барока. Захваљујући томе Жефаровићева графика је добила, како то истиче писац у својим закључним разматрањима, „специфична обележја у којима је у малом остварена необична и изузетно занимљива симбиоза уметности Истока и Запада, позновизантскије традиције и барока“.

Поред чињенице што је Жефаровић привлачио пажњу истраживача већ у XIX веку, а та пажња није ослабљена све до наших дана, аутор је успео да новим садржајима обогати Жефаровићеву биографију и да повећа број његових до сада познатих дела (узгредно помињемо, на пример, објављивање интегралног текста

„тестаментарног писма” и чине ницу што је Жефаровићев опус повећан за шест каталожских јединица).

По општем суду досадашњих истраживача Захарије Орфелин, необична и сложена личност, као графичар, калиграф, издавач књига и бакрорезац-илустратор, досегао је у графичком стварању XVIII века код Срба највиши домет, а „у српској култури постигао више него што се то у оним условима могло очекивати”. Скроман и једноставан, чистунског става према животу, поводио се за својим а не туђим жељама и настојањима у ликовном стварању, ретко се повиновао захтевима средине и своје високе клијентеле. Писац с пуно права истиче да нека од његових графичких остварења по вредности прелазе националне границе. Његова *Историја Петра Великог*, дело „писца историчара и бакроресца илустратора” по броју гравира спада у ред најбогатије илустрованих књига историјске садржине издатих током XVIII века у Европи, а посредством његове *Калиграфије*, радом који је прецизношћу, уложеном труду и педантерији извођења одговарао особинама његове личности и ликовном темпераменту, ћирилички „краснопис” постао је једнакован са латиничном калиграфијом негованом у кругу бечких радионица.

И број до сада познатих Орфелинових графичких дела заслугом писца обогаћен је са три нове каталожске јединице.

У последњем поглављу првог дела књиге приказано је деловање других графичара, страних, познатих и непознатих, који су радили за поручиоце Србе и Цинцаре. Они су најчешће користили и тражили услуге бечких, ређе будимских графичара, пошто Жефаровић и Орфелин нису због многих разлога били у могућности да им увек буду на услузи, а Беч је тада био један од цењених графичких центара у Европи са добро развијеним и уходаним радионицама.

Други део књиге садржи хронолошки разврстан и веома детаљан каталог и целовиту библиографију појединих дела из фонда српске графике XVIII века. Писац, данас без сумње један од наших најбољих познавалаца графике тог времена код Срба, додао је њеном општем до сада познатом фонду 40 новооткривених гравира, поред оних двадесетак које је пре рада на овој књизи пронашао и објавио. Очекивана с обзиром на досадашња научна опредељења и резултате истраживачког рада аутора, књига *Српска графика XVIII века* настала је као зрела и критичка синтеза оног што је до сада било познато уз нова сазнања о тој уметничкој делатности насталој у преломном столећу новије српске културе и уметности, а представља неабилазни основ за даља истраживања у том домену ликовног стварања код Срба у прошлости.

Верена Хан

E. Bláhová, NEJSTARŠÍ STAROSLOVENSKÉ HOMILIE
(SYNTAX A LEXIKON),
Studie ČSAV, č. 11,

Československá akademie věd, Praha 1973, 93.

У овом раду Е. Блахова, чешки слависта и добар познавалац проблематике црквенословенских хомилија, обрадила је синтаксу и лексиксу најстаријих старословенских хомилија, које се налазе у Кључевом зборнику.

Уводни део рада (стр. 5—15) почиње излагањем методолошких

принципа у испитивању синтаксе и лексике најстаријих старословенских хомилија. При оваквом испитивању неопходно је водити рачуна о млађим текстовима хомилија, као и о времену и месту настанка појединих хомилија. Текстове који припадају истом књижевном жанру (у овом случају хо-

милије) треба упоредити и са текстовима који припадају другим књижевним жанровима (јеванђеља, псалми итд.). Због своје специфичности старословенске хомилије одликују се низом стилских, синтаксичких и лексичких особина. До половине 10. века неке од њих биле су и два пута преведене са грчког, а у 14. веку су исте поново преведене. Паралелно постављање старијих и млађих текстова исте садржине пружа добру могућност за дијахроно испитивање одређених језичких појава.

На основу екстралингвистичких фактора аутор сматра да хомилије Кључевог зборника припадају, углавном, директно ћирилометодијевском периоду књижевног стваралаштва. Он прихвата и допуњава Вондраково мишљење о хрватском редакцијском карактеру глагољског одломка у Кључевом зборнику из 11. века. Каснији преписи групе хомилија које се налазе у Кључевом зборнику, осим једне која се не појављује у препису, налазе се само у српским зборницима 13. и 14. века. У руске зборнике почев од 16. века хомилије Кључевог зборника улазе, вероватно, под утицајем српских споменика. Три беседе овог зборника биле су преведене до половине 10. века два пута. Други превод истих сачињен је, по свој прилици, у Преславској школи.

У даљем излагању наводе се поједине хомилије из Кључевог зборника са њиховим каснијим преписима и преводима који се налазе у разним споменицима, као и подаци о грчком оригиналу ових проповеди. Кључев зборник садржи следеће хомилије: 1. Хомилија Јована Златоустог на Цвети, грч. *инц.* Ἐκ θαυμάτων ἐπὶ τὰ θαύματα βασιλευσεν, ἀδελφοί (фол. 1а 1 — 1б 19), 2. Анонимна хомилија (фол. 1б 19—3а 23), 3. Хомилија Јована Златоустог на Велики четвртак, грч. *инц.* Ἐβουλόμην, ἀδελφοί (фол. 3а 24 — 9б 31), 4. Хомилија Атанасија Александријског на Велики петак, грч. *инц.* Μεγα μὲν ὁ οὐρανὸς ἐδημιούργησα (фол. 9б 32 — 12а 31), 5. Хомилија на Велики петак ноћу, која се приписује Епифанију Кипарском, грч.

инц. Τὶ τοῦτο; σήμερον συνηκολλήθη τῆ γῆ (фол. 12а 32 — 14б 40).

Уводни део рада завршава се набрајањем исцрпне литературе о Кључевом зборнику и о најстаријим хомилијама.

Синтаксичку анализу најстаријих старословенских хомилија (*I. Syntax*, стр. 16—47) аутор почиње констатацијом да у погледу превођења са грчког оригинала Епифанијева и Анонимна хомилија спадају у једну групу, а остале три чине другу групу. Словенски превод Епифанијево хомилије у највећој мери зависи од грчког оригинала, а Атанасијева хомилија представља најквалитетнији словенски превод у Кључевом зборнику. Ова констатација потврђује се детаљном синтаксичком анализом. У оквирима ове анализе јасно се истичу заједничке синтаксичке особине свих хомилија у Кључевом зборнику, синтаксичке разлике између две наведене групе хомилија и синтаксичке разлике између појединих хомилија у оквиру исте групе. Поједине синтаксичке појаве илустроване су великим бројем примера, уколико постоји, наводи се литература о тој појави, даје се одговарајућа грчка паралела и паралелни примери из каснијих преписа и превода.

Нарочито успешно долази до изражаја метод опширног поређења у лексичкој обради најстаријих хомилија (*II. Lexicon*, стр. 48—64). Богат лексички материјал са варијантама и синонимима изложен је у десет одељака: 1. Лексичка подударња најстаријих хомилија са старословенским јеванђељима, 2. Лексички архаизми који нису заступљени у јеванђељима, 3. Речи које нису заступљене у јеванђељима (у јеванђељима налазе се њихови синоними), 4. Речи преузете из грчког језика, 5. Речи које припадају млађем слоју старословенске лексике, 6. Речи западнословенског порекла, 7. Лексичке разлике између две групе хомилија, 8. Сложене речи (комполита), 9. Творба речи са суфиксима, 10. Придеви са посесивним значењем. Од 1. до 6. одељка упоређује се лексика хомилија са јеванђељима и другим библијским

старословенским текстовима, а у одељцима 7—10 презентирани су лексичке особине најстаријих хоминија.

У закључном делу свог рада (стр. 65—71) аутор истиче архаичност синтаксе и лексике најстаријих хоминија и истиче да преводи најстаријих хоминија нису зависили од грчког оригинала. У овом погледу је изузетак Епифанијева хоминија, која представља дословни превод са грчког. У познатим преписима најстаријих хоминија прилично је очувано оригинално стање словенске синтаксе и лексике. Међутим, у лексички ипак треба рачунати са интервенцијом писара и са могућим каснијим варијантима појединих текстова. Лексички фонд хоминија је бога тији од јеванђеља и многе речи овог фонда налазе се у псалмима или у Апостољу.

Своја закључивања аутор гру пише по следебим насловима и темама.

А. Подударана хоминија са јеванђељима:

а. Синтакса: 1. Употреба грцизама *мънѣти са* + инфинитив и (*съ*) *твори*ти + акузатив са инфинитивом. 2. Инфинитив се често појављује у најстаријим хоминијама и у јеванђељима, и њиме се преводне грчке конструкције. 3. Сүпин се правилно употребљава у најстаријим хоминијама. 4. У обе наведене групе хоминија преовлађују сложени облици пасива, нарочито претерита пасива. 5. Недоследно примењивање генитива у негацијној особини је и хоминија и јеванђељских текстова. 6. Поименични облици придева и заменица у средњем роду у јединици и множини карактеристични су за хоминије и за јеванђеља. 7. Углавном се слажу хоминије и јеванђеља у погледу употребе неких глаголских реkcија и предлошких конструкција. Овде се махом ради о архаичним типовима реkcија, нпр. *просити*, *примати*, *плакати са*, *мъстити*, *мъштати* са генитивом, *научити*, *садити* са дативом итд. 8. У најстаријим хоминијама у низу случајева одређене грчке пасивне конструкције преводне се активним конструкцијама, а овакви случајеви осведочени су и у

јеванђељском и апостолском тексту. 9. И најстарије хоминије и јеванђеља имају потенцијал у финалним реченицама, али у случају хоминија ово не може са сигурношћу да се тврди због малог броја примера.

б. Лексика: И у овој области изражавања најстарије хоминије се знатно подударају са најстаријим јеванђељима. Овде се углавном ради о заједничким архаичним изразима као што су *балиш*, *благодѣтъ*, *етеръ*, *гредѣитиш*, *иначадѣ*, *исплънѣти*, *љубодѣније*, *небесъскъ*, *неродити*, *область*, *отъпустити*, *отъпустеније*, *питѣти*, *скръбън*, *съвъзън*, *велиш*, *вратъникъ*, *въскръѣшение*, *земъскъ*, *животъ*, *жртѣва*. Заједнички изрази из млађе лексике су *гробъ*, *лицемѣръ*, *небесън*, *оставленије*, *великъ*, *власть*, *врѣтъръ*, *земънъ*, *жизнь*. Неколико архаичних речи појављује се само у хоминијама и у јеванђељима: *дрѣколь*, *легеонъ*, *ленѣтиш*, *љутѣ* *јакѣ*, *потѣтъга*, *ваше*, *врѣтъ*, *въпити*, *възъпити*.

Б. Разлике између најстаријих хоминија и јеванђеља:

а. Синтакса: 1. У неким области синтаксичког изражавања најстарије хоминије су архаичније од јеванђеља. Тако на пример хоминије уопште немају посесивни датив *ми*, *ти*, *си* (*јему*), а у јеванђељима и апостолским текстовима употреба тих облика је уобичајена. У хоминијама се појављују архаичне глаголске реkcије и предлошке конструкције (*зърѣти*, *отъстоити* са генитивом, *пѣти* са акузативом, *разумѣти* са дативом) којих у јеванђељима нема. 2. У најстаријим хоминијама је мало млађих синтаксичких конструкција којих у јеванђељима нема. То су углавном предлошке конструкције (нпр. *къ* + датив уместо датива без предлога у случају другог објекта после глагола *глаголати*, *решити*). 3. На основу стилских и жанровских разлика између хоминија и јеванђеља настају синтаксичке разлике, као што су употреба сложеног перфекта и аналитичког облика императива (*да навъикнемъ*) у хоминијама.

б. Лексика: У најстаријим хоминијама има неколико архаичних речи које нису потврђене у јеван-

Ђелима. Овде се издвајају речи *сѣтъ, владычьнѣ*, које се појављују у хомилијама и у псалмима, речи *ашутъ, сѣнѣдѣ, вельми*, које се поред хомилија налазе у псалмима и у Апостолу и речи *большѣми, дѣваш, дѣтѣль, дѣнше, господьскѣ, сѣмышлати*, које су карактеристичне само за хомилије и Апостол. Аутор посебно наводи групу речи (*убаловати, усиа, владычьскѣ, вышнѣнѣ, выспрѣнѣ*) које се поред хомилија јављају и у Синајском требнику. Западнословенског порекла су речи *ашутъ, мѣдлость* и неке именице средњег рода на *-ствије*, које се не појављују у јеванђељима.

В. Разлике између појединих група хомилија:

а. Синтакса: Епифанијева и Анонимна хомилија разликује се од остале три хомилије у следећем: 1. честом употребом датива на рачун осталих падежа, чак и противно старословенској норми, 2. употребом конструкције *вѣ + акузатив* уместо локатива, 3. обележавањем вршиоца радње у пасивним конструкцијама генитивом са предлогом *отъ*, 4. учесталим јављањем именског предиката, 5. чешћом применом грч. конструкције *имже + локатив* или прилог. б. У лексички разлике нису толико изразите колико у синтакси. Ово се објашњава углавном тим што се у Епифанијевој хомилији често употребљавају синонимични парови и групе речи.

Г. Разлике у оквирима једне групе хомилија:

а. Синтакса: Најочигледније разлике показују се у редоследу речи. Одређени редослед речи у реченици може да буде резултат реторичке и стилске мотивације.

б. У лексички су разлике између Атанасијевог и Златоустовог хомилије на Велики четвртак изразитије него у синтакси. Између осталог Атанасијева хомилија има речи из касније лексике (*великѣ, испрѣва, вѣскрѣсеније, жидовьскѣ*).

Од најстаријих старословенских хомилија најархаичнијом синтаксом и лексиком одликује се Златоустова хомилија на Велики четвртак, и тиме одражава високи степен преводилачке умешности. Ау-

тор сматра да је она преведена у Константиново време у Моравској. У корист овој претпоставци наводи се недостатак посесивног датива *ми, ти, си* и употреба речи *братрѣ, мѣдлость*. Атанасијева хомилија и Златоустова хомилија на Цвети у погледу преводилачких принципа сличне су Златоустовој хомилији на Велики четвртак, али је њихова лексика изразито млађа. Те две беседе преведене су највероватније у области где је настао предлогак Асеманијева јеванђеља. Кроз ову област требало је да прође и Златоустова хомилија на Велики четвртак. О томе сведочи употреба прилога *мѣногаши* у овој беседи. Епифанијева хомилија у погледу места настајања нема никакве везе са три наведене хомилије. Овде аутор открива Методијеве преводилачке принципе. За Анонимну хомилију у погледу места настајања не може се ништа сигурно установити.

У поговору (стр. 72) аутор се захваљује личностима и установама које су допринеле изради овог рада. После говора следи списак коришћене литературе (стр. 73—75) са 44 библиографске јединице, резиме на немачком језику (стр. 76—83), списак синтаксичких појмова који се појављују у раду (стр. 85—87) и индекс старословенских речи које су заступљене у излагању (стр. 89—92). Рад се завршава садржајем који се налази на 93. страни.

Досадашње синтаксичке и лексичке анализе најранијих старословенских текстова исте садржине биле су најтемељитије и прелазиле су у синтезу, углавном, у случају испитивања јеванђељских текстова. У овом раду су најстарије старословенске хомилије испрво испитане и обрађене и тиме се знатно проширује наше познавање синтаксе и лексике најстаријих старословенских текстова. Ауторова упоредна метода, која има неколико релација, у синтаксичкој анализи хомилија омогућује да се поставе јасне и добро аргументоване тезе. Приликом излагања ове доказане тезе се колектно одвајају од ставова који

остају у сфери, макар и добро документованих, претпоставки. У односу на грчки оригинал аутор настоји да што јасније и убедљивије верификује аутохтоност словенске синтаксе и лексике у хомилијама. С друге стране, прецизно се наводе синтаксички и лексички грцизми у словенским текстовима испитаних беседа.

Оваква обрада најстаријих старословенских хомилија представља добру основу, а и инспирацију, за даља испитивања текстова црквенословенских хомилија, као и за истраживања односа између хомилија, псалама, Апостола итд. у области синтаксе и лексике.

Димитрије Е. Стефановић

Helmut Wilhelm Schaller, DIE BALKANSPRACHEN,
Eine Einführung in die Balkanphilologie,
Heidelberg 1975, str. 207

Иако је интересовање за балканске међујезичке односе стално било у средишту интересовања једног броја лингвиста и лингвистичких кругова почев од 1829. године, када је на поменуто језичко јединство први пут указао Јернеј Копитар, требало је да прође читаво столеће пре него што је дански лингвиста Кр. Сандфелд објавио на свом матерњем језику 1926. године књигу под насловом *Balkanfilologien*, која је четири године касније као *Linguistique balkanique, problèmes et résultats*, доживела француско издање и тиме стављена на увид широком кругу лингвиста и филолога заинтересованих за ово подручје. Иста књига, у недостатку неке другачије синтезе, доживела је ново, неизмењено издање 1968. године, такође на француском језику.

Па ако то знамо, онда ће нам бити јасно да књига коју приказујемо долази да попуни постојећу празнину у лингвистици, односно да пружи нову, савремену синтезу, на основу бројних радова и публикација који су се појавили у току последњих пет деценија, тј. од времена појаве Сандфелдове књиге.

А то значи да ћемо, оцењујући синтезу коју је Шалер пружио балканској лингвистици, морати да поведемо рачуна и о Сандфелдовој књизи, узев да она представља прву синтезу на овом подручју. Полазећи од ње, која је више пута оцењивана и, у сваком случају, врло корисно послужила бројним прегаоцима са ове области, сматрамо несходним задржа-

вати се данас на резултатима које је она дала. Али ћемо, на основу ње, сагледати резултате до којих је дошао аутор књиге коју приказујемо.

Шалер је имао на располагању далеко богатњу научну литературу него што је то био случај са Сандфелдом пре пет деценија, и то је моменат у који и нема смисла упуштати се. Али ако је Сандфелд компоновао своје дело тако што је, после увода, дао поглавље „о позајмљеним речима“, па тек после „слагања између појединих балканских језика ван лексике“ и, напоследку, „општа слагања балканских језика ван лексичког подручја“, Шалер је поступио другачије. Најпре је дао литературу која му је стајала при руци приликом састављања ове синтезе коју је скромно назвао „један увод“ (стр. 1—28), док своје излагање завршава са два индекса који омогућавају лакше служење књигом: први се односи на ауторе чија се дела помињу у тексту (стр. 202—204), а други на лингвистичке појмове који се третирају у овом тому (стр. 205—207). Додајмо томе и попис литературе који долази после сваког поглавља.

Што се тиче интегралног ауторовог текста, он је подељен на седам поглавља.

Прво поглавље, *Балканска филологија, дефиниција, досадашња постигнућа и задаци* (стр. 29—48), је врло значајно и због тога што даје потпунији одговор на нека питања која су до данас остајала дискутабилна. Ту се прецизира да треба водити рачуна о разлици

која постоји између „балканских језика” и „језика Балкана” (стр. 29). У том смислу аутор даје врло приступну и систематску анализу, класификујући као најуже балканске језике („првог степена”) албански, румунски, бугарски и македонски, а српскохрватски и новогрчки убраја у њих тек у другом плану (као језике „другог степена”), схватајући их као периферне. Турски — по ауторовом мишљењу — показује мало заједничких црта с поменути језицима да би могао да се укључи у њихов круг, док словеначки и мађарски не припадају Балкану (стр. 37). Одавши признање свим преаоцима који су дошли до значајних резултата на овом плану, аутор налази да се досадашња истраживања могу поделити на два периода: први, који се завршава поменути Сандфелдовим синтетичним делом, и други, који почиње теоријом о језичкој заједници коју је дао Трубецкој. Завршавајући ово поглавље, Шалер се залаже да се питање балканске језичке заједнице размотри, не само на морфолошком, синтаксичком и лексичком плану (како га је сагледао Сандфелд), већ и на фонетском плану (чега нема код Сандфелда).

Друго поглавље, *Појам језичке заједнице* (стр. 49—59), објашњава разлику између термина „језичка заједница” којим су обухваћени језици који немају исто порекло нити су сродни, за разлику од термина „језичке групе” или „језичке породице”, код којих је реч о заједничкој генези. Примењујући термин „језичка заједница” на балканске језике, аутор указује на његову прикладност позивајући се на адекватне и неадекватне случајеве са подручја индоевропских и других језика.

Треће поглавље, *Преглед балканских језика, најзначајније одлике њихове данашње структуре и историјског развоја* (стр. 60—95), представља настојање да се укратко прикажу особености свих балканских језика. Реч је о поглављу које недостаје у Сандфелдовом делу. Шалер је, међутим, и на овом месту своје дело ажурирао: док Сандфелд само помиње македо-бугарски а не даје маке-

донском посебно место, дотле аутор дела које приказујемо посвећује, у прегледу словенских језика Балкана, и македонском исто толико пажње колико и српскохрватском и бугарском. Напоследку, ту је и приказ турског језика, али не као „балканског”, већ као „језика Балкана”. Разумљиво, аутор је, сходно ставу који је заузео, доста места посветио гласовним системима језика о којима говори указујући где је то потребно — са балканолошког гледишта — и на дијалекталне црте.

Веома је значајно четврто поглавље, *Балканска језичка заједница и њене најзначајније особености* (стр. 96—108), у коме аутор излаже да је неопходно размотри подударности у балканским језицима двојако: не само на синхронном плану, тј. како се јављају данас у појединим језицима, већ и са дијахроног гледишта, односно када и како су настале. Указујући укратко на рад претходника на овом пољу, Шалер долази до закључка да је потребно водити рачуна о „примарним балканизмима” и „секундарним балканизмима”. У прве долазе: 1. делимично подударање вокалских система балканских језика (нпр., српскохрватског и грчког, или румунског, албанског и бугарског); 2. јединствени генитивно-датовни облик у једном броју језика (албанском, бугарском, македонском, румунском и новогрчком); 3. постпозитивни члан у румунском, албанском, бугарском и македонском; 4. аналитичка компарација у бугарском, македонском, румунском, албанском и новогрчком; 5. бројни систем од 11 до 19 у румунском, албанском, бугарском, македонском и српскохрватском; 6. нестанак инфинитива у неким језицима, док је у другим његова примена сведена на најмању меру; 8. понављање објекта, што се среће, сем у бугарском, македонском, румунском, албанском и новогрчком, и у српскохрватским дијалектима; 9. употреба скраћеног облика личних заменица уместо посесива. У друге, „секундарне балканизме”, улазе следеће појаве: 1. свођење вокалског система једног броја балканских језика на изве-

стан одређени тип, „бугарски“, како га Шалер назива, док се, на овом месту, у целости слажу српскохрватски и новогрчки; 2. посебна употреба предлога „са“, који у румунском („cu“) и у албанском („me“) скоро увек захтева члан; 3. примена показних речци са скраћеним облицима заменица у новогрчком и балканским словенским језицима. Па сходно већ реченом, балкански језици „првог степена“ представљају, историјски гледано, полазну тачку за решавање питања балканизма, а балкански језици „другог степена“ су — рекло би се — само били под утицајем појава које су зрачиле са подручја балканских језика „првог степена“, док је турски, иако језик Балкана, тешко могао да буде под утицајем балканских језика „првог степена“.

Ово поглавље посебно привлачи пажњу кад је реч о дијалектима појединих балканских језика и језика Балкана. Примећено је да се неки говори двају различитих језика, нпр., српскохрватског и румунског, прилично поклапају, док српскохрватски као језик још увек није добио право место у оквиру језика о којима говоримо, узев да су његови југоисточни говори изложени снажном утицају низа особености које наилазимо код балканских језика. Другим речима, српскохрватски показује, с једне стране, да поседује, у погледу балканизма, дијалекте „првог“ и дијалекте „другог степена“, што се примећује идући са југа на север.

Са историјске тачке гледишта је не мање интересантно следеће, пето поглавље, *Питање настанка балканске језичке заједнице* (стр. 109—122). Водећи рачуна о досадашњим резултатима, Шалер сматра, позивајући се на претходнике, да су у настајању балканске језичке заједнице одлучујућу улогу имала три фактора: супстрат, билингвизам и византијска цивилизација. Реч је, напоследку, о низу проблема које треба пратити и разматрати на дијахроном плану, а који даље имплицирају питања везана за суперстрат, адстрат као и питање разграничења зоне латинског и грчког утицаја на

Балкану: ако нам извесни стари језици (латински и грчки) пружају богату документацију при решавању неких питања на овом плану, о другима, несумњиво значајним, као што су илирски и трачки, имамо незнатну или никакву документацију. Укратко, ово поглавље указује на бројна питања која још увек остају отворена.

Претпоследње поглавље, *Балканизми, заједничке црте балканских језика, њихов историјски развој као и данашња распрострањеност* (стр. 123—190), је најобимније, али се, за разлику од претходног, бави далеко опипљивијом проблематиком. Као што је на почетку назначено, дат је преглед балканизма по појединим граматичким областима, и то увек аналитично, с особитим указивањем на проблеме који чекају на решење.

Седмо, последње поглавље, *Постигнућа и даље могућности развоја балканске филологије* (стр. 199—201), своди се у неку руку на закључке досадашњих ауторових излагања. Па не желећи да се упуштамо у даље анализирање чињеница и њихово поновно систематизовање на које се аутор навраћа, могли бисмо да се сложимо са ставом којим Шалер завршава своје излагање (стр. 201): „Ако већ реченом припојимо историјске чињенице које су од важности за настанак балканске језичке заједнице, онда ћемо видети да престаје још доста простора за научну дискусију. Ни питање супстрата ни двојезичност као ни питање романског односно грчког утицаја нису још увек потпуно истражени. Но поред свега тога морамо рећи да ће даље развој балканске филологије бити могућан једино скупа са другим научним гранама, при чему треба и даље описивати сличности у балканским језицима уз указивање шта их је условило. А том проблему потребно је прићи интердисциплинарно, па поред до данас обрађиваних области балканске филологије свестрано разматрити и социјално-економску и културну структуру и развој балканских народа.“

У сваком случају добили смо, после пола столећа, једну нову, успелу синтезу која отвара могућности за даљи, не само лингвистички већ и интердисциплинарни

рад. Али — нагласимо — она још увек не лишава вредности Сандфелдову књигу.

Момчило Д. Савић

CONTRIBUȚII LA ISTORIA CULTURALA A ROMANILOR DIN VOIVODINA IV

[„Прилози за културну историју војвођанских Румуна IV”,
Vršac 1977.

Између осталих својих активности, Друштво за румунски језик САП Војводине, основано 1962. године, одржава повремено и научне састанке на којима се расправља о културној историји војвођанских Румуна. Та традиција, започета 1968. године (прилози презентирани на првом састанку објављени су у часопису *Lumina*), настављена је на даља четири састанка, одржана марта 1973, новембра 1974, децембра 1975. и марта 1977. године, а интегрални текстови добили су место у посебним свескама. На свим састанцима било је речи искључиво о војвођанским Румунима, али у врло широком контексту, тако да прилози са ових скупова могу да буду од посебног интереса за прегаоце са подручја балканологије. Области интересовања биле су врло различите. Док је на свим састанцима мањи број радова био посвећен синхроној перспективи, далеко већи број радова имао је историјску подлогу или бар историјску перспективу. Третирана је разноврсна проблематика: друштвено-политички живот у савременој и историјској перспективи, језик, дијалекти, језички израз и друге лингвистичке дисциплине, историјат школства, друштвена и издавачка делатност, здравство, етнографија и фолклор итд.

Том који приказујемо представља материјал презентирани марта 1977. године на последњем тродневном традиционалном скупу, одржаном у Вршцу, састанку који је уједно био посвећен и 15-годишњци плодног рада Друштва за румунски језик САП Војводине.

Као и на ранијим научним скуповима, и овом приликом су реферати били усмерени на култур-

ну историју војвођанских Румуна у најширем смислу. После поздравних речи и отварања заседања којим су руководили проф. др Раду Флора као председник Друштва и Аурел Трифу као потпредседник Друштва и руководиоца Организационог колегијума, прешло се на презентирање радова уз плодну и конструктивну дискусију.

О доприносу који даје ова књига најбоље говори, поред увода од XXX страница, даљих 339 страна текста, врло разнородног, али увек документованог и датог на основу архивске грађе или истраживања на терену.

Један број саопштења посвећен је неким питањима друштвено-политичког живота из ближе или даље прошлости. Виорел Сележан, *Participarea românilor din Vârșeț și împrejurime la Lupta de Eliberare Națională a Iugoslaviei (aprilie 1941 — mai 1945)* [„Учешће Румуна из Вршца и околине у народно-ослободилачкој борби Југославије (април 1941 — мај 1945)“] (стр. 3—18), осврнуо се на недавне ратне догађаје пропративши их такође статистичким подацима, док је Дан Попеску, *Relații agrare și mișcări țăranesti în Banat la începutul secolului al XIX-lea* [„Аграрни односи и селачки покрети у Банату почетком XIX века“] (стр. 19—28), указао на незадовољство селачких маса у доба Аустрије. Арпад Лебл, *Partid național român (1881—1905)* [„Румунска народна странка (1881—1905)“] (стр. 29—38) указао је на политички живот Румуна у оквиру Двојне Монархије, а Аурел Трифу, *Incercarea de emancipare a românilor din Vârșeț și împrejurime de la începutul sec. XX* [„Покушај еманципације

Румуна из Вршца и околине почетком XX века'] (стр. 39—48), зауставио се такође на неким видовима политичког живота војвођанских Румуна.

Три референта су се подухватили да осветле ликове познатих људи који су били родом или делали на војвођанском простору. Тако је Милан Ванку, *Contribuții pentru biografia unui savant care a efectuat cercetări în satul Straja — George Alexici* [Прилози за биографију научника који је вршио истраживања у селу Стражи — Борба Алексића'] (стр. 51—57), дао, после озбиљних истраживања у Будимпешти, непознате податке из живота научника Борба Алексића, скупљача народних умотворина у селу Стражи, професора Универзитета у Будимпешти, Србина који је радио на зближавању Румуна и Маџара, а сам био члан Маџарске комунистичке партије, што му је донело многе непријатности које су га пратиле све до смрти 1936. године. Са своје стране, Раду Флора нам је представио плодан рад Јона — Нице Секошана (1900—1939), плодног песника и комедиографа на банатском дијалекту у прилогу *Ion-Niță Secoșan, poet în graiul bănățean și comediograf* [Јон-Ница Секошан, песник и комедиограф на банатском дијалекту'] (стр. 58—58). У чланку *Figuri de țărani luminați din trecut* [Ликови просвећених сељака из прошлости'] (стр. 79—88), Аурел Пасула нам је представио неколико својих земљака који су се прилично разликовали од својих савременика.

Четири прилога имала су за предмет лингвистичке проблеме у најширем смислу. Док се Момчило Д. Савић, *Reflectarea bilingvismului în limba administrativă a PSA Voivodina (pe materiale românești)* [Одраз билингвизма у службеном језику САП Војводине (на румунском материјалу')] (стр. 91—99), задржава на једном виду румунског језика Војводине, изложеног свакодневном утицају српскохрватског, настављајући тако излагање о дејству билингвизма на овом подручју (о чему је говорио и у својим ранијим прилозима), дотле се Лија Магду бави

једним другим питањем везаним за исто географско подручје у раду *Preocupări de limbă la primii cărțurari bănățeni* [Језички ставови код првих банатских списатеља'] (стр. 125—130). Два друга рада са овог подручја позабавила су се нешто другачијом проблематиком. Тако је Теодор Шандру дао *Nomenclatura toponimică din hotarele satelor de pe valea Cărașului (pe teritoriul iugoslav)* [Топонимастика у атарима села поред Караша (на југословенској страни')] (стр. 100—111), а Василе Јоница се представио радом *Contribuții la studiul onomastică din Voivodina* [Прилози проучавању ономастике у Војводини'] (стр. 112—124).

Један број реферата позабавио се историјом школства на овој територији. Никола Гавриловић је говорио о *Раду Константина Баконовића-Логе на превођену црквених књига за потребе румунских цркава и клирикалних школа у Карловачкој митрополији* (стр. 133—142), а Траила Спариску посветио је пажњу нешто каснијем периоду у прилогу *Din activitatea învățătorilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pe teritoriul Banatului iugoslav* [Из делатности учитеља у другој половини XIX века на подручју југословенског Баната'] (стр. 143—159). Сличним периодом позабавио се и Аурел Божин *Școala din Seleuș în perioda dualismului austro-ungar* [Школа у Селеушу у време аустро-угарског дуализма'] (стр. 160—169), док се Панта Чебан осврнуо на школску прошлост у прилогу *Documente și mărturisiri despre școala primară din Mărghita de la începutul și până în 1940* [Документи и сведочанства о основној школи у Маргити од оснивања па до 1940. године'] (стр. 170—182).

Два референта указала су на неке посебне видове живота људи у овом крају. Октавијан Трифу, *Cartea funduară a comunei Alibunar din anul 1786* [Катастарска књига општине Алибунар из 1786. године'] (стр. 185—191), приказао нам је имовинско-правне односе једног подручја пре два столећа, док је Панта Бабу, *Aspecte din*

trecutul satului Sin-Mihai ['Неки моменти из прошлости села Локеве'] (стр. 192—200), дао микромонографију једног локалитета.

Нису заборављени ни обичаји ни традиције. О њима су говорили Мирјана Малуцков, *Посмртни обичаји Румуна у југословенском Банату* (стр. 229—251), која је пружи­ла врло документовану панораму овог церемонијала, и Георге Лифа, *Nunta tradițională și obiceiurile caracteristice ale ei* ['Традиционална свадба и посебни обичаји у вези са њом'] (стр. 152—161), који је такође указао на банатске карактеристике једног обичаја. О посетама које су вршила друштва у предатном периоду говорио је Глигор Попи, *Vizite reciproce ale societăților culturale în ambele părți ale Banatului în anii 1930—1940* ['Узајамне посете културних друштва из два дела Баната од 1930. до 1940. године'] (стр. 221—226).

Од осталих радова треба ук­зати на врло исцрпан приказ који је поднео Георге Балаш, *Mișcarea naturală a populației în Sarcia Română de la 1801—1970* ['Природно кретање становништва у Суртјесци од 1801. године до 1970'] (стр. 301—309), оживљавајући га подацима из архива као и бројним графиконима.

Нису била запостављена ни остала подручја живота војвођанских Румуна. О музичком фолклору, који се иначе одвајкада негује у овим крајевима, говорио је Ница Фрацила, *Cințecul bătrînesc din Coștei și satele din jur* ['Старинско певање из Куштиља

и околних села'] (стр. 265—273), ограничивши се на уско одређени локалитет. Напоменимо, напоследку, да су на овом скупу добила одређено место и аматерска ангажовања и позориште. О њима су говорили: Илеана Магда, *Corul „Ștefan Ștefu” din Ecica* ['Хор „Штефан Штефу” из Ечке'] (стр. 203—210), Роман Кристеа, *Activitatea corului și a fanfarei din Glogoni* ['Делатност хора и музике из Јабучке'] (стр. 211—217), и Николаје Полверезан, *Ascensiunea artistică a Teatrului popular românesc din Virșeț* ['Уметнички успон Румунског народног позоришта из Вршца'] (стр. 277—287). О раду на пластичним уметностима говорио је Александру Паску, *Viața artistic-plastică la noi* ['Пластична уметност код нас'] (стр. 291—297). И спортски живот, који је последњих година постао врло интензиван, добио је такође своје место на овом скупу. Петру Мезин и Јоница Даља говорили су *Din istoricul Clubului sportiv „Unirea” din Uzdin* ['Из прошлости Спортског клуба „Униреа” из Уздина'] (стр. 313—319).

Публикација је пропраћена низом фотографија и сликовних прилога који умногоме осветљавају изложени материјал. Индекс имена којим се завршава овај том (стр. 321—333) олакшава служење овом публикацијом која — рекли бисмо — превазилази, као и претходни бројеви, оквире уског интересовања везаног за југословенски Банат.

Момчило Д. Савић

ANALELE SOCIETĂȚII DE LIMBA ROMÂNĂ 8, Zrenjanin 1977, str. 293.

Основано 1962. године, Друштво за румунски језик САН Војводине развило је врло плодну делатност интересујући се у првом реду за културна стремљења војвођанских Румуна и за њихове везе с осталим народима и народностима наше земље, али не запостављајући уједно ни прилоге које су Румуни с ових простора дали и дају румунској култури.

Развијајући своју плодну делатност, Друштво је много пажње посветило историјским и социјалним условима кроз које су пролазили војвођански Румуни. Једна од његових акција било је и покретање, почев од 1969. године, годишњака под насловом *Analele*, који је омогућио члановима Друштва и њиховим пријатељима и сарадницима из земље и иностран-

ства (у првом реду из СР Румуније) да се представе стручним и научним прилозима са подручја хуманистичких наука, и то не само везаним за живот и обичаје војвођанских Румуна или за румунистику у ширем смислу већ и за друга подручја која могу да буду од интереса за прегоаце са бројних области. Седам досадашњих бројева овог часописа показало је озбиљну стручну и научну висину, како по именима познатих научних радника из земље и иностранства који су у њима сарађивали тако и по прилозима у којима су први пут осветљена нека научна питања или бар добила задовољавајући одговор. Посебну пажњу скренула је јубиларна свеска 3—4, објављена 1972—73. године поводом 10-годишњице оснивања Друштва и јубилеја његовог председника проф. Раду Флоре, а у којој је своје прилоге дао низ научних радника из дванаест земаља.

Садашња свеска, такође јубиларна, којом се обележава 15-годишњица оснивања Друштва, отворила је овом приликом своје странице посленицима са области хуманистичких наука наше земље и Румуније.

Ако изузмемо почетне стране овог броја, посвећене врло угледном и активном а рано преминулом члану Друштва, правнику Штефану Лази, као и последње, на којима Надежда Мосусова и Радмила Петровић пишу некролог Милану Влајину, познатом композитору и почасном члану Друштва, видећемо да се првих тридесетак страница односи на организацију Друштва и на његов живот у току деценије и по. Странице 233—287 посвећене су питањима језика, рецензијама, хроникама, догађајима као и новим књигама и публикацијама које могу да буду од интереса за овај часопис.

Међутим, средишни део овог броја часописа представљају радови, 27 на броју, који су објављени у рубрици „Студије и истраживања“ (стр. 27—232). Они припадају разним подручјима, али су увек саздани на провереном и документованом материјалу и бога-

тој научној литератури. Чињеница је да се један део њих односи на живот војвођанских Румуна, док други само додирнује ову проблематику или се бави неким другим питањима са подручја хуманистичких наука.

Ако бисмо покушали да поменути прилоге сврстамо по предмету којим се баве, видели бисмо да их је највише са подручја разнородних лингвистичких области, тј. 11. Ту је најпре Петар Атанасов, Скопје, који је у свом прилогу *Despre 'u' final — articol hotărît în graiul meglenoromân din Umă, respectiv în cel din Ghevghelia* [‘О крајњем ‘у’ — одређеном члану у мегленорумунском говору Уме, односно Бевбелије’] (стр. 37—41) и овом приликом, као и у својим ранијим студијама, допунио наша знања са подручја морфологије и синтаксе једног романског подручја о коме се доста мало зна. Синтаксичким разматрањем једног вида српскохрватског и румунског језика бави се компаративно Момчило Д. Савић, Београд, *Upotreba indikativnih vremena u rumunskoj i srpskohrvatskoj istoriografiji* (стр. 174—183), док Митја Скубиц, Љубљана, одличан познавалац романских говора Истре, такође прилази питању синтаксе на поменутом подручју у чланку *Contribuția la sintaxa formelor verbale în graiul venet din Istria* [‘Прилог синтакси глагола у венецијанском говору Истре’] (стр. 184—188). Истој граматичкој области посвећена су и два друга рада: док Силвија Рогобете, Темешвар, *Aspecte ale influenței franceze asupra sintaxei la N. Bălcescu* [‘Неки видови француског утицаја на синтаксу Н. Балческуа’] (стр. 169—173) разматра утицај француске синтаксе у делу једног румунског писца, дотле Димитрије Стефановић, Београд, *Прилог проучавању једног синтаксичког балканизма* (стр. 197—201), даје широку панораму израза „без да“, посматрајући га у балканским и другим језицима. И по тематици и по начину импостације проблема скреће на себе пажњу прилог Богдана Бабића, Сарајево, *Семантика деградација словенских ријечи у модерном ру-*

румунском језику (стр. 54—63), док је не мање интересантан и чланак Василеа Јонице, Решица, *Consecințele ale „otonomiei”?* [Да ли је реч о последицама „хомонимиче”?] (стр. 106—109), у коме се постављају нека питања у вези с лингвистичким процесима до којих је довела словенско-романска симбиоза. Познати румунски слависта Јон Патруц, Клуж, представио се у овом броју прилогом *Vechi nume românești de localități din Transilvania* [‘Стара румунска имена места у Трансилванији’] (стр. 134—137), док се сличним питањем позабавио и други румунски слависта, Теодор Н. Трпча, Темишвар, *Toponime și hidronime din Banatul de vest* [‘Топоними и хидроними западног Баната’] (стр. 205—213), а Дорин Гамулеску, Букурешт, такође румунски слависта који се посебно посветио питањима српскохрватског језика и његовог односа са румунским, дао је у свом раду *Bejenar* [Беженар] (стр. 97—100) прилог решавању порекла једне речи у румунском језику, допринос који је утолико значајнији што у нашем језику још увек нема радова о лексичком материјалу источне Србије. Напоследку, ту је и прилог Гаврила Истратеа, Јаши, *Alecu Russo și problemele limbii* [‘Алеку Русо и питања језика’] (стр. 110—116), у коме је реч о ставовима једног књижевника према граматичким и језичким захтевима.

Књижевним питањима у ужем смислу бави се пет аутора. Јон Д. Лаудат, Јаши, *Spiritul național-patriotic în teatrul lui Vasile Alexandri* [‘Патриотско-национални моменти у драмама Василе Александрија’] (стр. 117—126), говори о овом виду у делу познатог румунског писца, док се Лија Магду, Нови Сад, интересује за поетско стваралаштво одређено посебним околностима у чланку *Crearea poetică a scriitorilor pașoptiști* [‘Књижевно стваралаштво писцаца из 1848. године’] (стр. 127—133). Флорина Урсулескуа, Панчево, закупа одређени књижевни род у прилогу *Proza memorialiștilor în literatura română* [‘Проза меморијалиста у румунској књижевности’] (стр. 214—225), а Вирбил Винтиле-

ску, Темишвар, настоји да покаже однос двају еминентних румунских књижевника према одређеном књижевном покрету у прилогу *Eminescu și Hasdeu în contextul junimismului* [‘Еминеску и Хаждеу према јунимизму’] (стр. 226—232). Најзад, морамо указати на врло документовано и систематски дато излагање у вези с једним прастарим књижевним родом у раду Штефана Н. Попе, Београд-Јаши, *Specificul basmului animalier, Compendiu monografic* [‘Посебне одлике басне, Скупни приказ’] (стр. 155—168).

Нешто мање аутора јавило се с прилозима посвећеним народној књижевности. Док Октав Паун, Букурешт, *Motivul „amîndrii” în cîntecul zorilor* [‘Мотив „одрабања” у тужбалицама’] (стр. 138—144) говори о једној посебности румунских укупних песама, догле Николаје Бот, Клуж, настоји да укаже на трајне вредности народног стваралаштва у прилогу *Permanența culturii populare* [‘Трајност народне културе’] (стр. 42—46). Посебну пажњу посветио је народном стваралаштву са уско одређеног подручја Јон Билу, Фабер, *Unele considerații asupra poeziei populare din Torac, cuprinsă în colecția lui Alexiu Viciu* [‘Нека разматрања на народним песмама из Бегејаца које је прикупио Алексију Вичу’] (стр. 47—53).

Врло су значајни прилози са области књижевно-историјских разматрања и културно-политичких односа Румуна с нашим народима. Чезар Апреотесеј, Темишвар, заинтересовао се, после озбиљног прилажења овом проблему, за погледе једног студиозног Румуна на однос с нашим народима у чланку *Șercetările lui Ilie Bărbulescu cu privire la relațiile româno-îugoslave* [‘Истраживања Илије Барбулескуа у вези с румунско-југословенским односима’] (стр. 27—36), док се Вероника Фрнку, Букурешт, и овом приликом навратила на одјек збивања у Србији која су почетком овог века заинтересовала светску јавност у раду *Literatura și publicistica românească despre evenimentele petrecute în Serbia la 28/29 mai 1903*. [‘Румунска књижевност и публи-

цистика о догађајима који су се збили 28—29. маја 1903. године у Србији] (стр. 76—84), а Никола Гавриловић, изврстан познавалац српско-румунских веза у оквиру некадашње Хабзбуршке монархије, пише о *Плану о повећању учитељских плата у Влашко-илирској региону из 1824. године* (стр. 85—96). У чланку *Aportul lui Dimitrie Cantemir la cultura altor popoare* [Допринос Димитрија Кантемира култури других народа] (стр. 101—105), Јон Илијеску, Темишвар, настоји да са посебног гледишта осветли дело познатог румунског писца и молдавског кнеза с почетка XVIII века, а Мирча Попа, Клуж, *Momente din contacte literare și lingvistice româno-sârbe* [Неки румунско-српски књижевни и језички контакти] (стр. 145—154), указује на низ непознатих појединости из културних односа наших народа, нпр., о неким мишљењима о Доситеју Обрадовићу, о одјеку наших народних умотворина у Клужу пре сто година као и о пријатељским везама и сарадњи између познатих лингвиста Секстипа Пушкаријуа и Петра Скока.

Витомир Сударски, Панчево, представило се овом приликом чланком *„Панчевац“ Јована Павловића и међунационални односи* (стр. 202—204), у коме указује на врло прогресивна стремљења поменутог листа током 1870. године.

Са подручја етнологије Ница Фрацила, Нови Сад, доноси врло информативан рад *Nunta la Coștei și în satele vecine* [Свадба у Куштиљу и у суседним селима] (стр. 65—75). Педагогija је заступљена чланком Траиле Спарсиосу, Вршац, *Critica învățământului limbii materne și unele tendințe metodologice de modernizare* [Критика наставе матерњег језика и нека савремена методолошка настојања] (стр. 189—186).

Низ других прилога такође даје овом броју часописа врло високо место тако да, по свему судећи, он умногоме превазилази уже оквиру интересовања Друштва које га је издало, те пружа могућност информације читавом низу посленика са разних хуманистичких области, у првом реду са подручја балканологије.

Момчило Д. Савић

BALKAN STUDIES.

Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies. Volume 17, 1. Thessaloniki 1976.

Тематски број часописа Балканолошког института у Солуну — *Balkan Studies* 17,1 — доноси десетак саопштења која су грчки научници поднели на Међународном скупу *Словенске културе на Балкану* („The Slavic Cultures in the Balkans”), одржаном у Варни од 15—20. септембра 1975. Скуп је организован под покровитељством UNESCO-а као део пројекта *Студије словенских култура* („Studies of Slavic Cultures”).

Прилози су разноврсне тематике; делом се односе на прошлост, културу и друштвене односе Словена и Византије (П. Харанис: *Словени, Византија и историјски значај првог бугарског краљевства*; Г. Т. Статис: *Јосаф Рилски и његове „Ексегезе” у неколико византијских композиција*). Следе

затим прилози о културним односима балканских Словена са грчким светом (З. Н. Цирпанлис: *Јурај Крижанић и његови односи са грчким светом*, Ј. А. Пападрианос: *Учени Грк Георгије Захаријадис и његов допринос словенској писмености у XIX веку*, С. Кисас: *Иконе „Менологиона” из Козане*, Ј. Тарнанидис: *Компаративни преглед листова „Ephéméris” и „Сербскија новини”* које су 1791—1792 у Бечу издавали грчка браћа Маркидес Пуљу, К. А. Макрис: *Грчки бакрорези у балканским земљама у XIX веку*, Х. К. Папастатис, *О распрострањености Харменопулосовог „Хексабиблоса” у словенском свету*). Ту су и три прилога из историје цркве (А. Ангелопулос: *Димитрије Цамис, Каратасис, К. Папулидис;*

Екуменски патријарх Серафим II и Руси, Христина Вулаки Зиси: Иларион из Трнова и ренесанса у Бугарској у време прве декаде XIX века).

Пажњу читалаца, међутим, упућујемо само на саопштења Ј. Пападрианоса, Ј. Тарнанидиса и С. Кисаса који управо највише и расветљавају неке појединости из области српско-грчких културних односа.

— Јоанис А. Пападрианос, *Учени Грк Георгије Захаријадис и његов допринос словенској писмености у XIX веку* (стр. 79—91).

Грци и Цинцари у северозападним словенским крајевима и њихов допринос друштвено-политичком, економском и културно-просветном животу балканских Словена, посебна су област научних интересовања грчког балканолога Јоаниса Пападрианоса. Тако је и расправа на коју овде указујемо само један од његових бројних прилога из области компаративних проучавања српске и грчке просвете.

Да би што потпуније приказао Захаријадисов допринос словенској писмености и култури, Пападрианос најпре говори о средини у којој је грчки просветитељ живео, дајући и неколико основних биографских података његових. О Захаријадису, међутим, не постоји још ниједна колико-толико потпуна монографија, па је истраживач био принуђен да одговори на многа питања из живота и плодног стваралаштва овог образованог Грка. Аутор је морао да пабирчи биографске податке о Захаријадису из његових предговора, посвета и напомена уз поједине књиге. Тако на првим страницама у посвети књиге „Зерцало супружества, то јест: Плутарха Херонеја Слово о должности супружества... В Будиме граде... 1808.“ стоји да је превод учињен од „Георгија Захаријевича из Тесалије“. И о свом месту рођења поуздано сведочи опет сам Захаријадис. У прологу дела „Славенска граматика“, Будим 1832, стр. VIII, доноси да је рођен у тесалијском граду Тирнаву, 26. јула 1778. Школовање започето у Трикали настао је у Земуну, најпре свакако

код приватних учитеља, а онда од 1799. године и у неколико година раније основаној грчкој школи, у којој је доцније и учитељ био.

У ову школу децу су слали не само Грци већ и Срби, Мабари и Германи из Земуна, Београда и других места. Свакако је и то један од разлога што је Захаријадис припремио двојезички речник, објављен у Будиму 1803, под упоредним насловом на грчком и словенском језику — „Λεξιόν Ρωμαίκο-σλαβωνικόν ... Речник грческо-словенски в пољузу словеносербског јуношества...“

Захаријадис је на месту учитеља грчке школе у Земуну остао све до 1806, да би се већ 1810. поново вратио настави у истој школи. Крајем 1820. или почетком 1821. Захаријадис прелази у српску школу у Шапцу, где предаје словенску граматiku. Била је то прилика за овога образованог Грка да се огледа у састављању приручника и уџбеника за српску младеж. Можда га је ова помисао, како нам изгледа, и повукла да пређе у Шабац. Овде је 1824. године, на неререформисаном језику и правопису XIX века, саставио „Руководство к славенској граматици содржаште правогаголаније, гласоудареније и правописаније на употребленије часловаца и псалтираца“; у Будиму, пештанског 1830. и две године доцније штампани уџбеник „Славенска граматика содржашта етимологију и синтаксис“.

Где се Захаријадис наставио по одласку из Шапца није познато. Зна се само да се 1830. године налази у Београду, али немамо сведочанства ни о његовом боравку у овоме граду. Још се зна само да је од октобра 1835. до 1840, дакле пуних пет година, био учитељ у грчкој школи у Бечу. Куда је отишао после тога, где је и када умро немамо података.

Упоредо са наставом Захаријадис је, како смо то узгред пратили, све умне снаге употребио и на писање уџбеника и приручника, посебно на превођење хеленских писаца: Плутарха, Исократа и Лукијана из Самосате.

Већ 1807. године Захаријадис преводи „с греческога на славно-сербски језик” — *Два совјетителна слова Плутарха Херонеја о воспитанији детеј и Исократа ретора о благонравији јуности*, док је превод Лукијана уследио после готово три деценије.

— Јоанис Тарнанидис, *Упоредно проучавање новина „Ephéméris” и „Сербскија новини”* које су у Бечу издавала грчка браћа Маркидес Пуљу, у току 1791—1792. (стр. 115—122). — Полазећи од анонсе коју су издавачи крајем 1790. године упутили читаоцима и у којој стоји њихова намера да издају новине упоредо на грчком и српском језику, аутор прилога подсећа да се „Ephéméris” доиста појавила 31. децембра 1790. док су се новине на српском језику јавиле под именом „Сербскија новини” тек 14. марта следеће — 1791. године. Од тада се новине на оба језика јављају истовремено, сваког уторка и петка, све до 10. децембра 1792. Исте године, 28. децембра, уредништво српских новина преузео је Стефан Новаковић настављајући да их издаје под новим именом „Славно-сербскија вједомости”. Овде је аутору промакла једна свакако сасвим случајна омашка да „le journal serbe passa sous la direction du

serbe Stojan Novaković” (стр. 116); утолико пре што испод текста у белешци 5 стоји *Стеф. Новаковић*... према овде наведеној литератури, посебно према ауторској књизи — *Τὰ προβλήματα τῆς Μητροπόλεως Καρλοβυλίων κατά τὸν Πη' αἰῶνα καὶ ὁ Јован Рајаћ (1726—1801)*, (стр. 95).

Указујући затим на бројне међузависности „Сербскија новини” у односу на грчке „Ephéméris” Ј. Тарнанидис закључује да овакав начин упоредног издавања новина представља интересантан феномен у животу двеју етничких група на крају XVIII века.

У прилогу С. Кисаса, *Иконе „Менологиона” из Козане* (стр. 93—113) презентирани су четири мале иконе са два лица из збирке Народне библиотеке у Козани. После описа икона следи расправа о представама иконографски посебно занимљивим, а затим и нека запажања о техници израде икона. На основу словенских натписа и на основу појединости уметничког метода израде, иконе се приписују Христофору Жефаровићу, једном од највећих уметника на Балкану у првој половини XVIII века. У ствари, иконе из Козане сликане око 1730, чине најстарије Жефаровићево дело.

Миодраг Стојановић

ENCICLOPEDIA ISTORIOGRAFIEI ROMANEȘTI Editura științifică și enciclopedică, București, 1978.

Појава *Енциклопедије румунске историографије* у издању Научне и енциклопедијске издавачке куће у Букурешту (1978) представља значајан научни и издавачки подухват и догађај.

Овај рад је припремио колектив аутора на челу са универзитетским професором др Штефаном Штефанеску-ом, дописним чланом Академије наука СР Румуније.

На 470 страна Енциклопедија приказује историјску мисао (историчаре, дела, институције) од тренутка њене појаве и афирмације, а односи се на целокупно румунско подручје — како то оцењује проф. Штефанеску у увод-

ном делу, у коме се даје и кратак преглед развоја румунске историографије.

Објављивање *Енциклопедије румунске историографије*, дело за које се већ давно осећала потреба, представља заиста научни догађај од прворазредног значаја. Ово тим више што је то први обимнији и потпунији рад који обухвата развој румунске историографске науке. Истина, у прошлости је изашло више студија и радова који су били посвећени румунској историјској мисли, приказивању појединих знаменитих румунских историчара, а објављени су и вредни радови о исто-

ријском стваралаштву у разним раздобљима. Међутим, ранији су радови само припремили терен за издавање једне потпуне историографије — дело од значаја како за румунску историјску науку, тако и уопште за европску историографију.

Енциклопедија румунске историографије је подељена на шест делова, односно поглавља. Прво поглавље под насловом *Личности* је најобимније. Овај део је природно и најбогатији и посвећен је румунским историчарима. Сем историчара по струци, у Енциклопедији су обухваћени и презентирани и најзначајнији истраживачи у области уметности, књижевности, науке, технике, медицине итд. Укупно су приказане микробиографије око хиљаду истраживача-историчара са целе територије данашње СР Румуније.

Део посвећен историчарима обухвата: а) биографске податке о сваком приказаном историчару и његов истраживачки домен; б) кратку карактеристику научног рада сваког појединог истраживача и његовог научног дела; ц) библиографски избор главних радова, објављен до почетка 1976. године; д) библиографију која се односи на дотичног историчара.

Колектив аутора пружа нам богат ризницу развоја румунске историјске науке презентирањем великог броја истраживача у области историје, научне дисциплине која бележи снажан успон у годинама изградње социјалистичког друштва.

Други део „Институције“ обухвата податке о установама чија је делатност везана за научно-истраживачки рад и за популарисање знања из области историје. Ради се о удружењима, друштвима и институцијама из прошлог века па све до наших дана, а чији је допринос напретку румунске историографије несумњив. Може се констатовати постојање великог броја научних установа које се баве историјском проблематиком, што потврђује културно-научни значај ових институција за свеукупни развој историографије.

Писци енциклопедије дају нам и кратак историјски приказ поје-

диначно сваке институције, њен организациони облик, основне делатности, публикације, раније и садашње руководство, сарадњу са другим установама и друге интересанте податке.

Посебан интерес представља поглавље *Извори*, које обухвата историјска документа и сведочанства о целокупном политичком, друштвено-економском и културном животу румунског друштва. Велике збирке историјских докумената свих врста (дипломатске, правне, епиграфске и др.) обележавају драгоцену остварења румунске историографије и у области прикупљања историјских извора.

За истраживаче у области историјских наука од велике користи је и поглавље *Инструменти за рад*; ово поглавље пружа истраживачима сва нужна и неопходна помоћна средства за историјска истраживања (библиографије, каталоге докумената, хронолошке показатеље, инвентаре архивских фондова, упутства за рад у архивским институцијама, рукописе у библиотеци Академије СР Румуније итд.).

У делу под насловом *Периодика* обухваћени су историјски часописи, годишњаци, анали и часописи за археологију и музејске установе, како из прошлости, тако и из најновијег времена све до наших дана. Они су приказани хронолошким редом. Неки су историјски часописи објављени на француском језику, а има их и на језицима народности које живе на тлу Румуније (на немачком и мађарском језику). Као и претходно поглавље, такође и овај део енциклопедије је од посебне користи за историчаре-истраживаче.

Последње поглавље, којим се и завршава *Енциклопедија румунске историографије*, носи наслов *Синтезе*. Колектив аутора даје оцене о најважнијим делима која имају значај синтеза, а која се односе како на историју румунског народа тако и на општу историју. Овај део садржи и радове ранијих познатих румунских историчара, као и радове-синтезе чији су аутори из редова припадника народности (особито на не-

мачком језику). Од великог су значаја радови новјег датума који се односе на историју Румуна, јер омогућавају дубље упознавање развоја друштва на територији данашње суседне и пријатељске Румуније.

Несумњиво да рад овакве врсте захтева велике напоре и да је овај сложени подухват могао да оствари само већи колектив аутора који познају румунску историографију. Природно да није могло увек да се даје тачна оцена у погледу значаја историчара који је окарактерисан, јер се догодило да се неким историчарима посвећивала већа пажња и дато им је више простора, него другима који су то, можда, у већој мери заслужили. Истина овај недостатак је тешко избећи у једном тако сложеном и свеобухватном раду, на чијем издавању је сарађивало 22 истраживача, већином из Букурешта. Критеријуми оцењивања појединих личности нису могли да буду увек истоветни, јер су дати од великог броја сарадника који се и међусобно по много чему разликују. Као недостатак може се сматрати и чињеница што су из библиографије неких историчара изостављени неки важнији радови, а који би заслужили да буду свакако цитирани у „Енциклопедији“.

У целини, *Енциклопедија румунске историографије* представља издавачки подухват од изванредног значаја и користан рад за све оне који се баве историјским истраживањима. Енциклопедија нам пружа могућност да се са лакоћом упознамо са истраживачким резултатима у области историје и друштвених наука; она нам, истовремено, пружа оријентацију и представља корисно средство у раду на истраживању историјске прошлости и румунске цивилизације уопште.

На крају, *Енциклопедија румунске историографије* може корисно да послужи и југословенским историчарима, јер им пружа информације о многобројним студијама и радовима који садрже драгоцену грађу о румунско-словенским везама и узајамностима из даље прошлости, као и историјска сведочанства о заједничкој борби румунског и југословенског народа у раздобљу модерне и савремене историје. Посебно Енциклопедија може корисно да послужи војвођанским историчарима, јер она садржи многе радове и студије који се баве проблематиком прошлости данашње Војводине.

Глигор Попи

СИМПОЗИЈУМ „СЕОСКИ ДАНИ СРЕТЕНА ВУКОСАВЉЕВИЋА”, V, Заједница основног образовања, Пријепоље 1978, стр. 304

Већ пола деценије, сваке године, одржава се занимљиви и корисни скуп о многоструким аспектима живота југословенског села, инспирисан делом Сретена Вукосављевића. Штавише, из године у годину тематика у рефератима се проширује и обухвата и друге сродне и даље дисциплине и проблеме, а не само оне који спадају у уже схваћену социологију нашег села. Овај успели регионално организован скуп окупља читав низ сарадника из разних републичких центара а, што посебно треба подвући, радови са скупа редовно се и одмах штампају.

Ове године је тематика скупа била подељена на три дела: први се односи на дело Сретена Вукосављевића и социолошку проблематику села посматрану из савременог угла; други на сеоску општину кроз векове, а трећи на милешевски крај у ширем смислу.

У првом делу су дати исцрпни и аналитички прикази социјалистичког преображаја села (Нијаз Мусабеговић, др Д. Марковић и други), док су у другом делу запажени радови професора Симе Бирковића „Сеоска општина код Срба у Средњем веку” и професора Петра Влаховића „Село као заједница у југозападној Србији”.

С. Бирковић је анализирао сеоску општину, између осталог, на основу одредаба Душановог законика (чланови 67, 69, 146, 157 и 159) у покушају да прикаже садржину и суштину појма ове институције у Средњем веку. Притом је посебно обратио пажњу и на питање одговорности села као ентитета (приселица, као институт одговорности села за штете које задесе неко лице у његовом атару).

Професор Петар Влаховић, пак, обрадио је село као заједницу којом се бави шири круг научних дисциплина, па у том смислу износи постојећу литературу о селу у југозападној Србији (А. Пејатовић, Јован Цвијић). Посебну пажњу је аутор затим обратио сеоским заједницама, организовању привредне делатности у оквиру села, уговорима при раду у пољопривреди, као што су супаша, спрега, кесим. У раду П. Влаховића такође је реч о сеоским органима управе и јавног живота, као што су кмет, муктар (ако је село муслиманско), пољак, црквени тјутор и други. На крају су обрађене институције и обичаји као што су сеоски збор, солидарност села, село као суд, казне, а исто тако и сеоске славе (заветине) и прећутни бојкот појединих породица, које су се теже огрешиле о утврђене и неписане норме понашања.

Запажен реферат о селу као друштвеној заједници у Македонији дао је професор Јован Трифуноски, који је закључно да је у послератном периоду дошло до уочљивих промена у социјалној, културној и економској структури села. Но, и поред свих таквих промена, њихов темпо у појединим селима у Македонији и у другим крајевима наше земље је спорији и у њима стари облици друштвеног живота нису сасвим ишчезли. Они упорно живе, како је приказао Трифуноски, код старијих чланова породице, као и код оног дела становништва које се још није укључило у послове и делатности изван села. Територија СР Македоније је својим географским положајем, као што је познато, тесно везана са околним балканским земљама и пре-

ко ње воде путеви у разне правце, па стога та територија представља балканску велику сложеност. Зато македонско село показује извесно јединство као друштвена заједница, узета у целини, али и велику сличност са селима у околним земљама, а нарочито са селом у СР Србији.

Највећа група реферата обухватила је поједина питања од научног интереса за милешевски крај, а посредно и за читав комплекс проблема проучавања села. Због ограниченог простора, споменућемо само неке ауторе и њихове теме: професор Бранко Гавела обрадио је питања везана за некадашње становнике Балкана, па и краја о коме је на скупу реч — Пеласта, Минијаца и Праилпра, износећи притом читав низ научних налаза и о осталим становницима овог дела Европе.

О Мирослављевом јеванђељу и уметности XII века с њим у вези говорила је Јованка Максимовић, концентришући се на његове иницијале, за које се у историји уметности констатује да представљају невероватну и изузетну појаву у словенској, балканској, а посебно српској уметности Средњег века.

О великом везиру Сулејман-паши Мурветовићу обавестио је скуп професор Радован Самарџић. Ова интересантна личност била је последњи османски државник који је пред велику турску катастрофу без успеха покушао да царство одржи добром сарадњом са балканским хришћанима (везир је био пореклом из пријеполског краја). О одразима турског градитељства на развој насеља у старој Рашкој реферат је поднела Наба Куртовић, док је Ејуп Мушовић приказао санџачке миграције и имиграције у XIX веку, истичући да Караорџев поход на Санџак означава и почетак миграција санџачког становништва, што је нужно изазвало пауперизацију села и велики прилив у градове Санџака. Услед бројних сеоба етничка структура се изменила нарочито код српског живља.

Друштвено-економске и политичке прилике у горњем Полим-

љу шездесетих и седамдесетих година XIX века биле су предмет исцрпног излагања Миомира Дашића, док су у осталим рефератима у овом делу обрађена различита питања посредно везана за милешевски крај, као што су неке карактеристике народне музичке традиције у пријепољској општини (Радмила Петровић), допринос милешевског краја у народно-ослободилачком рату (Мирко Ђуковић, Бошко Шкрбовић) итд.

Општи утисак и са овог симпозијума посвећеног најшире схваћеним питањима села и исто-

рије, културе и уметности милешевског краја је да овај скуп све више прераста своје првобитне оквира, јер се и интерес за област друштвеног живота која је његов предмет, научна методологија и истраживачка техника у испитивању села и сродних дисциплина све више шире како тематски, тако и методолошки и географски. На тај начин, збирке реферата и саопштења које се сваке године издају у Пријепољу постају све више савремени извор материјала за истраживача села уопште.

Бурица Крстић

ИЗВЈЕШТАЈ

О РАДУ ЦЕНТРА ЗА БАЛКАНОЛОШКА ИСПИТИВАЊА АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У 1977. ГОДИНИ

Центар за балканолошка испитивања је у 1977. години организовао свој рад у оквиру постављеног плана за ту годину и дугорочног програма до 1980. године. У том смислу извршени су слиједећи основни задаци:

1. Текстови за прве три свеске „Прансторије југославенских земаља“ су коначно готови и већ се ради на лекторисању текстова и довршавању пратећег илустративног материјала (поред направљених 1800 цртежа потребно је изградити још око 300). Претпоставља се да ће прве двије свеске бити готове за штампу крајем марта 1978. године, а трећа свеска ће вјероватно бити готова до мјесеца јула 1978. године. Одржана су прва два састанка са ауторима четврте свеске (бронзано доба), на којима је дефинитивно утврђена методологија рада и читав систем излагања материје.

2. У вези са обрадом илирске проблематике, која представља основни правац рада Центра, извршени су слиједећи послови:

а) Обрађено је прво подручје гласиначких утврђених насеља (сјеверозападни дио). Извршено је рекогносцирање, скицирање и фотографско снимање 15 градина. Сондажна ископавања обављена су на три локалитета: Поховац, Буковик и Берковићи.

б) Започет је рад на обради градинских насеља на Гламочком пољу (прва и друга фаза). Рекогносциран је сјеверозападни дио поља, а довршена је обрада првих 8 градина, без сондажних истраживања. Показало се да је ово подручје изванредно богато оваквим локалитетима, па ће посао бити настављен у 1978. години.

в) Завршено је истраживање градина у Лици (Крбавско, Гацко и Личко поље). Поред скицирања и фотографирања начињени су геодетски снимци од 8 градина, а извршена су сондажна истраживања на 5 локалитета.

г) У вези сарадње са другим републикама обављено је систематско рекогносцирање Врањске котлине (са двије сондаже), а започет је рад на овим проблемима у Македонији и Црној Гори.

3. Картотека затворених гробних налаза надопуњена је са око 180 гробних цјелина из западне Србије, са око 1000 цртежа, чиме је углавном завршена обрада територије Србије.

4. Од осталих задатака извршено је следеће:

— Прикупљена је антрополошка граба из праисторијског доба са подручја Македоније, Косова и јужне Србије, а дјелимично и из Војводине и Словеније. Међу осталим прикупљен је и материјал са

познатих локалитета из оквира протонеолитске и неолитске Бердапске серије. У цјелини обрађено је 20 археолошких локалитета који су дали антрополошки материјал.

— У архив Центра предати су сви картони са подацима истраживања „Традиционалних елемената у сеоској породици источне и дијела јужне Србије“. Начињена је методолошка основа за издвајање палеобалканских елемената и у том смислу.

— У обради римских и илирских комуникација у БиХ извршено је детаљно истраживање путних праваца од Босанске Градишке до Жупање, при чему је нарочита пажња била посвећена убицирању веома значајне станице Ad Basante код Жупање. Ова истраживања ће допринијети да се јасније одреди овај римски правац који је до сада био готово сасвим неистражен.

— У 1977. години су настављени послови на даљем прикупљању грабе за „Топонимију Пригорја“. На основу до сада прикупљене грабе прибиће се ускоро раздвајању предславенског и славенског језичког слоја.

— У погледу прикупљања података за серију *Mythicism mythologism* рекогносциран је терен од Карловца до Велике Кладуше, Љубије и Приједора. Том приликом сакупљени су географски подаци за одређене интерпретације из античке митолошке оставштине.

— Настављен је рад на комплетирању „Тематске етнолошке библиографије Југославије“ и у том оквиру је прикупљена сва библиографска грађа која се тиче Словеније и Македоније.

— Организовано је Савјетовање о стању истраживања античког доба у Југославији. На овом Савјетовању су поднесена 4 реферата, а учествовала су 22 стручњака из свих република и покрајина осим СР Словеније. У рефератима је изнесено стање досадашњих истраживања и указано на битне проблеме и недостатке у цјеловитијем сагледавању политичких, економских и културних прилика у нашој земљи у античко доба. Два реферата су се односи-

ла на источни а два на западни дио Југославије. На основу тог Савјетовања донесени су корисни закључци за рад у Центру и у одговарајућим институцијама у другим републикама. Посебно је наглашено да међу специјалним проблемима који данас стоје пред истраживачима античког доба у први план долазе: питање романизације аутохтоног становништва, питање тзв. протоантике (грчке колонизације), проблеми економског живота у нашој земљи током античког доба, посебно сточарство и неке друге гране привреде, облици градског живота и административног уређења, те питање компаративне лингвистике у балканским земљама, која је код нас недовољно развијена. Ови закључци су достављени свим одговарајућим институцијама и већ су предузете прве мјере у њиховој реализацији.

— У времену од 22. до 23. IX 1977. године одржан је научни скуп (округли сто) са темом „Механизам процеса неолитизације у одређеним дијеловима Европе“. На овом скупу учествовала су 32 учесника из Југославије, Пољске и Француске, а поднесено је 13 реферата (на француском, енглеском и њемачком језику). Округли сто са овом темом организован је у оквиру сарадње између Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине и Пољске академије наука — Одјел у Кракову. Основни циљ скупа је био да се обухвате сви аспекти прелаза из ловачко-сакупљачког у сједлачки стадиј живота у неким дијеловима медитеранске зоне и у једној удаљеној регији коју представља Мала Пољска. При томе су узете у обзир све досадашње тезе које су се махом ослањале на одређене миграционе теорије. На скупу је, међутим, дошла до јачег изражаја и теза о аутохтоном преласку из једног у други стадиј. У том погледу прилично су се разликовале тезе југославенских и француских стручњака, с једне и пољских стручњака, с друге стране. У току дискусије дошло је до приближавања у извјесним ставовима из чега су резултирали веома корисни закључци. Због читавог низа још

недовољно разјашњених питања одлучено је да се други дио овог скупа организује у Кракову 1979. године, а утврђена је и тематика основних реферата који треба да буду база за даљњу дискусију.

На основу резултата овог научног скупа утврђени су и неки облици конкретне сарадње између пољских и југословенских стручњака, као што је нпр. обрада литичког материјала из Бердапских налазишта и заједничко испитивање појединих микрорегиона у Пољској и Југославији.

— Представници Центра су врло активно учествовали у раду Националног комитета за балканологију, Међународне асоцијације за студију југоисточне Европе, Међуакадемијског југославенско-талијанског комитета за изучавање Јадрана и других одговарајућих асоцијација.

— Центар је дао свој прилог и прослави *Römisch-germanische Kommission* у Франкфурту, која представља једну од најпознатијих научних институција у Европи

за изучавање праисторијског и античког доба. Приликом ове прославе директор Центра поднио је и главни реферат за балканско-медитеранску област, под насловом „Културне везе сјеверозападног Балкана са околним подручјима и земљама у оквиру млавег каменог доба”.

5 Одржан је редовни годишњи скуп чланова Центра на којем су донесени закључци о раду ове организације у 1977. и 1978. години. При томе је посебна пажња посвећена одржавању научних скупова, међународним везама Центра и покретању одређених иницијатива за систематско изучавање неких проблема из области античких студија.

6. Центар је у 1977. години припремио и предао за штампу Годишњак XVI за 1977. годину, у којем су објављени и реферати са научног скупа о процесу неолитизације. У исто вријеме припреман је материјал за следећи број Годишњака.

IN MEMORIAM

АКАДЕМИК МИХАЈ БЕРЗА (1907—1978)

Нестанак академика Михаја Берзе 5. октобра 1978. године представља велики губитак не само за савремену румунску историографију у којој је имао значајну улогу, већ и за историографију у најширем смислу. Реч је о историчару који је, образован претежно у Западној Европи, дао крупне прилоге познавању неких проблема западноевропске историје. Али је, истовремено, користећи своје богато искуство до кога је дошао на Западу и сјединивши га са методама и традицијом које је наследио од свог претходника Николаја Јорге, велики део интересовања усмерио је на оно време и просторе којима је свој живот посветио и Јорга.

Нема сумње да је професор Михај Берза био достојан наследник великог румунског историчара и да је својим интересовањем за историју балканских народа заузео значајно место у светској историографији.

О његовом научном делу говори и то што је био присутан у свим историјским друштвима и институцијама света који су се интересовали за ове проблеме. Поменимо само да је, између осталог, био члан Српске академије наука и уметности и члан редакције часописа „Balcanica”. Његово дугогодишње руковођење Балканолошким институтом у Букурешту несумњиво се одразило врло позитивно и на рад ове институције која је пришла свестраном изучавању прошлости балканских народа, разматрајући их са разних аспеката.

Што се тиче нас Југословена, ми смо у академику Берзи изгубили дивног пријатеља и врсног научника који се непрестано залагао за југословенско-румунску научну сарадњу, што је већ довело до видних резултата и што ће и даље остати традиција. Успомена на великог румунског научног и просветног радника остаће у трајном сећању свима југословенским научним и просветним радницима који су долазили у контакте са професором Берзом.

Милан Ванку

КОНСТАНТИН К. БУРЕСКУ (1901—1977)

Велики румунски историчар, професор и академик Константин К. Буреску преминуо је 13. новембра 1977. године. Његово име и дело познати су и југословенским научним радницима и истраживачима. На последњем састанку међовите југословенско-румунске комисије историчара, одржане новембра 1976. године у Београду, био је присутан и академик Буреску. Том приликом су румунски историчари посетили и Институт за историју Војводине у Новом Саду. Још су нам свеже изговорене топле речи професора Буреску-а у Новом Саду о потреби тесне сарадње југословенских и румунских историчара у проучавању заједничких тежњи народа балканског подручја, а посебно вековне сарадње југословенских и румунског народа.

Свој богати и плодни рад на писању историјских радова завршио је изненада за радним столом, окружен књигама, остављајући за собом још недовршени рукопис. У 76. години живота изненадна смрт отргла је великог научника, чије име је познато светској научној јавности. Ова вест је утолико више изненађујућа јер је професор Буреску и у последњим годинама живота показивао изванредну радну способност, будући перманентно преокупиран научно-истраживачким радом.

Рођен 13. октобра 1901. године у Фокшани, Константин К. Буреску почиње своју научну активност после првог светског рата, имајући као учитеље познате румунске историчаре Василе Првана, Николае Јоргу, свога оца Константина Буреску-а и друге. Обдарен наклоношћу за историјска истраживања, он продубљује у Паризу своја знања из области историје. Пошто је одбранио свој докторски рад (Прилози проучавању високих дворских служби у XIV и XV веку), још у 26. години живота налазимо га као професора катедре за хуманистичке науке и филозофију у Букурешту, припремајући многе генерације студената, развијајући им љубав према бурној историјској прошлости румунског народа.

Академик К. К. Буреску оставио је за собом богато и разноврсно дело од преко 300 наслова: монографија, студија, чланака, синтеза, рецензија. Његова се истраживања односе на целокупну историју румунског народа, на све аспекте економског, друштвеног, политичког и културног живота. Најважније његово дело је *Историја Румуна*, у пет књига, која је изашла у три издања. Од његових познатијих радова помињемо: *Румунске кнеже-*

вине на почетку XIX века; Историја риболова и гајења риба у Румунији (рад награђен од Академије СР Румуније); *Живот и рад кнеза Кузе; Кратка историја Румуна*, написана заједно са својим сином Дину Буреску-ом. У сарадњи са својим сином почео је да пише *Историју Румуна*, предвиђену пројектом у осам књига (изашле су досада две књиге) и др.

Радови К. К. Буреску-а привлаче читаоце како тематиком, тако и својим јасним и разумљивим писањем за сваког читаоца. Његова је и велика заслуга што је упознао и друге народе са историјом румунског народа, можемо слободно рећи народе целог света. Дело знаменитог румунског историчара остаће трајно не само у румунској већ и у светској историографији. Сећање на заслужног и знаменитог румунског историчара остаће неизбрисиво и у срцима југословенских историчара, јер је његово стваралаштво на пољу историјске науке од изузетне научне вредности. За историјску прошлост југословенских народа академик Буреску је у својим радовима испољно уважавање и дивљење, наглашавајући у свакој прилици традиционално и вековно пријатељство два суседна народа која имају заједничку прошлост испуњену истоветним тежњама и идеалима за слободу, независност и прогрес.

Глигор Попи

BALCANICA

X

Издаје

**СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

Технички уредник

ТЕОДОР ВАСИЉЕВИЋ

Коректор

ВЕРА КОКИЋ

Опрема и штампа

ИРО ПРОСВЕТА, Београд — Нови Сад